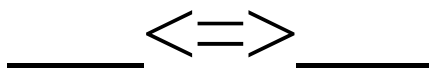

РОЗВИТОК ТА УДОСКОНАЛЕННЯ СУЧАСНИХ НАПРЯМІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Колективна монографія

Харків
СГ НТМ «Новий курс»
2024

УДК 001:1
Р64

Розвиток та удосконалення сучасних напрямів трансформації суспільних відносин: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024. – 156 с.

ISBN 978-617-7886-64-7

DOI: 10.61718/mon

Рецензенти

***Штулер Ірина Юріївна**, доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»*

***Погоріла Світлана Григорівна**, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славістичної філології, педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету*

***Гетьман Ірина Анатоліївна**, кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри комп'ютерних інформаційних технологій
Донбаської державної машинобудівної академії*

***Харченко Артем Вікторович**, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського*

Рекомендовано до друку редакційною колегією
Соціально-гуманітарної науково-творчої майстерні «Новий курс»
(протокол № 18-мн від 28.06.2024)

Видавець СГ НТМ «Новий курс» – діяльність у науковій, видавничій,
освітній, творчій, інформаційній сфері з 1989 року.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
ДК № 8013 від 22.11.2023. Зареєстровано у Global Register of Publishers.
Ідентифікатор видавця 7886. www.newroute.org.ua

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. Досліджуються проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, екологія, туризм. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

ISBN 978-617-7886-64-7

DOI: 10/61718/mon

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

© СГ НТМ «Новий курс», 2024

© Автори, 2024

Зміст

	Стор.
Передмова	4
Розділ перший.	
Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво.	5
1.1. Професійна мотивація як чинник адаптації студентів до навчання	5
1.2. Концептуальне мистецтво у сучасній культурі: світовий та український досвід	8
1.3. Інформаційні технології в оцінюванні навчальних досягнень студентів з англійської мови	22
Розділ другий.	
Релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я.	34
2.1. Hodonyms of Dnipro in figures: the gender aspect	34
2.2. Трансформація урбанонімного простору Вінниці: від радянської спадщини до сучасних тенденцій	37
Розділ третій.	
Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії.	49
3.1. Соціальні комунікації як фактор впливу на сучасні міграційні процеси в Україні	49
3.2. Розбудова інфраструктурної основи організації управління природно-ресурсними активами	52
Розділ четвертий.	
Публічне управління, адміністрування, право, цивільна та національна безпека, кібербезпека.	70
4.1. Гендерна рівність у державній службі: теоретико-правова характеристика	70
4.2. Методи оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах: стратегіологія вибору й реалізація	83
4.3. Штучний інтелект та політична епістемологія в публічній сфері: інституційні та комунікаційні аспекти демократизації та розвитку громадянського суспільства	93
4.4. Особливості поведінки працівників правоохоронних органів під час проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій у провадженнях про згвалтування	107
Розділ п'ятий.	
Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа.	123
5.1. Стратегії ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки	123
5.2. Особливості сучасного антикризового менеджменту підприємства	131
Розділ шостий.	
Екологія, туризм.	134
6.1. Застосування інноваційних біотехнологічних прийомів для виробництва екологічно безпечного молока корів в умовах токсичного впливу важких металів кадмію та свинцю	134
Післямова	155

Передмова

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. У колективній монографії буде досліджено сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, екологія, туризм.

Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

До авторського колективу монографії залучені наступні науковці (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Barakatova Neonilla Anatoliivna, Андрощук Катерина Миколаївна, Євась Тетяна Володимирівна, Жукова Ольга Анатоліївна, Карпінський Борис Андрійович, Коваленко Людмила Євгенівна, Копилова Надія Олександрівна, Лисенко Людмила Олександрівна, Малярчук Олексій Васильович, Микитенко Вікторія Володимирівна, Мінакова Вікторія Олександрівна, Назарчук Анастасія Валеріївна, Паламарчук Галина Вікторівна, Пфістер Дмитро Генріхович, Сліпецький Марко Ігорович, Третяк Олексій Анатолійович, Худьо Тарас Русланович, Портянник Сергій Васильович.

Авторами монографії досліджено питання професійної мотивації як чинник адаптації студентів до навчання, концептуального мистецтва у сучасній культурі, інформаційних технологій в оцінюванні навчальних досягнень студентів з англійської мови, годонімів Дніпра, трансформації урбанонімного простору Вінниці, соціальної комунікації як фактору впливу на сучасні міграційні процеси в Україні, розбудови інфраструктурної основи організації управління природно-ресурсними активами, гендерної рівності у державній службі, оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, штучного інтелекту та політичної епістемології в публічній сфері, поведінки працівників правоохоронних органів під час проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій, стратегії ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки, сучасного антикризового менеджменту підприємства, інноваційних біотехнологічних прийомів для виробництва екологічно безпечного молока.

Інформаційною базою дослідження стали нормативно-правові документи, звіти профільних установ, методичні та статистичні матеріали суб'єктів господарювання, матеріали експертних досліджень, аналітичні огляди, опитування, анкетування, наукові та методичні публікації тощо.

Розділ перший

Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво

Мінакова Вікторія Олександрівна

ORCID: 0000-0002-4602-3449

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

1.1. Професійна мотивація як чинник адаптації студентів до навчання

Збільшення кількості студентів, які стикаються з труднощами адаптації до навчання у закладах вищої освіти (ЗВО), є актуальною проблемою сучасної України. Цей феномен має комплексний характер і зумовлений низкою взаємопов'язаних чинників, серед яких найбільш актуальним є повномасштабна військова агресія Росії та її наслідки. Проте, навіть до початку війни, студенти стикалися з викликами адаптації. Перехід від шкільної системи до вимог вищої освіти, зміна соціального оточення та необхідність самостійно організовувати своє життя та навчання можуть бути стресовими для багатьох молодих людей. Ще з 2019 року пандемія COVID-19 та пов'язані з нею карантинні обмеження ускладнили цей процес, змусивши студентів адаптуватися до дистанційного формату навчання, що призвело до соціальної ізоляції та обмеження можливостей для повноцінного студентського життя. Війна, безумовно, посилила ці проблеми [1, 2, 3]. Багато студентів втратили близьких, домівки, звичний спосіб життя. Вони переживають «психологічні травми, стрес та невизначеність щодо майбутнього», що негативно впливає на їхню здатність до навчання та адаптації [3]. Крім того, війна призвела до перебоїв у навчальному процесі, обмеження доступу до освітніх ресурсів та фінансових труднощів.

Проте, незважаючи на війну, інші фактори, що впливають на адаптацію студентів, не зникли. Соціально-економічні проблеми, такі як нестабільність на ринку праці та фінансові труднощі, продовжують впливати на психологічний стан студентів та їхню мотивацію до навчання. Особистісні фактори, такі як тривожність, перфекціонізм та страх невдачі, також можуть ускладнювати адаптацію. В. Староста із співавторами зазначають, що «певні труднощі у процесі адаптації першокурсників університету мають як об'єктивну, так і суб'єктивну природу [4, с. 25]. Отже, збільшення кількості студентів, які стикаються з труднощами адаптації до навчання у ЗВО, є результатом комплексної взаємодії різних факторів, серед яких війна є найбільш актуальним, але не єдиним. «Варто зауважити, що проходять абсолютно всі першокурсники адаптацію до нової системи навчання, однак цей процес відбувається у кожного студента по-різному і далеко не у всіх успішно» [2, с. 319]. Для успішного вирішення цієї проблеми необхідно враховувати всі ці фактори та розробляти комплексні заходи підтримки студентів, спрямовані на покращення їхнього психологічного стану, забезпечення доступу до якісної освіти та створення сприятливого середовища для навчання.

Узагальнюючи матеріали літературних джерел, професійну мотивацію можна визначити як рушійну силу, яка спонукає людину до досягнення успіхів у навчанні та професійній діяльності. Вона є ключовим фактором, що визначає не лише академічні досягнення студента, а й його подальшу кар'єру та задоволення від роботи. У контексті навчання, професійна мотивація відіграє вирішальну роль у формуванні ставлення студента до навчання. Мотивований студент активно залучається до навчального процесу, прагне до поглиблення знань та розвитку навичок, ставить перед собою амбітні цілі та наполегливо працює над їх досягненням. Він не боїться труднощів, а сприймає їх як виклик та можливість для самовдосконалення. Такий студент не лише краще засвоює навчальний матеріал, а й розвиває критичне мислення, креативність та інші важливі компетенції, які знадобляться йому у майбутньому професійному житті.

Наукове дослідження професійної мотивації як чинника адаптації студентів до навчання в Україні та світі активно розвивається з другої половини ХХ століття. Дослідження проводяться в рамках психології, педагогіки, соціології та інших дисциплін. Вчені вивчають різноманітні аспекти професійної мотивації: фактори, що впливають на її формування та розвиток, зв'язок з академічною успішністю та адаптацією до навчання, методи підвищення мотивації студентів.

Серед найбільш відомих дослідників мотивації можна виділити Абрахама Маслоу з його теорією ієрархії потреб, Фредеріка Герцберга з двофакторною теорією мотивації, Едварда Десі та Річарда Раяна з теорією самодетермінації. Ці теорії допомагають зрозуміти, які потреби та цінності лежать в основі мотивації та як їх можна використовувати для підвищення ефективності навчання.

Загалом, наукове дослідження професійної мотивації як чинника адаптації студентів до навчання в Україні є перспективним напрямом, який може зосередитись на питаннях вивчення особливостей формування та розвитку професійної мотивації у студентів в умовах війни та пошуку ефективних методів її підвищення для успішної адаптації до навчання та подальшої професійної реалізації.

Сучасний стан наукових досліджень з питань професійної мотивації характеризується зростанням інтересу до її психологічних та соціальних аспектів [5]. Вчені зосереджуються на розумінні того, як різні фактори, такі як особистісні особливості, сімейне виховання, соціальне середовище та особливості навчального

процесу, впливають на формування та розвиток професійної мотивації у студентів.

Особливу увагу приділяють дослідженню впливу професійної мотивації на адаптацію студентів до навчання. Вчені вивчають, як мотивація допомагає студентам подолати труднощі адаптаційного періоду, підвищити академічну успішність та сформувати позитивне ставлення до навчання та обраної професії.

Важливим напрямом досліджень є також розробка та апробація ефективних методів підвищення професійної мотивації студентів. Це можуть бути різноманітні тренінги, консультації, програми менторства та інші форми психологічної та педагогічної підтримки, спрямовані на розвиток внутрішньої мотивації, усвідомлення цілей та цінностей, формування позитивного ставлення до навчання та майбутньої професії.

Формування професійної мотивації у молодих людей є важливим завданням закладів вищої освіти (ЗВО). У академічній сфері вона дозволяє студентам досягати високих успіхів у навчанні, у професійній сфері – успішно адаптуватися до вимог ринку праці та будувати кар'єру, у особистій сфері – реалізувати свій потенціал та досягати особистих цілей.

Сьогодні в суспільстві високо цінуються фахівці, які мають високу професійну мотивацію, здатні досягати поставлених цілей, ефективно використовувати свої знання та навички, а також демонструвати ініціативність та відповідальність. Однак в освітній практиці підготовки майбутніх фахівців часто бракує цілеспрямованого і комплексного підходу до розвитку професійної мотивації.

Наукова значимість проблеми полягає в тому, що вона сприяє розвитку теорії професійної мотивації та її зв'язку з адаптацією студентів до навчання; визначенню факторів, що впливають на професійну мотивацію під час навчання у ЗВО; розробці методів і засобів формування та підтримки професійної мотивації у студентів. Практична значимість проблеми полягає в можливості оптимізувати процес навчання у ЗВО; підвищити ефективність підготовки фахівців; сприяти успішній адаптації студентів до навчання та майбутньої професійної діяльності; забезпечити формування висококваліфікованих та мотивованих фахівців, здатних досягати успіхів у своїй професії.

Питання формування системи розвитку професійної мотивації під час навчання у ЗВО є важливим та актуальним, оскільки професійна мотивація є ключовим фактором успіху в будь-якій сфері діяльності. Однак, на сьогоднішній день ця тема розглянута недостатньо, і існує ряд невирішених проблем. Зокрема, можна виділити наступні: недостатньо розроблені теоретичні основи формування професійної мотивації у студентів з урахуванням сучасних викликів, таких як війна та пандемія; недостатньо досліджені особливості професійної мотивації студентів різних спеціальностей та її зв'язок з адаптацією до навчання; недостатньо розроблені ефективні методи та технології формування та підтримки професійної мотивації у студентів в умовах ЗВО. Ще одним важливим напрямом досліджень є удосконалення методів діагностики та моніторингу рівня професійної мотивації студентів, з метою створення системи психологічної та педагогічної підтримки студентів, спрямовану на формування та підтримку їхньої професійної мотивації.

Метою даного дослідження є вивчення впливу професійної мотивації на процес адаптації здобувачів вищої освіти до навчання.

Гіпотези дослідження базуються на теоретичних положеннях психології мотивації та адаптації, а також на результатах попередніх досліджень, які вказують на важливу роль професійної мотивації у процесі адаптації студентів до навчання.

Гіпотеза 1: здобувачі вищої освіти з високим рівнем професійної мотивації демонструють кращу адаптацію до навчання, ніж здобувачі з низьким рівнем мотивації.

Гіпотеза 2: професійна мотивація позитивно впливає на різні аспекти адаптації здобувачів вищої освіти до навчання (навчальну, соціальну, психологічну).

Очікується, що здобувачі з високим рівнем професійної мотивації будуть більш успішними у навчанні, активніше взаємодіятимуть з викладачами та одногрупниками, швидше інтегруються у нове соціальне середовище та ефективніше долатимуть труднощі адаптаційного періоду.

Згідно з теоріями мотивації (наприклад, теорія само детермінації Десі та Раяна), внутрішня мотивація, яка включає інтерес до навчання та прагнення до саморозвитку, є важливим чинником успішної адаптації. Здобувачі з високою внутрішньою мотивацією більш активно залучаються до навчального процесу, легше долають труднощі та досягають кращих результатів.

Ряд досліджень підтверджують зв'язок між професійною мотивацією та успішністю навчання [6]. Мотивовані студенти демонструють вищу академічну успішність, краще справляються зі стресом та мають більше шансів на успішне завершення навчання.

Здобувачі з високим рівнем професійної мотивації мають чіткі цілі та прагнення, пов'язані з майбутньою професією. Це допомагає їм краще зрозуміти значення навчання, знайти сенс у виконанні навчальних завдань та подолати труднощі адаптаційного періоду.

Професійна мотивація сприяє активному залученню до навчального процесу, пошуку додаткової інформації, розвитку критичного мислення та самостійності у навчанні. Це, в свою чергу, сприяє кращому засвоєнню знань та формуванню професійних компетенцій.

Мотивовані здобувачі вищої освіти прагнуть до встановлення контактів з одногрупниками та викладачами, беруть участь у позааудиторній діяльності, що сприяє їхній соціальній інтеграції та формуванню позитивного соціально-психологічного клімату в групі.

Професійна мотивація допомагає здобувачам вищої освіти краще справлятися зі стресом, тривогою та невпевненістю, пов'язаними з адаптацією до нового навчального середовища. Вона також сприяє формуванню позитивної самооцінки та впевненості у власних силах.

Очікується, що емпірична перевірка цих гіпотез дозволить отримати нові дані про вплив професійної мотивації на адаптацію здобувачів вищої освіти та розробити ефективні стратегії підтримки їхньої мотивації та успішної адаптації.

Дослідження проводилося на базі аграрного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (СНУ ім. В. Даля), який тимчасово функціонує у місті Київ. Вибірку склали 100 здобувачів вищої освіти першого курсу денної форми навчання. Серед них було 55 жінок та 45 чоловіків. Здобувачі вищої освіти представляли різні спеціальності аграрного факультету.

Для оцінки професійної мотивації здобувачів вищої освіти аграрного факультету СНУ ім. В. Даля було використано адаптований опитувальник (за методикою В. І. Герчикова), що включає 20 тверджень, які відображають різні аспекти мотивації.

Враховуючи специфіку аграрного факультету та умови воєнного часу, методика була адаптована шляхом додавання тверджень, що відображають такі аспекти мотивації, як потреба у стабільності та безпеці (прагнення до стабільної роботи, гарантованого доходу, соціального захисту); прагнення робити внесок у розвиток країни, допомагати людям, працювати на благо суспільства. Така адаптація дозволяє більш точно оцінити професійну мотивацію здобувачів вищої освіти аграрного факультету СНУ ім. В. Даля з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей та актуальних соціально-економічних умов.

Здобувачі оцінювали кожне твердження за 5-бальною шкалою Лікерта. Рівень мотивації визначався за сумою балів: менше 20 – низький, 20-35 – середній, більше 35 – високий.

Для оцінки рівнів адаптації (навчальної, соціальної та психологічної) використовувався комплекс методик: шкала академічної адаптації (адаптація методики Бейкера та Сіріана), шкала соціальної адаптації (адаптація методики Роджерса та Даймонда) та шкала психологічного благополуччя (адаптація методики Рифф). Додатково проводилося спостереження за здобувачами вищої освіти та аналіз їхньої успішності.

В результаті проведеного дослідження було виділено три групи здобувачів вищої освіти з різними рівнями професійної мотивації (низький, середній, високий) та оцінками їхньої адаптації за трьома аспектами (навчальна, соціальна, психологічна).

З метою визначення наявності зв'язку між рівнем професійної мотивації та адаптацією здобувачів вищої освіти було обчислено середні значення та стандартні відхилення оцінок адаптації для кожного рівня мотивації, а також проведено дисперсійний аналіз для перевірки статистичної значущості відмінностей між групами.

Результати дослідження підтверджують обидві висунуті гіпотези. Здобувачі вищої освіти з високим рівнем професійної мотивації демонструють значно кращу адаптацію до навчання за всіма трьома аспектами (навчальним, соціальним та психологічним) порівняно зі здобувачами з низьким рівнем мотивації.

Здобувачі з високою мотивацією мають значно вищі середні оцінки (8,46) порівняно з низькомотивованими здобувачами (5,28). Це свідчить про те, що висока професійна мотивація сприяє кращому засвоєнню знань, активнішій участі у навчальному процесі та ефективнішому використанню навчальних ресурсів.

Здобувачі з високою мотивацією також мають вищі середні оцінки соціальної адаптації (8,62) порівняно з низькомотивованими (4,75). Це означає, що вони легше встановлюють контакти з одногрупниками та викладачами, краще інтегруються у колектив та відчувають більшу підтримку з боку соціального оточення.

Аналіз результатів показав, що здобувачі з високою мотивацією мають вищі середні оцінки психологічної адаптації (8,62) порівняно з низькомотивованими (5,06). Це свідчить про те, що вони краще справляються зі стресом, тривогою та невпевненістю, пов'язаними з адаптацією до нового навчального середовища, а також мають вищий рівень самоповаги та впевненості у власних силах.

Однофакторний дисперсійний аналіз підтвердив статистичну значущість цих відмінностей ($p < 0,001$ для всіх трьох аспектів адаптації), що свідчить про те, що виявлені відмінності не є випадковими, а зумовлені впливом професійної мотивації.

Отримані результати свідчать про те, що професійна мотивація є важливим чинником успішної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання. Здобувачі з високим рівнем мотивації демонструють кращі результати у навчанні, легше інтегруються у колектив та краще справляються зі стресом. Це підтверджує важливість розвитку та підтримки професійної мотивації у студентів як одного з ключових напрямків оптимізації освітнього процесу у ЗВО.

Проведене дослідження підтвердило гіпотезу про те, що професійна мотивація є значущим чинником адаптації здобувачів вищої освіти до навчання. Здобувачі з високим рівнем професійної мотивації

демонструють кращу адаптацію за всіма трьома вимірами: навчальним, соціальним та психологічним.

Високий рівень професійної мотивації сприяє активній участі у навчальному процесі, ефективному засвоєнню знань та формуванню необхідних компетенцій. Здобувачі з високою мотивацією виявляють більше зацікавленості у навчанні, ставлять перед собою амбітні цілі та докладають більше зусиль для їх досягнення.

Професійна мотивація сприяє кращій соціальній інтеграції здобувачів вищої освіти. Вони активно взаємодіють з одногрупниками та викладачами, беруть участь у позааудиторній діяльності та відчувають більшу приналежність до колективу. Це сприяє формуванню сприятливого соціально-психологічного клімату та підтримує мотивацію до навчання.

Здобувачі з високим рівнем професійної мотивації демонструють вищу стійкість до стресів та невдач, пов'язаних з адаптацією до нового навчального середовища. Вони мають більш позитивну самооцінку, впевненість у своїх силах та оптимістичний погляд на майбутнє, що допомагає їм успішно долати труднощі.

Результати дослідження також показали, що різні компоненти професійної мотивації можуть мати різний вплив на адаптацію здобувачів вищої освіти. Наприклад, внутрішня мотивація, пов'язана з інтересом до навчання та прагненням до саморозвитку, може бути більш важливою для навчальної адаптації, тоді як зовнішня мотивація, пов'язана з очікуванням винагороди або уникненням покарання, може бути більш значущою для соціальної адаптації.

Отримані результати мають важливе практичне значення для закладів вищої освіти. Вони підкреслюють необхідність розробки та впровадження програм, спрямованих на розвиток та підтримку професійної мотивації здобувачів. Це може включати створення сприятливого навчального середовища, використання активних методів навчання, індивідуальний підхід до студентів, розвиток навичок саморегуляції та самооцінки, а також надання можливостей для професійного зростання та розвитку. Викладачі повинні створювати атмосферу підтримки та зацікавленості у навчанні, використовувати різноманітні методи навчання, заохочувати активність та ініціативу студентів. Важливо враховувати індивідуальні особливості та потреби кожного здобувача вищої освіти, надавати їм можливість вибору та самостійного прийняття рішень, допомагати у визначенні професійних цілей та шляхів їх досягнення. Навчання студентів ефективним стратегіям управління часом, стресом та емоціями допоможе їм краще адаптуватися до навчання та підвищити свою мотивацію. Надання студентам інформації про можливості працевлаштування та кар'єрного зростання, допомога у складанні резюме та підготовці до співбесід може підвищити їхню професійну мотивацію та впевненість у майбутньому. Важливо надавати студентам психологічну підтримку та допомогу у подоланні труднощів адаптаційного періоду, зокрема, у зв'язку з травматичними подіями, спричиненими війною.

Джерела

1. Березняк К. М., Накорчевська О. П., Васильєва О. А. Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни / К. М. Березняк, О. П. Накорчевська, О. А. Васильєва // Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). – 2022. – №10(15). – С. 401-411.
2. Нечитайло Л. Адаптація студентів-першокурсників до навчання у вищих навчальних закладах в умовах війни. / Л. Нечитайло, Л. Курас, О. Дзяман. // Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). – 2023. – №9. – С. 315-325.
3. Афузова Г. Особливості психічного здоров'я першокурсників на етапі адаптації до професійного навчання в умовах воєнного стану /Features of the mental health of first-year students at the stage of adaptation to professional education under martial law / Г. Афузова, Г. Найдюнова, В. Кротенко. // Габітус. – 2022. – №41. – С. 278-283.
4. Староста В. Деякі чинники адаптації студентів-першокурсників в умовах класичного університету / В. Староста, О. Попадич. // Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology. – 2018. – №6. – С. 16-26.
5. Гиліон О. В. Освітні мотивації студентської молоді / О. В. Гиліон // Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара; Центр соц.-політ. дослідж. – Д., 2012. – № 1 (81). – С. 102-104.
6. Староста В. Деякі аспекти адаптації першокурсників до навчання в умовах класичної університет / В. Староста, О. Попадич, К. Староста. // Педагогічні інновації у фаховій освіті. – 2017. – №1. – С. 189-200.

Копилова Надія Олександрівна

Кандидат культурології

ORCID: 0000-0002-0407-8185

Одеська державна академія будівництва та архітектури

1.2. Концептуальне мистецтво у сучасній культурі: світовий та український досвід

Статтю присвячено розгляду особливостей концептуального мистецтва на матеріалі вітчизняних та західних арт-практик. З'ясовано, що концептуалізм постає своєрідним дослідницьким інструментом означення й осмислення актуальних проблем сучасного людського світу, конструювання ідентичності митця або мисткині, а також смисловим полем для міжкультурного діалогу. Розглянуто основну проблематику концептуального мистецтва останніх років з оглядом на соціально-політичні події в Україні.

Постановка проблеми. Протягом історії людства мистецтво та художня творчість змінювали свої форми і функції, розкривали нові шляхи пізнання реальності, самовираження та соціальної реалізації митця. Соціокультурні трансформації ХХ століття справили значний вплив на розуміння сутності та призначення

мистецтва, а також збагатили мистецький простір низкою сучасних арт-практик, які суттєво відрізняються від класичних художніх творів. Важливою сторінкою в історії сучасного мистецтва стали поява та розвиток концептуалізму – сукупності форм художньої творчості, для яких ідейне наповнення є важливішим за естетичну складову твору та художньо-технічну майстерність.

Концептуальне мистецтво кидає виклик традиційним уявленням про те, що таке мистецтво, про його межі та функції. Дослідження концептуального мистецтва дозволяє заглибитись у міждисциплінарні зв'язки гуманітарних наук та зрозуміти, як художні ідеї впливають на формування й зміни соціокультурного простору. В останній третині ХХ століття художні твори та арт-практики все більше перетворюються на соціальні наративи («висловлювання»), за допомогою яких митці й мисткині привертають увагу суспільства до важливих соціально-політичних, екологічних, національних, морально-етичних та інших проблем. Також концептуальне мистецтво відіграло значну роль у розвитку нових художніх практик та медіа-мистецтва. Відеоарт, інсталяції, перформанси, цифрове мистецтво, боді-арт, стріт-арт тощо – ці види та форми сучасного мистецтва беруть свій початок у концептуальних експериментах 1960-х та 1970-х рр.

На сьогодні концептуальне мистецтво в українській та західній культурі постає важливим інструментом рефлексії, конструювання ідентичності митця та соціального діалогу. При цьому вітчизняні практики концептуалізму мають свою специфіку, зумовлену низкою історико-культурних факторів, що набуває особливої гостроти у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика концептуального мистецтва активно розробляється у вітчизняному та західному науковому дискурсі. Термін «концептуальне мистецтво» виник ще у 1960-х роках, завдяки публікаціям американського мислителя, представника «антимистецтва» Генрі Флінта. В останній третині ХХ століття до проблематики концептуалізму в мистецтві зверталися Г. Беткок, Т. Годфрі, Д. Грехем, Л. Ліппард та інші західні дослідники. Широкий спектр концептів сучасного мистецтва 1990-х рр. описав та проаналізував британський мистецтвознавець Б. Тейлор у роботі «Art today» [28]. Автор працював на матеріалі інсталяцій, перформансів, колажів, творів живопису, скульптури і фотографії, підкреслюючи сучасний характер описаних мистецьких явищ.

У ХХІ столітті дослідженню різних аспектів концептуалізму в мистецтві та інших соціокультурних практиках присвятили свої наукові розвідки Дж. Андерсон [23], Б. Брун [25], Г. Вишеславський [3], Е. Кальдарола [26], А. Саучеллі [27], К. Станіславська [16], З. Тканко [17], Я. Шумська [21] та інші автори. Феномен концептуального мистецтва розкривається у науковій літературі в контексті культури постмодерну та пов'язаний з новими відносно класичної художньої традиції арт-практиками. Низка дослідників, серед яких О. Аккаш [1], Г. Вишеславський [3], Т. Грідяєва [5], А. Ложкіна [11], І. Маслова-Лисичкіна [12], Г. Склярєнко [15], І. Яцик [22] та інші, зосередили увагу на специфіці вітчизняного мистецького простору, зокрема на мистецтвознавчих і соціокультурних чинниках розвитку та функціонування українського концептуального мистецтва. Важливим науковим доробком є фундаментальна праця А. Ложкіної «Перманентна революція. Мистецтво України ХХ – початок ХХІ століття», яка являє собою «спробу пов'язати у цілісний наратив історію розвитку вітчизняних образотворчих практик від зародження модернізму до наших днів» [11]. Сама назва наукової роботи має концептуальний характер: семантика «перманентної революції» вказує на динамічний процес трансформацій художніх процесів в українській культурі, яка знаходиться в пошуку власної національної ідентичності. За допомогою культурологічного, семіотичного та біографічного методів дослідницею проаналізовано творчість провідних майстрів українського концептуального мистецтва, серед яких Сергій Ануфрієв, Вілен Барський, Леонід Войцехов, Юрій Лейдерман, Сергій Мельниченко, Федір Тетянич, Олег Тістол та інші. Дослідження Г. Вишеславського «Contemporary art України – від андеграунду до мейнстріму» [3] також присвячене не стільки аналізу формально-стилістичних особливостей художніх творів, скільки з'ясуванню історичних обставин і культурних аспектів, що зумовили розвиток нових мистецьких форм. Такий підхід зумовлено, зокрема, контекстуальним характером сучасного мистецтва.

Дослідження вітчизняних науковців підкреслюють зв'язок концептуального мистецтва з іншими культурно-мистецькими сферами та формами художньої творчості: дизайном [8], високою модою [17], мистецтво книжкової ілюстрації [18] тощо. К. Станіславська у своїй монографії виділяє концептуалізм як один з визначальних прийомів у мистецько-видовищних формах сучасної культури [16].

Отже, вітчизняні дослідження охоплюють різні важливі аспекти концептуального мистецтва, проте складні соціально-політичні події на території України викликали до життя низку нових арт-практик, які наразі потребують вивчення та аналізу. Своєю чергою практики концептуального мистецтва країн Заходу дозволяють проаналізувати провідні соціокультурні тенденції і суспільні проблеми останніх років, що також надає актуальності дослідженню. Таким чином, *метою* дослідження є вивчення особливостей та останніх тенденцій вітчизняного та світового концептуального мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Розуміння історико-культурних, соціальних та філософських засад концептуального мистецтва дозволяє більш повно проаналізувати та зрозуміти його специфіку. Концептуалізм як напрям сучасного мистецтва сформувався у контексті культури постмодерну. Термінологічний словник

культурології П. Е. Герчанівської позначає постмодерн як історико-культурний період, котрий «хронологічно починається з періоду підриву основ індустріального ладу і сягає в майбутнє» [4, с. 145]. Нова епоха бере свій початок у 60-70-х роках ХХ ст. і виникає як наслідок кризи основних парадигмальних настанов (моделей світогляду, соціальної поведінки, комунікації, творчості, соціокультурних норм, цінностей, ідеалів тощо) попереднього історико-культурного періоду. З'явившись у контексті філософії, поняття постмодерну наразі описує собою низку сфер людської життєдіяльності: науку, політику, економіку, технології, медіа, практики моди і культурно-дозвіллевої діяльності та багато інших. На сьогодні, коли йдеться про мистецтво та філософію, дослідники зазвичай використовують споріднений термін «постмодернізм» [4], [16]. Визначними теоретиками постмодернізму стали такі дослідники як Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, У. Еко, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар та інші.

Серед основних принципів культури постмодерну можна назвати плюралізм як парадигмальну настанову, що є домінуючою у світогляді та охоплює майже всі сфери людської діяльності. Постмодерн відкидає ідею єдиного істинного нарративу, тобто способу розуміння та інтерпретації будь-яких явищ людського світу. Замість цього визнається багатство різних підходів до реальності, різних незалежних нарративів, які можуть існувати паралельно одне з одним. Іншим аспектом плюралізму є скасування елітарності в культурі та жорстких ієрархій: серед найвищих соціокультурних цінностей особливе місце посідають толерантність, політкоректність, готовність до міжкультурного діалогу. В мистецтві, це проявляється, зокрема, відсутністю явного поділу на «елітарне» та «масове». Митці постмодернізму прагнуть до стирання меж між мистецтвом і повсякденністю. Також плюралізм проявився в художній культурі через відсутність одного або двох привідних стилів. З часів модернізму нормою в мистецтві стала полістилістичність, і на сьогодні кількість новітніх мистецьких форм, напрямів, течій, нових піджанрів продовжує зростати. На зміну відносно в класичній мистецькій традиції прийшла нескінченна динаміка. Традиційне розуміння мистецтва і ролі художника, традиційна візуальність і класичні способи подачі художніх творів зазнали суттєвих трансформацій. Поряд з видами і жанрами класичного мистецтва з'явилася ціла низка нових мистецьких форм, які часом носять підкреслено антихудожній характер. Ці процеси викликали до життя певні зміни в термінології сучасного мистецтвознавства і культурології: нові форми мистецтва визначаються як арт-об'єкти, артефакти або арт-практики [3], [4], [6].

Іншою важливою умовою існування постмодерністського мистецтва виступає його мультимедійний та інтерактивний характер. Завдяки можливостям цифрових технологій сучасна культура охоплює широкий спектр мас-медіа, зокрема інтернет, телебачення, кіно, медіа-мистецтво. Це створює нові можливості для глядацького сприйняття і взаємодії з різними формами медіа. Висока технологічність культури постмодерну призводить до того, що на перший план виходять візуальні методи передачі інформації, яка зі свого боку стає все більш фрагментарною. У ХХІ столітті набули популярності віртуальні музеї, як, наприклад, проєкт Google Arts & Culture, що дозволяє здійснювати віртуальні екскурсії відомими музеями і галереями світу у форматі 3-D. Багато художніх виставок або дублюються у віртуальному просторі, або часом взагалі проходять в онлайн-форматі. Митці роблять фото й відеофіксацію своїх творчих практик та ведуть активне життя у соціальних мережах, адже останні стали інструментом підтвердження власної соціокультурної ідентичності в епоху глобалізації та цифрових технологій.

До провідних характеристик сучасної культури і, відповідно, мистецтва також слід віднести специфічний постмодерністський еkleктизм: використання принципів колажності, монтажу, цитатності, фрагментарності, художніх запозичень, симуляції. Поєднання різних художніх стилів, жанрів і форм – частина інструментарію постмодерністського мистецтва, що являє собою певний конструктор з різних, на перший погляд, далеких від поєднання «частин». На відміну від модернізму, сучасне мистецтво залишило в минулому ідею «постійної оригінальності» та елітарного новаторства. Водночас воно не відкидає художню спадщину своїх попередників, як це робили діячі авангарду, а повторно її засвоює, переосмислює, шукає нові шляхи інтерпретації (метод деконструкції). Вітчизняна дослідниця К. Станіславська називає це «некласичним трактуванням класичних традицій» [16, с. 28].

Постмодерністське мистецтво наголошує на взаємодії культурних текстів різного рівня, насичує їх посиланнями на інші твори, ідеї, архетипи, іконічні образи, тропи тощо. Постмодерністський твір передбачає інтертекстуальність, тобто постає мозаїкою вже існуючих культурних елементів, що веде до нескінченних варіацій культурних взаємодій. Дослідження творів сучасного мистецтва демонструють їхню насиченість цитатами зі світової класики. Крім того, нове мистецтво активно взаємодіє з іншими креативними сферами: іконічні образи з класичних художніх творів активно використовуються в рекламі, моді, сфері розваг та інших формах сучасної масової культури.

Новий підхід до мистецтва зумовив його парадоксальний ігровий характер. Починаючи з другої половини ХХ ст., митці переосмислили основні естетичні категорії, на яких століттями трималася художня культура. Класичне поняття естетики виявилось не релевантним відносно сучасних арт-практик: «прекрасне стає сплавом чуттєвого і концептуального, потворне естетизується, піднесене замінюється дивним, трагічне –

парадоксальним» [16, с. 28], проголошується «краса дисонансу» [16, с. 28-29], в мистецтві з'являється місце не тільки для «піднесеного», але й для відверто «низького» і раніше табуованого. Якщо класичне мистецтво апелювало до категорії серйозності, то постмодерністське прагне її позбутися. Зброєю сучасного художника часто стають іронія (над класичною традицією, різними аспектами життя та навіть над самим собою) та своєрідна постмодерністська гра з глядачем.

Можна зробити висновок про комунікативну переорієнтацію класичної та модерністської системи «митець – твір» на постмодерністську «твір – глядач» [16]. Теоретики постмодерністського мистецтва і культури інакше глянули на роль автора у створенні художнього твору. Яскравим прикладом нового підходу до цієї проблематики виступає сформульована французьким філософом і семіотиком Роланом Бартом концепція «смерті автора» [9, с. 412]. Сутність цієї концепції полягає в ідеї автономного існування тексту, незалежно від особистості його автора. Після народження тексту автор ніби «вмирає», а текст починає жити власним життям у свідомості читача. Згідно з класичною традицією у тріаді автор-текст-читач головна роль завжди відводилася відводиться авторові як творцю. У постмодерністській парадигмі місце «творця» відведено читачеві, оскільки саме завдяки йому текст «починає жити». Для автора це означає розхитування морального авторитету, який раніше не підлягав сумнівам, і втрату монополії на смисли в тексті. Читач постмодернізму отримав право інтерпретувати будь-який твір, виходячи з власного духовного досвіду. Зміст твору може змінюватися залежно від часу, контексту та досвіду кожного реципієнта.

Варто зазначити, що концепція Р. Барта має дискусійний характер: вона збільшує комунікативні можливості взаємодії читача з текстом, але, з іншого боку, позбавляє мистецтво морально-етичної відповідальності автора. Проте попри всю неоднозначність, певні аспекти постають актуальними для дослідження сучасного мистецтва. Метод семіотичного аналізу дозволяє вивчати мистецтво як візуальний текст, що має свою семантику і прагматику. Для сучасного мистецтва важливим є саме прагматичний аспект – взаємодія глядача (реципієнта) з твором мистецтва. Сучасні арт-практики, зокрема практики концептуалізму, рішуче націлені на комунікацію з глядачем. Нерідко саме у безпосередньому процесі комунікації народжуються найважливіші смисли сучасного мистецтва. З цього випливає ще одна його важлива характеристика – процесуальність. Цінність творчої діяльності сучасного художника полягає не в отриманні конкретного результату, тобто, художнього твору, а в процесі його творення, сприйняття глядачем та інтерпретації. Тому серед форм сучасного мистецтва часто трапляються такі, що розгортаються у часі: перформанс, хепенінг, відео-арт тощо. Існує спеціальний термін «акціонізм» – поняття ряду художніх практик, в яких акцент переноситься з твору на процес його створення при активній участі глядачів. Подібні акції можуть проходити не тільки у музеях чи арт-галереях, арт-студіях, але й на вулицях і площах міста та взагалі у будь-яких локаціях, відповідно до творчого задуму художника.

Отже, проаналізовані вище основні аспекти мистецтва постмодернізму визначили основні тенденції розвитку концептуального мистецтва як соціокультурного явища останніх десятиліть.

Концептуальне мистецтво (лат. *conceptus* – «думка», «уявлення») – це напрям в постмодерністській культурі, «метою якого є передача ідеї, але не за допомогою традиційних художніх форм та методів, а в її безпосередньому документально зафіксованому поданні (фраз, текстів, схем, графіків, креслень, фотографій, аудіо- і відеозаписів)» [4, с. 121]. Визначальною рисою концептуального мистецтва є пріоритет концепції (ідеї) твору стосовно його матеріального втілення. Концептуалізм має у своїй основі філософське підґрунтя. Як відомо, концепція первинності ідей та вторинності матеріального світу належить ще давньогрецькому філософу Платону. Вивчення багатого різноманіття форм і творчих методів концептуального мистецтва вимагає міждисциплінарного підходу від дослідників. Варто зазначити, що у сучасному мистецтві відсутні чіткі стильові та видові градації, і це ускладнює процес класифікації його форм, жанрів і напрямів діяльності його творців. Представники сучасного мистецтва у своїх творчих експериментах звертаються до низки мистецьких форм, більшості з яких тією чи іншою мірою притаманний концептуальний характер.

Отже, основними характеристиками концептуального мистецтва є наступні.

- Концепція твору заміняє собою традиційну естетичну складову, характерну для класичного мистецтва. Концептуальне мистецтво не апелює категоріями класичної естетики та краси. Концептуалісти зміщують фокус уваги з формальних ознак твору на його зміст.

- Відбувається суттєве розширення уявлень про те, які об'єкти та явища можуть носити статус «твору», розмивання меж між мистецтвом і повсякденністю.

- Апелювання до інтелектуального сприйняття глядачем: інтерпретація творів концептуального мистецтва потребує рефлексії, часом тривалої, та пошуку смислів, які часто не є очевидними. Деякі художники цілеспрямовано позбавляють свої арт-об'єкти емоційності, щоб зайві переживання не відволікали реципієнта від розумової діяльності. При цьому серед творів концептуалізму є багато прикладів скандального та навіть травмуючого характеру. Такі твори зазвичай викликають бурхливі емоції в глядача.

- Потужна прагматична складова арт-об'єктів та арт-практик: концептуальне мистецтво нерідко передбачає співпрацю з глядачем. Таким чином змінюється якісна складова комунікації реципієнта з твором

мистецтва: він стає не просто пасивним глядачем, але безпосереднім учасником творчого процесу – співтворцем (як, наприклад, в практиках хепенінгу). Саме реципієнт наповнює арт-об'єкти сенсом і культурною цінністю. Саме цей новий тип комунікації ілюструє розглянута концепція «смерті автора» Ролана Барта.

- Демократичний характер та необмеженість у виборі матеріальних та виразних засобів у творчості. У 1960-1970-ті рр. матеріали традиційного образотворчого мистецтва часто призводили до фінансових проблем для митців-початківців. Тоді як арт-об'єкти концептуалізму могли бути створені з будь-яких доступних автору предметів, матеріалів та навіть нематеріальних засобів: звуків, запахів, міміки жестів художника тощо. «Концептуальне мистецтво зняло обмеження щодо матеріалу реалізації – фотографія, перформанс, низькоякісний друк, предмети щоденного вжитку – арсенал... який не вимагав значних фінансових вкладень та відкривав широкі можливості для втілення творчих ідей [13, с. 59].

- Текст виступає важливою складовою творів концептуального мистецтва. Нерідко без текстових пояснень вельми важко зрозуміти ідейний задум автора, а деякі арт-об'єкти взагалі складаються з суцільного тексту (рис. 1). Також часто митці вдаються до семантичної гри з глядачем, де головну роль відведено літерам, словам і текстовим фрагментам. Такий творчий метод можна побачити у роботах Джозефа Кошута, Лоуренса Вайнера, Барбари Крюгер, київського художника Вілена Барського, одеського концептуаліста Леоніда Войцехова та ін.

Рис. 1. Лоуренс Вайнер. «To See and Be Seen». 1972.

- Концептуальне мистецтво руйнує звичні базові шаблони людського мислення [7], його характеристиками часто виступають алогічність, парадоксальність та провокативний характер.

- Зміна уявлень про «якість» твору мистецтва. В класичній традиції цінується довговічність художніх творів: картини мають зберегти яскравість фарб, а скульптури – відрізнятись міцністю, щоб залишитися у століттях не лише як спогади, але й як матеріальні об'єкти. Тому класичне мистецтво потребує реставрації та дбайливого ставлення з боку співробітників музеїв, колекціонерів та інших діячів мистецької сфери. Для творів концептуального мистецтва ідея є більш важливою, ніж їхній фактичний стан. Часом знищення або самознищення арт-об'єкту є частиною творчого задуму митця, як це було з картиною «Дівчинка з повітряною кулею» англійського художника Бенксі. На аукціоні Sotheby's 2018 р. твір був знищений спеціальним механізмом після закінчення торгів, ще викликало зростання публічного інтересу до особистості художника.

- Соціальна-політична та філософська спрямованість концептуального мистецтва. Нерідко концептуалісти ставлять перед глядачем складні важливі питання та привертають увагу до актуальних суспільних проблем. Часто концептуальні арт-практики являють собою щось на кшталт соціально-психологічного дослідження, як, наприклад, знаменитий перформанс «Ритм 0» сербської мисткині Марини Абрамович.

Дослідники історії мистецтва вважають, що одним з передвісників концептуалізму стали публічні провокаційні акції футуристів, дадаїстів і сюрреалістів першої третини ХХ ст. Поворотним моментом в історії сучасного мистецтва також стали практики ready-made скандально відомого французького художника Марселя Дюшана. Новатор і революціонер мистецького світу, М. Дюшан одним з першим поставив перед суспільством важливі неоднозначні питання: «Що можна вважати мистецтвом?» і «Де проходить межа між мистецтвом і повсякденністю?». Арт-об'єкти М. Дюшана, виконані з готових матеріальних предметів («Фонтан» 1917 р. та інші) перевернули суспільне уявлення про сутність мистецтва і роль художника у творчому процесі. Висока художня майстерність і традиційні художні навички, засоби, методи виявилися необов'язковими атрибутами

статусу сучасного митця. Художня форма відійшла на другий план, аголовним завданням художника постало винайдення концепту та побудова певного нарративу, з яким можна звернутися до глядачів. Це, з одного боку, розширило творчі можливості для діячів мистецтва та урізноманітніло палітру мистецьких форм і напрямів, але при цьому породило низку дискусій щодо статусу сучасного мистецтва, які точаться до сьогоднішнього дня.

Після Другої світової війни художниками велися активні пошуки нових форм, прийомів та виразних засобів у мистецтві. Концептуальному мистецтву, що бере свій початок в американській культурі 1960-х рр., належить особливе місце серед результатів цих шукань та експериментів. Згодом цей напрям поширився на території Західної Європи та Азії, пізніше його послідовники почали проявляти себе і в українському культурному просторі. До представників світового концептуального мистецтва можна віднести Джозефа Кошута, Джона Бальдессарі, СолаЛевітта, Брюса Наумана, П'єро Маццоні, Марину Абрамович, Ванессу Бікрофт, Іва Кляйна, ЙокоОно, Дам'єнаГерста та багатьох інших. Квінтесенцією раннього концептуалізму можна назвати серію робіт американського художника Роберта Барі «Інертний газ» (1969 р.). Митець відмовився від закритого простору музеїв і галерей. Замість цього він випускав «невелику кількість декількох видів газу в атмосферу» [14, с. 298] у відкритому просторі, наприклад, в Каліфорнійській пустелі. Творчий акт супроводжувався текстом з поясненнями. Таким чином художник відмовився від матеріальності мистецького твору, позбавивши його можливості чуттєвого сприйняття.

На сьогодні елементи концептуалізму містять у собі найпоширеніші форми сучасного мистецтва: інсталяція, перформанс, хепенінг, боді-арт, біо-арт, відео-арт, ленд-арт, стрит-арт та інші. Деякі з них з'явилися на самому початку існування концептуального мистецтва. Як, наприклад, інсталяція – просторова комбінація з готових об'єктів, живопису, скульптури, текстової або візуальної інформації [4]. Представники цього різновиду сучасного мистецтва нерідко комбінують абсолютно несумісні, на перший погляд, об'єкти. Інсталяція спонукає глядача радше до інтелектуальної співтворчості та пошуку сенсу твору, ніж до емоційного залучення, для таких просторових композицій часто характерна емоційна відстороненість. Дослідниця Д. Чембержі підкреслює значний візуально-комунікативний потенціал інсталяції як «мистецтва концепту» [19, с. 2], при цьому розділяє поняття інсталяції та «чистого концептуального мистецтва» [19, с. 77], яке менш визначено фізичною взаємодією з об'єктами і не прив'язане до конкретного простору.

Одним з перших представників мистецтва інсталяції вважають американського художника Джозефа Кошута. Його арт-об'єкт «Один і три стільці» (1965 р.) (рис. 2) містить стілець, його фотографію та опис, взятий з тлумачного словника. Це своєрідна філософська рефлексія на тему сутності речей, їхнього сприйняття та ролі мови в нашому розумінні світу. Фотографія представляє візуальну репрезентацію предмета, словникове визначення – вербальну, а фізичний стілець – матеріальну. Таким чином, автор підкреслює, що мова та зображення відіграють ключову роль у конструюванні нашого сприйняття та розуміння реальності. При цьому «стілці» позбавлені естетичних якостей, характерних для класичного мистецтва. На перший план висувається ідея взаємодії різних форм репрезентації.

Рис. 2. Джозеф Кошут. «Один і три стільця». 1965

Мистецтво інсталяції нерідко набуває провокаційного характеру, як, наприклад, у творчості представників об'єднання Young British artists (Молодих британських художників), серед яких можна назвати Дем'єна Герста та Трейсі Емін. Серед їхніх творчих експериментів – звернення до татуйованих культурою тем (смерті, хвороби, жіночої фізіології тощо). Дем'єн Герст дозволив собі говорити про смерть мовою сучасного

мистецтва – говорити відверто, але при цьому безстрашно, відсторонено, з долею цинізму. Художник зробив своїми арт-об'єктами інкрустовані черепи, заспиртовані опудала тварин, мертві голови та «розірвані» фігури янголів. Якщо у XIX столітті Гюстав Курбе зобразив смерть як буденне явище (картина «Похорон в Ернані»), позбавивши її традиційної сакралізації, то Дем'єн Герст перетворив її на концепт та зробив елементом маркетингу.

На перетинах концептуалізму також знаходиться мистецтво перформансу (від англ. «performance» – «вистава», «дійство»). Це «різновид концептуального мистецтва, що спеціалізується на відображенні переживань, станів свідомості, соціально-психологічних явищ, які виникають у процесі людського спілкування... коротке дійство, що виконується за визначеним сценарієм одним або кількома учасниками в художній галереї, музеї, залі або на вулиці перед публікою» [4, с. 142]. Головним інструментом художника у перформансі є власне тіло, міміка, жести, пози, елементи костюма (або їхня відсутність), антураж.

Родоначальниками мистецтва перформансу у 60-70-ті роки XX століття стали Йозеф Бойс, Кріс Бурден, Ів Кляйн та Марина Абрамович, чий шестигдинний творчий акт «Ритм 0» (1974 р.) став класикою концептуального мистецтва. Сербська мисткиня провела соціальний експеримент: досліджувала соціально-психологічні аспекти поведінки людей у натовпі в умовах відсутності соціального покарання. Глядачі могли вільно взаємодіяти з художницею за допомогою кількох десятків предметів, серед яких була зброя та інші об'єкти, що є небезпечними для здоров'я людини. Даний перформанс перевернув традиційні уявлення щодо морально-етичних підвалин мистецтва та підняв важливі й болючі соціальні проблеми цивілізованого суспільства. До інших відомих перформансів М. Абрамович, які підіймають важливі соціально-психологічні проблеми та являють собою публічні висловлювання авторки, належать «Стосунки в часі» (1977 р.), «Енергія спокою» (1980 р.), «Балканське бароко» (1997 р.). У XXI ст. мисткиня не припинила своєї творчої діяльності. У 2010 р. відбувся її перформанс «The artist is present» («Художник присутній») (рис. 3), який тривав кілька днів з перервою на сон. Протягом цього часу кожен глядач міг сісти на стілець напроти художниці та подивився їй в очі.

Рис. 3. Марина Абрамович. «Художник присутній». 2010

У вересні 2020 р. мисткиня представила публіці новий синтетичний арт-проект, який увібрав у себе характеристики перформансу, опери, кінофільму та мистецтва високої моди. Проект мав назву «7 Deaths of Maria Callas» («7 смертей Марії Каллас»). Художниця сім разів з'являлася на сцені у сюжетах легендарних опер з творчої біографії відомої на весь світ співачки. Зазначимо, що смерть як концепт неодноразово привертала до себе увагу сучасних художників, ставала предметом досліджень, екзистенціальних переживань, іронії та навіть сарказму. У перформансі Марини Абрамович смерть нерозривно пов'язана з ідеєю нещасливого кохання та розбитого серця жінки.

Інсталяція та перформанс тісно пов'язані іншою концептуальною формою мистецтва – відео-артом. Його представниками є художники Йозеф Бойс, Йоко Оно, Майкл Сноу, Річард Серра, Ліза Стілл та інші. Відео-арт пов'язаний з винаходом сучасних технологій. На формування цього напрямку в мистецтві 70-х років XX століття суттєво вплинуло винайдення ручної відеокамери, що дали можливість художникам закарбувати свої творчі акти на фотоплівці.

До українського мистецтва концептуалізм потрапив слідом за появою і розвитком аналогічного явища на Заході. Варто підкреслити, що відмова від традиційної образотворчості та наративності у цих двох осередках культури має різну природу. В західній культурі пошук нових засобів художньої творчості пов'язаний, зокрема, з тим, що в мистецтві суттєво виросла комерційна складова. Натомість концептуалізм в українському мистецтві останньої третини ХХ ст. виступав не просто як сукупність альтернативних форм художньої творчості, але як інструмент набуття українським мистецтвом власної ідентичності на протигагу радянській цензурі та обмеженості соціалістичного реалізму. Головними центрами нового мистецтва стали Київ, Харків, Одеса. Художники-нонконформісти акумулювали новаторські творчі напрацювання у вітчизняному мистецтві разом з мистецькими надбаннями західної культури попри наявні проблеми міжкультурного діалогу.

Серед київських митців одним з перших представників концептуального мистецтва можна назвати Вілена Барського. Художник і літератор приніс до української культури «моду на модернізм» та одним з перших почав «працювати з елементами концептуальної мови, створюючи проекти на перехресті поезії й візуального мистецтва [11, с. 196]. Після відмови від традиційного реалістичного методу художник через елементи абстрактного мистецтва поступово прийшов до концептуалізму. Однією з характерних рис його творчого методу є поєднання візуального та вербального коду. Його твори зазвичай супроводжуються написами, а іноді являють собою набір слів або речень на білому чи кольоровому полі. Сам автор називав своє мистецтво «візуальною поезією» – жанром, який стоїть на перехресті образотворчого мистецтва та літератури. Зазначимо, що залучення слів та речень задля того, щоб привернути увагу глядача і змусити його вступити у діалог з арт-об'єктом, є однією з характерних рис концептуалізму.

Концептуальне мистецтво кінця 1980-х – початку 2000-х рр. розвивалося у контексті художніх процесів Нової української хвилі. Якщо покоління Вілена Барського можна схарактеризувати радше як культурних космополітів, чиє мистецтво нерідко має загальнофілософський характер, то наступна генерація митців, наприклад, представники «Вольової грані національного постеклектизму», тяжіли до національного коріння та через мистецтво досліджували національний міф. Сюди можна віднести Костянтина Реунова, Марину Скугареву, Олега Тістола, Олександра Харченка та інших. Переосмислення історичного минулого України відбувалося в постмодерністському ключі: через деконструкцію традиційних культурних стереотипів, відмову від звичного пафосу, через цитатність, іронію, парадокси та семантичну гру із впізнаваними образами.

Звичайно, творчі пошуки художників «Вольової грані» не обмежилися тематикою історичного минулого. Це можна простежити, зокрема, на матеріалі творчості Олега Тістола – одного з найяскравіших представників українського концептуального мистецтва. Творчість митця являє собою парадоксальний синтез радянських, пострадянських та національних елементів, химерно поєднує у собі стародавні символи і кліше масової культури. Зазвичай для його робіт характерні певна відстороненість, іронія та симуляція. Такий творчий метод виявляється спорідненим з мистецтвом американського поп-арту. Симулятивну природу мають концептуальні колажі художника, за допомогою яких він поєднує елементи різних видів мистецтв, несумісні б, матеріали та різноманітну символіку. Все це зрештою складається в єдиний концепт. У 1980-1990-х роках митець працював над серією концептуальних арт-об'єктів «Українські гроші», яка складалася з творів живопису, графіки, інсталяцій. Крім свого фактичного призначення, гроші як соціокультурний конструкт мають цілий набір символічних конотацій. Вони репрезентують іконографічні образи важливих для культурної традиції персоналій, їхня семантика завжди знаходиться на перетині історії та сучасності. Олег Тістол перетворив гроші на концепти з іронічним підтекстом. Іншим цікавим концептуальним проектом стала серія «TV + Реалізм» (2000-ні рр.), поштовхом до створення якої слугували події Помаранчевої революції. Предметом творчого дослідження стали засилля медійних образів у сучасній культурі, їхня ілюзорна симулятивна природа.

Серед відомих представників українського концептуального мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна назвати Олександра Гнилицького, Алевтину Кахідзе, В'ячеслава Машницького, Ладу Наконечну, Оксану Чепелик, Василя Цаголова, творчу групу «Penoplast», творче об'єднання Р.Е.П., неоконцептуалістське об'єднання «Відкрита група» та інших. Треба також зазначити, що певні зрушення у культурній свідомості 90-х та ранніх 2000-х сприяли тому, що в мистецтві, літературі та публічному просторі взагалі все більше «звучали» голоси жінок-мисткинь. Яскравою постаттю українського арт-фемінізму стала художниця Оксана Чепелик, чії роботи мають концептуальний характер. У своїх творах мисткиня торкається широкого спектра проблем гендерної ідентичності, тілесності, гендерних ролей та соціальної справедливості у суспільстві. Її знаменитий перформанс «Народження Венери» (1995 р.) (рис. 4) є прикладом багатошарового та багатозначного мистецтва, яке поєднує цитату на класику світового живопису, концептуалізм та феміністську критику. Мисткиня переосмислює класичний образ Венери, помістивши його у сучасний соціокультурний контекст і зробивши предметом роздумів про роль жінки в суспільстві. Вона виступає з критикою традиційних уявлень про роль жінки в мистецтві й соціумі, прагне показати, що сучасна «Венера» – це активний суб'єкт, який сам визначає свою ідентичність та місце у світі. Перформанс О. Чепелик перекликається з арт-практиками відомих представниць західного феміністського мистецтва 1970-1980-х (Джуді Чикаго, БарбараКрюгер, Марта Рослер та інші).

Рис. 4. Оксана Чепелик. «Народження Венери». 1995

Отже, поява та розвиток концептуального мистецтва проходили у контексті нової культурної парадигми постмодерну та стали важливою її складовою. Арт-практики концептуалізму останньої третини ХХ ст. розширили суспільні уявлення про сутність мистецтва та його онтологічні межі, збагатили інструментарій митців новими творчими методами. У ХХІ ст. концептуальне мистецтво продовжує залишатися впливовим напрямом та постає відгуком на актуальні соціальні, політичні та інші проблеми. Концептуалізм являє себе в різних мистецьких видах і формах – від більш традиційних до революційних: це концептуальний живопис та графіка (ілюстрація, колаж), концептуальна фотографія, перформанс, інсталяція, боді-арт, відео-арт, стріт-арт (графіті, вулична скульптура), мода та дизайн тощо. Межі між різними видами і формами мистецтва стають все більш розмитими та хисткими, відбувається їхнє взаємопроникнення. Концептуальні арт-практики адаптуються до сучасних технологій, що дозволяє їм розширити свої комунікативні можливості. Зокрема широкий простір для досліджень відкриває проблематика цифрового мистецтва (digital art), що використовує можливості комп'ютерних технологій для створення та презентації художніх творів. Цифрове мистецтво насичує простір сучасної культури візуальними образами та відкриває нові можливості для художників. На сьогодні нерідко цифрові технології використовуються для втілення концептуальних ідей в мистецтві. Кілька років тому в Токіо відкрився інтерактивний музей цифрового мистецтва, який зосередив у собі результати багатьох художніх, технічних та ідейних напрацювань в цій сфері. Також наразі існують спеціальні програми генерації цифрових зображень, і таким чином будь-яка людина, в якій є доступ до подібної програми, може зайняти позицію художника та зробити візуалізацію своїх ідей. Проте такі практики породжують багато проблемних питань, зокрема щодо соціокультурного статусу художника у сучасному світі.

Концептуальне мистецтво ХХІ ст. відрізняється широким спектром актуальних питань філософського, соціально-політичного, екологічного характеру, торкається проблематики ідентичності, самоідентифікації, гендеру, телесності, різних аспектів психології сучасної людини. Минуле десятиліття характеризується значним сплеском мистецької рефлексії щодо питань гендерної ідентичності та гендерних інверсій (відхилень від традиційних гендерних норм, що проявляються через елементи тілесності та соціальної поведінки). Якщо 1970-1980-ті рр. були відмічені активним розвитком феміністських арт-проектів, пов'язаних з проблематикою жіночої суб'єктивності та суб'єктивізації в мистецтві, то ХХІ ст. характеризується суспільним інтересом до гендерної ідентичності взагалі. Серії концептуальних фотографій, присвячених рефлексії над цією проблематикою у пізніх 2010-х представили Д. Ендерсен, П. Зелей, Е. Кінчингтон, Ніхіль, Л. Родрігез, М. Яффе та інші. Польська художниця Катажина Гурна представила серію концептуальних фотографій, де в образі легендарної американської акторки Мерілін Монро виступили жінки і чоловіки: таким чином мисткиня позначила перформативний характер гендеру як соціокультурного конструкту. У вітчизняному мистецькому просторі початок активного розвитку арт-фемінізму прийшовся на перше десятиліття Незалежності, коли українські мисткині отримали можливість публічно «говорити» на табуйовані раніше теми. На сьогодні «жіноча тема» продовжує «звучати» в мистецтві, зокрема через те, що наразі в українському суспільстві залишається актуальною проблема гендерної нерівності та дискримінації. Концептуальні роздуми щодо цієї теми присутні у творчості Оксани Чепелик, Євгенії Білорусець, Алевтини Кахідзе, Аліни Клейтман, Марії Куліковської, Валентини Петрової, Анни Звягінцевої та інших мисткинь. Світові тенденції міркувань щодо множинності гендерної ідентичності також не минули український мистецький простір 2010-х. Це питання досліджувала, зокрема, художниця Наташа Шульте у концептуальному проекті «Сімпосій: третя стаття та кіборги» (2017 р.) (рис. 5).

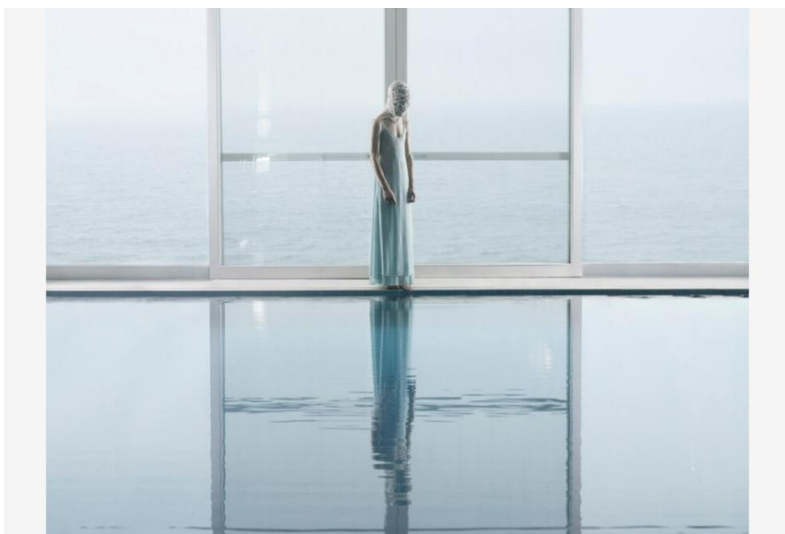

Рис. 5. Наташа Шульте. «Сімпосій: третя стаття та кіборги». 2017.

Іншою популярною темою, яка привертає все більше уваги митців та мисткинь в останні роки, постає проблематика екології нашої планети. Для запобігання глобальній екологічній катастрофі світова спільнота прагне привернути увагу громадськості до цієї проблеми по всьому світу. Мистецтво – потужний інструмент соціального впливу. Часто художники співпрацюють з різними екологічними організаціями та політичними активістами. «Питання кліматичних змін із загроз біорізноманіттю мистецтво (під впливом суспільного руху) переплавлює в зміст, матеріали, форму та об’єкти, присвячені екологічним проблемам» [20, с. 128]. Означені тенденції зародилися ще у другій половині ХХ ст., коли культура постмодерну викликала до життя нові напрями у сучасному мистецтві, такі як еко-арт та ленд-арт (від англ. land – «земля»). У 1982 р. відомий представник концептуалізму німецький художник Йозеф Бойс в рамках виставки сучасного мистецтва запустив проєкт «7000 дубів», що був спрямований на захист екології. Пізніше, у 1990-х, американською мисткинею Амарою Геффен було створено спеціальний просвітницький курс «Мистецтво та довкілля». Цей курс передбачав розробку різноманітних проєктів у галузі культури і мистецтва, щосприяли би охороні навколишнього середовища та привертали увагу суспільства до екологічних проблем. В рамках концептуального еко-арту свого часу працювали Агнес Дене, Ентоні Гейвуд, Кріс Джордан, Бернард Прас, Тіара Рібо, Джон Фекнерта інші. Скульптурна інсталяція «Йди за лідерами» Ісаака Кордала була розміщена на одній з вулиць Берліна у 2011 р. Робота мала характер соціальної критики та являла собою затоплених «по вуха» водою чиновників. Іспанський митець таким чином хотів продемонструвати, що навіть перебуваючи в самому епіцентрі екологічних проблем, політики не поспішають діяти.

У вітчизняному мистецькому просторі ще з 1990-х рр. рефлексію проблематики екосистеми здійснювала у своїх арт-практиках Оксана Чепелик. Серед останніх таких робіт художниці можна назвати мультимедійні арт-проєкти «Обійняли мене води до душі моєї», «Мета-фізичний часо-простір» та «Ландшафти» (всі три були продемонстровані у 2018 р.). У 2010-х до еко-арту зверталися Наталія Еремієнко, Богдан Мороз, Марія Рахімова, Алла Сорочан, Ольга Терещенко та інші митці й мисткині. Навесні 2018 р. у Києві в культурному центрі «Ізоляція. Платформа Культурних Ініціатив» відбулася виставка «Куди далі?», де було представлено концептуальну інсталяцію художниці Марії Рахімової «Медузи» (рис. 6). Дана арт-практика символізувала пластикові пакети, які у величезній кількості плавають у водоймах по всьому світу [20]. Треба зазначити, що велика занепокоєність українських діячів мистецтва та громадських активістів екологічною проблематикою пояснюється, зокрема, трагедією Чорнобильської катастрофи, що сталася навесні 1986 р. та створила реальну загрозу для екологічного майбутнього не тільки для цілої низки країн. Мистецтво своєю чергою постає потужним інструментом культурної пам’яті.

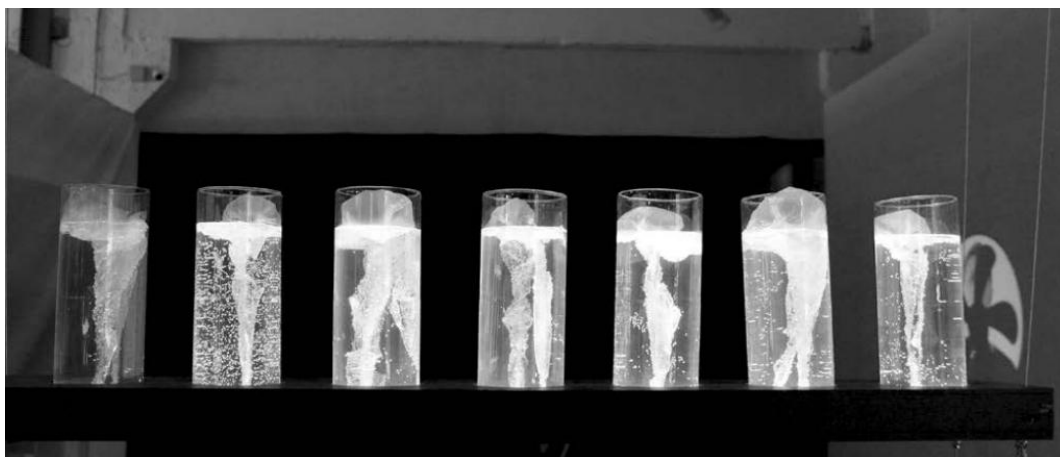

Рис. 6. Марія Рахімова. «Медузи». Виставка «Куди далі?», «Ізоляція. 2018

Екологічній проблематиці присвячує свої роботи творчий тандем художників Андрія Рачинського та Даниїла Ревковського. Про це свідчать їхні виставки «Кіптєва», що пройшла в галереї «Арт-світ» у Дніпрі (2018), та «Хвостосховища», що відбулася в стінах PinchukArtCentre (2021). «Хвостосховищем» митці назвали спеціальне місце зберігання непереробних відходів – результатів людської діяльності. Автори рефлексують над важливою проблемою відповідальності людини за долю світової екосистеми. Цікавим фактом з творчої біографії Андрія Рачинського та Даниїла Ревковського є те, що їхня діяльність починалася з соціальних мереж і тільки згодом перейшла до фізичного простору арт-галерей. Така «інверсія» традиційного шляху художника ілюструє одну з характерних особливостей сучасного мистецтва – віртуалізацію. Соціальні мережі стали необхідною складовою ідентифікації художника у сучасній культурі: відсутність віртуального життя в Instagram, Facebook або Youtube здатна зробити людину ніби «непомітною» в очах суспільства. Натомість активна взаємодія з соціальними мережами сприяє популяризації творчості та підвищує статус художника.

Драматичні соціально-політичні події у сучасній Україні визначають ідейну та ціннісну спрямованість вітчизняного мистецтва останніх років. Події українського Майдану, війни на Донбасі та повномасштабного вторгнення російської армії на територію української держави продовжують знаходити відгук серед митців. «Передчуття соціальних потрясінь у сучасному українському мистецтві з'явилися задовго до початку революційних подій у Києві» [10]. Можна згадати концептуальні проекти «Процедурна кімната» Нікити (Микити) Кадана (2009-2010), «Вода камінь точить» Миколи Рідного (2013 р.), «Катапульта» Микити Шаленого (2013). Протягом подій Майдану українською столицею прокотилася низка концептуальних акцій, як, наприклад, фортепіанний перформанс Маркіяна Мацека перед адміністрацією президента. Дослідниця А. Ложкіна, представивши аналізуючи мистецьких акцій часів Майдану та після, серед їхніх визначних характеристик називає «загальну естетизацію протесту» [10]. Анексія Криму та початок війни на Донбасі також знайшли моментальний відгук серед митців: з'явилися гостросоціальні концептуальні проекти Нікити Кадана, Алевтини Кахідзе, Марії Куліковської, Романа Михайлова, Миколи Рідного та багатьох інших. Влітку 2015 р. у Варшаві харківські митці Дар'я Кольцова та Роман Михайлов представили свій арт-проект «Листи з дому», який покликаний був привернути увагу європейської спільноти до подій в Україні. Першою частиною став перформанс Дар'ї Кольцової: мисткиня протягом дня була зайнята вишивкою українського військового кітеля. Для своєї роботи вона обрала червоний і чорний колір червоними та чорними нитками – традиційні кольори вишивки на Слобожанщині. Своєю чергою Роман Михайлов представив інсталяцію «Крихкість 2», що символічно підкреслювала нестабільність та вразливість звичного порядку реальності, що раніше здавався непохитним.

Творчість української мисткині Марії Кулікової стоїть у витоків сучасного політичного перформансу. Протягом останніх десяти років художниця провела низку гострополітичних акцій, спрямованих на засудження російської агресії та втручання у внутрішню політику України. Одним з її творчих методів було дослідження територіальних кордонів та індивідуальної свободи особистості (та її обмежень) через конструювання і наступне руйнування зліпків власної фігури. Також мисткиня зверталася до проблематики жіночого соціального досвіду у конфлікті, що склався на території України.

У червні 2018 р. в Нью-Йорку пройшла серія концептуальних арт-практик іншої української мисткині – Зінаїди Кубар. Серед проведених акцій особливою виразністю та емоційним потенціалом вирізнявся перформанс «Калина». В ході перформансу до глядача вийшли три українські дівчини, одягнені в лаконічному традиційному українському стилі, та розчавили пригорщі ягід калини на грудях. Художниця використала образ калини як традиційний символ України та українського жіноцтва. Важливою у перформансі постає семантика

крові. З давніх часів кров символізує одночасно життя і смерть, а також певний етап жіночого дорослішання у багатьох культурах. Отже, цей символ вказує на події на сході України, де тривають бої, а також сигналізує про те, що дівчатам в умовах війни доводиться втрачати близьких та зарано подорослішати.

Українські митці активно розробляють концепт війни у своїх арт-практиках, досліджують різні його аспекти. Після повномасштабного вторгнення російської армії на територію України мистецтво, в тому числі концептуалізм, постає «духовним фронтом» боротьби за незалежність. Можна виділити низку важливих функцій, які виконує сучасне мистецтво в рамках цієї боротьби.

По-перше, це арт-практики, арт-проекти, різноманітні мистецькі заходи, що виступають маркером національної ідентичності української культури та інструментом підвищення громадської свідомості. Українські митці і мисткині постають важливими соціальними агентами, які є носіями символічного капіталу [2], здатними впливати на формування суспільної свідомості. По-друге, сучасне мистецтво виконує функцію культурної пам'яті: це акумуляція та збереження у задокументованому вигляді болісних подій сьогодення, а також трансляція важливої інформації для наступних поколінь. Саме тому на окупованих територіях витвори мистецтва, інсталяції та інші арт-об'єкти вивозяться або знищуються одними з перших. Третью важливою функцією мистецтва як візуального голосу культури і суспільства є міжкультурний діалог, що покликаний як можна більше привернути увагу світової спільноти до подій в Україні, зробити їх видимими для носіїв інших культурних традицій. В цьому сенсі існує закономірний гендерний дисбаланс: функцію суспільного голосу беруть на себе мисткині, які мають можливість виїжджати за межі країни, тоді як багато хто з митців боронить Україну на фронті. Концептуальні акції українських мисткинь проходять у різних формах, проте їх об'єднує громадянський пафос та наявність символічних атрибутів української культури. Також можна виділити терапевтичну функцію. На сьогодні у гуманітарних дослідженнях активно розробляється проблематика арт-терапії, тобто «лікування мистецтвом». Такий метод використовується психологами та іншими спеціалістами для реабілітації постраждалих від війни.

Для людини, що переживає горе та психологічну травму, вкрай важливо висловитися та бути почутою іншими. Для художників мистецтво – це найперший інструмент висловлювання. При цьому сучасне мистецтво не має обмежень: контент-аналіз інтернет-артів та концептуальних ілюстрацій свідчить про те, що сьогодні будь-яка людина може звернутися до методу арт-терапії та перенести свої емоції на папір чи будь-який інший матеріал або використати можливості цифрового мистецтва. Серед творців концептуальної ілюстрації, що присвячена проблематиці війни – не тільки безпосередньо воєнним діям, а широкому спектру пов'язаних з нею явищ соціального, побутового та психологічного характеру, – можна назвати таких мисткинь та митців, як Євгенія Гайдамака, Марія Кінович, Марта Кошулінська, Сергій Майдуков, Женья Олійник, Аліна Пономаренко, Анна Сарвіра, Юлія Тверігіна та багато інших. Великий резонанс викликала серія ілюстрацій «War notes» («Записки війни») української художниці Ольги Вілсон. Мисткиня створила низку символічних зображень загинувших людей і тварин, що продовжують супроводжувати своїх близьких, які залишилися живими. Арт-проект має некомерційний характер. Іншим прикладом осмислення соціокультурного досвіду війни постає серія концептуальних ілюстрацій Жені Олійник «Пелікан», що була створена в межах виставкового проекту Гете-Інституту в Стокгольмі «In Need Of Protection» 2023 р. Тематикою виставки мисткиня обрала людське тіло як соціокультурний конструкт, що містить у собі амбівалентність надзвичайної сили й тендітності. Через концепт тілесності досліджується проблематика подвигів і жертвності захисників. Виставка Жені Олійник тривала у травні 2024 р. в стінах Національного комплексу «Мистецький арсенал» у Києві. На сьогодні «Мистецький арсенал» постає одним з найактивніших творчих майданчиків популяризації форм та напрямів сучасного мистецтва, в тому числі концептуалізму.

З початку повномасштабного вторгнення світова мистецька спільнота долучається до антивоєнних мистецьких акцій та активно надає підтримку і творчі майданчики українському мистецтву. У травні 2022 р. відбулися виступи українського ансамблю «Oreга Aperta» у концертних залах великих європейських міст (Відень, Роттердам тощо). Творчий колектив представив публіці мультимедійний перформанс «Колискова для Маріуполя, присвячений трагічним подіям окупованого міста.

У вересні 2022 р. Центр Жоржа Помпідю, який виступає одним з флагманів сучасного мистецтва, став одним з арт-майданчиків для серії мистецьких заходів «Українська весна» (було проведено низку лекцій, обговорень, виставок, перформансів, концертів, кінопоказів, літературних читань тощо). Варто відмітити концептуальний перформанс української мисткині Алевтини Кахідзе «Метод конструювання політичної правди». Виступ художниці являв собою своєрідну прес-конференцію, де вона давала відповіді на різні, часом суперечливі питання щодо ситуації війни з погляду людей різного соціального статусу. Перформанс супроводжувався відео-інсталяцією. Запис арт-події трансливався на платформах Instagram і Youtube, що значно сприяло її популяризації.

У 2023 р. діячі вітчизняного мистецтва активно продовжували свої творчі акції. 24 лютого у Варшаві відбувся концептуальний перформанс української майстрині живопису, фотографії та відео-інсталяції Ольги Дрозд, підготовлений до річниці повномасштабної російської агресії, а також як знак великої подяки до жителів

Польщі, що підтримали українців у їхній боротьбі. Перформанс отримав назву «Люблю! Пробач! Дякую!» – саме ці слова художниця багато разів виводила на папері на одній з площ міста. Інші роботи мисткині можна було у листопаді 2022 р. на виставці «Україна. Під іншим небом», що також була проведена у Варшаві. Концептуальна назва мистецького заходу нагадувала про те, наскільки небезпечним стало небо для України. В експозиції виставки було представлено концептуальні арт-об'єкти митців Олексія Сая, Дмитра Іва, Олексія Фурмана, Богдани Давидюк та інших. Одним з найвиразніших акцентів експозиції стала інсталяція Юлії Захарової «Правило двох стін» (рис. 7) – посічене уламками скла ліжко, що символізувало нагадування про страшні наслідки недотримання техніки безпеки.

Рис. 7. Юлія Захарова. Інсталяція «Правило двох стін». 2023

У квітні 2023 р. в стінах віденського музею сучасного мистецтва відбулася ще одна концептуальна виставка українського мистецтва “Art on the battlefield” («Мистецтво на полі бою»). Українські митці та мисткині Михайло Алексеєнко, Юлія Беляєва, Богдан Буренко, Марія Куліковська, Денис Метелін, Олена Ємчук та інші представили власну рефлексію щодо подій війни. Виставка мала синтетичний характер: експозиція об'єднала у собі концептуальні твори живопису, графіки, скульптури, digital-art та інсталяції [24], що цілком вкладається у парадигму сучасного мистецтва.

Проблематиці ідентичності, символічної влади та цензури присвячений концептуальний перформанс мисткині Галини Дудар «Код свободи», що відбувся у Варшаві в червні 2023 р. Перформанс, який проходив за активної участі глядачів, став метафорою на реальність, що потрапила в пастку ідеологічної цензури.

Перформанс «Farina» української художниці Марії Прошковської пройшов у музеї сучасного мистецтва в Болоньї (Італія) у вересні 2023 р. У центрі уваги опинилися національні символи української культури – зерно та хліб. Протягом кількох годин мисткиня вручну працювала із жорном і зерном. Метою було нагадати жителям європейських країн про важкі умови, в яких наразі доводиться працювати українським фермерам, та можливу зернову кризу. Інша мисткиня Марина Палій присвятила свій перформанс жертвам Голодомору (акція відбулася в Берліні у листопаді 2023 р.). У складний період, який наразі переживають українська культура і суспільство, надзвичайно важливими є збереження історичної пам'яті та подальші висновки, які на цій основі здатне зробити суспільство.

У своїх арт-практиках діячі українського сучасного мистецтва звертаються не тільки до історичних подій, героїчного минулого та теперішнього українських воїнів, але також до тих повсякденних проблем, з яким доводиться стикатися людям, що постраждали від війни, змушені були лишити свій дім та кардинально змінити своє життя. Такою стала арт-практика Марії Матяшової «Перескладання», що відбувся у грудні 2023 р. в одній з галерей Мистецького арсеналу. Українська мисткиня працює у різних видах і формах сучасного мистецтва, таких як перформанс, інсталяція, відео-арт, концептуальна фотографія тощо. Згідно з концепцією представленого перформансу, Марія Матяшова декілька раз збирала, розбирала та знову розбирала свою валізу. Це повторюване монотонне дійство запрошувало глядачів до рефлексії щодо долі українських біженців, щодо того, як зберегти хоча б ілюзорний контакт з рідною домівкою через речі, які несуть у собі відбиток спогадів.

На сьогодні важливим інструментом поширення та легітимізації сучасних концептуальних практик постає діяльність PinchukArtCentre [10], заснований у 2006 р. Соціокультурна діяльність центру полягає у проведенні виставок, лекцій, дискусій, концертів та інших арт-подій, які спрямовані на поширення культури та мистецтва не

тільки у вітчизняному просторі, але й за кордоном. Виставки сучасного мистецтва та ретроспективні арт-заходи демонструють роботи відомих українських і світових митців. Крім того, культурно-мистецький центр співпрацює з молодими художниками, які тільки починають свій творчий шлях, надаючи їм можливість заявити про себе та розвивати свій творчий потенціал, зокрема через спеціальну премію. В останні роки премія відрізняється широким спектром тематики, видів і форм мистецтва. PinchukArtCentre також активно займається благодійністю та дослідницькою діяльністю. Зокрема 2017 р. відзначився для організації запуском дослідницької платформи, основним завданням якої стало створення живого архіву українського мистецтва від початку 1980-х до теперішнього часу. Результати дослідження акумульовано у бібліотеці центру. Також періодично центр організовує мультимедійні виставки, присвячені творчій діяльності одного або декількох митців чи мисткинь минулого.

Від початку повномасштабного вторгнення в рамках PinchukArtCentre було організовано низку культурно-мистецьких заходів, спрямованих на збереження національної ідентичності української культури і суспільства. Визначною подією в рамках діяльності центру стало проведення концептуальної виставки «Об'єднані» у грудні 2022 р., що представила рефлексію молодих художників на тему війни. У заході взяли участь молоді митці та мисткині з різних регіонів країни – номінанти щорічної премії PinchukArtCentre, серед яких Михайло Алексеєнко, Ян Бачинський, Юрій Білей, Вікторія Довгадзе, Дана Кавеліна, Катерина Лисовенко, Антон Саєнко, Максим Ходак та багато інших.

Протягом 2023 р. працівниками PinchukArtCentre було організовано низку концептуальних мистецьких заходів, присвячених осмисленню різних аспектів цієї соціально-політичної ситуації, у якій опинилося українське суспільство після 24 лютого 2024 р. Першою стала виставка «Коли віра зрушує гори», що не обмежилася творчістю лише вітчизняних митців, на ній можна було побачити роботи французького художника JR. Також потрібно згадати виставку «Історія стосунків» П'єтра Армяновського, присвячену складним переживанням звичайної людини під час війни. Слідом українська мисткиня Жанна Кадирова презентувала власні роздуми щодо поєднання минулого і майбутнього у контексті сьогоденної ситуації в українській державі. Виставка мала назву «Траєкторії польотів», її центральним концептом стала проблема актуалізації національної ідентичності України. Експозиція складалася з серії монументальних інсталяцій, розміщених у кількох залах галереї PinchukArtCentre.

Наразі в культурному просторі PinchukArtCentre тривають декілька концептуальних мистецьких заходів. Виставки «Олександр Ройтбурд. Теорема влади» та «Непідвладне» порушують питання цензури в полі культури й мистецтва та проблематику впливу культурної влади на художні процеси і можливості самовираження митців. В умовах, коли автентична українська культура опиняється під загрозою, ця проблематика набуває особливого загострення. Міжнародна групова виставка «Я з тобою» постає інструментом осмислення людських стосунків, співчуття, взаємодопомоги та людяності в складні часи.

Концептуальна виставка «Ukrainian Paradise» («Український рай») (рис. 8) «збирає та осмислює ідеалізовані в українському суспільстві образи, лозунги та символи... які доносяться до нас завдяки живій популярній культурі, що формується різними людьми та інституціями» [29]. Популярні знаки та символи української культури – це матеріал, який містить у собі величезний потенціал для дослідження діючих у сучасній культурній свідомості ментальних настанов, патернів, цінностей, ідеалів, явних та прихованих суспільних настроїв. «Український рай» цілком відображає парадоксальність та антиєрархічний характер постмодерністського мистецтва. Це символічно і матеріально перевантажений простір, в якому зброя та смерть в хаотичному порядку змішуються з оптимістичними лозунгами, гумористичними ілюстраціями та національною символікою [29].

Рис. 8. Афіша виставки «Ukrainian Paradise» («Український рай»). 202

Таким чином, концептуальне мистецтво продовжує залишатися важливим і впливовим соціокультурним явищем як у вітчизняному, так і в зарубіжному контекстах. В Україні, завдяки таким платформам, як PinchukArtCentre, відбувається активний розвиток та популяризація концептуального мистецтва, що сприяє інтеграції українських митців у глобальний мистецький простір. Досвід концептуалізму демонструє широкий спектр підходів і технік, які переосмислюють реалії та виклики сучасного світу.

Джерела

1. Аккаш О. Українське візуальне мистецтво та можливості концептуалізації сучасності. *Сучасне мистецтво*. 2016. Вип. 12. С. 31-42.
2. Бурдые П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
3. Вишеславський Г. Contemporary art України – від андеграунду до мейнстріму. Київ: ППСМ НАМ України, 2020. 256 с., іл.
4. Герчанівська П. Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ: Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
5. Грдіяєва Т. Акціонізм: мистецтво дії та способи його художнього втілення (досвід українських митців). Дис. на здобуття наук. ступ. канд. мистецтв. за спец. 17.00.05. Львів, 2021. 318 с.
6. Сфімова А. В. Художні практики в урбаністичних просторах кінця XX – початку XXI століття (досвід Західної України): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05. Львів, 2017. 22 с.
7. Концептуалізм: на межі філософії та мистецтва. *KyivGallery*. 2021. URL: <https://kyiv.gallery/statii/kontseptualizm-na-mezhi-filosofii-ta-mystetstva>
8. Костюк О. П. Концептуальне мистецтво у дизайні. *Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 40. С. 15-21.
9. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2. / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
10. Ложкіна А. Між війною і рейвом. Українське мистецтво після революції 2013 року. *Block Magazine*. 2020. URL: <https://blokmagazine.com/між-війною-і-рейвом-українське-мистецтво/>
11. Ложкіна А. Перманентна революція. Мистецтво України XX – початку XXI століття. Київ: ArtHuss, 2019. 544 с.
12. Маслово-Лисичкіна І. Перформанс у культурно-мистецькому просторі України XX–XXI ст. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Сценічне мистецтво. 2022. № 5(2). С. 137-149.
13. Мусяй М. Тотожності та відмінності творчої свободи-несвободи в польському та українському мистецтві 1960-1980-х рр. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Теорія та історія культури. 2007. Т. 62. С. 56-61.
14. Саліженко Ю. Ідея як пізнавальна та естетична цінність у творах концептуального мистецтва. *Наукові записки*. 2012. Серія «Філософія». Вип. 10. С. 293-301.
15. Складенко Г. Я. «Пунктир концептуалізму»: до картини українського мистецтва другої половини XX ст. *Сучасне мистецтво*. 2010. Вип. 7. С. 209-230.
16. Станіславська К. І. Мистецько-видовищні форми сучасної культури: монографія / вид. друге, перероб. і доп. Київ: НАКККіМ, 2016. 352 с., іл.
17. Тканко З. Концептуалізм у сучасній моді: теорія і практика проектування. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2013. Вип. 23. С. 26-37.
18. Хведчик В. Л., Седак О. І. Концептуальна ілюстрація як напрям сучасної книжкової графіки. Технології та дизайн. 2020. № 3 (36). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/td_2020_3_5
19. Чембержі Д. А. Інсталяція як візуально-комунікативна практика творення сучасного мистецького простору: дис. ... канд. мист.: 26.00.01. Київ, 2020. 189 с.
20. Чепелик О. Вплив еко-арту і новітніх технологій на формування еко-свідомості. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2021. 17(1). С. 128-144.
21. Шумська Я. Зв'язок минулого і сьогодення у мистецтві перформансу. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2012. Вип. 23. С. 79-87.
22. Яцик І. Перформативні практики у творчості українських митців (кінець XX – початок XXI століття). *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2021. Вип. 17. Ч. 2. С. 66-72.
23. Anderson J. (2022). Conceptual Art, Theology, and Re-Presentation. *Religions*. Vol. 13. Issue 10. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/10/984>
24. ART ON THE BATTLEFRONT: виставка українських художників у Відні. *Vogue. Культура. Art*. 2023. URL: <https://vogue.ua/article/culture/art-on-the-battlefront-u-vidni-vidbudetsya-vistavka-ukrajinskih-hudozhnikov-51786.html>
25. Brun B. (2017). Contemporary Art and Anthropology: Shared Experiences. *Critique d'art*. № 49. Pp. 35-45.
26. Caldarella E. (2021). On Tags and Conceptual Street Art. *Philosophical Inquiries*. IX (2). Pp. 93-114.
27. Sauchelli A. (2016). The Acquaintance Principle, Aesthetic Judgments and Conceptual Art. *Journal of Aesthetic Education*. Vol. 50. № 1. Pp. 1-15.
28. Taylor B. (2005). *Art today*. London: Laurence King, 256 p.
29. Ukrainian Paradise. Виставка в межах програми PAC UA. PinchukArtCentre. 2024. URL: <https://new.pinchukartcentre.org/exhibitions/ukrainian-paradise-1>

Лисенко Людмила Олександрівна

Кандидат педагогічних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-5732-6317

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

1.3. Інформаційні технології в оцінюванні навчальних досягнень студентів з англійської мови

У дослідженні розглянуто особливості використання сучасних інформаційних технологій для підвищення об'єктивності та ефективності оцінювання знань студентів з англійської мови. Розглянуто методи й засоби оцінювання, такі як онлайн-тести, інтерактивні платформи, які покращують зворотний зв'язок і знижують суб'єктивність оцінювання. Визначено переваги та перспективи впровадження цих технологій в освітній процес. Результати дослідження підтверджують значний потенціал інформаційних технологій у підвищенні якості освіти. Ключові слова: англійська мова, оцінювання, навчальні досягнення, студенти, інформаційні технології.

Важливість оцінювання навчальних досягнень студентів з англійської мови в контексті використання інформаційних технологій визначається насамперед інтеграцією України в європейський і світовий освітній простір, де англійська мова є ключовою компетентністю сучасної людини. Актуальність дослідження засвідчено у Концептуальних засадах державної політики щодо розвитку англійської мови у сфері вищої освіти [5; 12]. У цьому документі англійська мова тлумачиться як ключова компетенція в умовах інтеграції та глобалізації економіки, інструмент міжнародного спілкування, засіб приєднання до європейського освітнього, наукового та професійного простору, умова ефективної інтеграції та фактор економічного зростання країни. Йдеться про те, що випускники українських закладів вищої освіти матимуть рівень англійської мови, який дозволить їм повноцінно й адекватно брати участь в освітньому та професійному житті як на національному, так і на міжнародному рівнях [12].

Реалізація освітнього процесу в університетах посилює необхідність впровадження ефективних і надійних методів оцінювання навчальних досягнень студентів з англійської мови. Сучасні інформаційні технології надають унікальну можливість для створення інноваційних форм оцінювання, які можуть підвищити мотивацію студентів, організувати зворотний зв'язок з ними й забезпечити об'єктивну оцінку їхніх знань та навичок. Безсумнівно, впровадження інформаційних і цифрових технологій в освітній процес сприяє розвитку цифрової грамотності студентів, яка є важливим складником професійної компетентності в сучасному інформаційному суспільстві.

Зазначимо, що в багатьох дослідженнях (Д. Марсєв, К. Геворгян, Л. Колодіна [10], Н. Морзе, В. Вембер; М. Гладун [13], М. Смуглякова, Т. Кисельова, В. Фатєєва [22] та ін.) акцентується увага на тому, що інформаційні технології дозволяють викладачам якісно змінювати методи роботи й організаційні форми, тим самим розвивати індивідуальні здібності студентів і гармонізувати особистісні якості, властиві кожній людині; декомунізувати, змінювати міждисциплінарні зв'язки, вивчати явища дійсності, забезпечувати тісний взаємозв'язок між гуманітарними і прикладними науками, проводити постійне динамічне оновлення освітнього процесу, його форм і методів, змінних зовнішніх умов і забезпечувати постійну адаптацію до змінних зовнішніх умов і контингенту тих, хто навчається. Отже, цілком закономірною є увага сучасних дослідників до проблеми використання інформаційних технологій в оцінюванні навчальних досягнень студентів університету з англійської мови, яка ще не представлена в цілісному та систематичному вигляді, хоча окремі її аспекти розкрито в працях Я. Бойко [6], Н. Дмитренко, І. Будас, Ю. Колядич, Н. Поляруш [6], М. Конєва [8], Н. Морзе, В. Вембер, М. Гладун [13], Л. Усик, В. Чорна і О. Петухова [24].

У дослідженні [13] пропонується класифікація цифрових ресурсів для використання при формуальному оцінюванні для різних цілей на різних етапах вивчення дисципліни. Розглядаються вікторини, анкети, онлайн-тести, інтерактивні завдання з можливістю незалежної перевірки правильності виконання, віртуальні дошки, хмари слів, інформаційні карти, інфографіка, сервіси створення візуалізацій, а також цифрові інструменти для ведення журналів і щоденників. Було запропоновано кілька аспектів оцінки формування за допомогою віртуальних дошок. «Впровадження формуального оцінювання стає все більш актуальним та перспективним, головним чином через зміни в освітніх парадигмах та швидкий розвиток цифрових інструментів», – пишуть науковиці. При використанні формувальних методів оцінки виходить зворотний зв'язок з обох сторін, який дозволяє поліпшити: з боку викладача – як повинен бути змінений дизайн освітнього процесу: які зміни повинні бути внесені в освітню діяльність, методи або форми, які він використовує; і з боку студента – з якими навчальними завданнями він впорався успішно, а над виконанням яких йому потрібно ще працювати додатково. Студенти, які активно беруть участь в процесі навчання, а не лише пасивно слухають новий матеріал, при цьому навчаються оцінювати якість результатів своєї роботи та роботи своїх однолітків за чітко визначеними критеріями, розвивають навички для навчання протягом усього життя [13].

Перспективи впровадження інформаційних технологій у навчання англійської мови студентів механічних спеціальностей аналізує Д. Мудрик [14]. Зазначається, що здобувачі освіти безперервно вчать інформаційної діяльності, а саме: шукати необхідну інформацію на задану тему в різних джерелах іноземною мовою, включаючи Інтернет; аргументувати власні думки, спираючись на власні докази; застосовуючи сучасні інформаційні системи, швидко орієнтуватися в іншомовній інформаційній сфері. Нині у процесі викладання англійської мови студентам механічних спеціальностей викладачі активно та успішно застосовують мобільну систему тестування, мобільні завдання, пошукові вправи, мобільну систему оцінювання, опитування, що значною мірою підвищує мотивацію студентів як до вивчення англійської мови, так і до освітнього процесу загалом.

Дослідники [16; 20; 26] зосереджуються на необхідності використання інформаційних технологій при оцінюванні знань учнів. Слід зазначити, що хмарні технології, що забезпечують віддалену обробку та зберігання даних, є ефективним інструментом для моніторингу та корекції знань студентів. Завдяки хмарним технологіям учасники освітнього процесу мають можливість обмінюватися електронними ресурсами й безпосередньо спілкуватися в будь-який час. Використання хмарних технологій урізноманітнює і спрощує роботу викладача як при створенні завдань для оцінювання знань студентів так і під час самого оцінювання.

Особливості використання оцінювання і сучасних цифрових технологій у процесі викладання англійської мови вивчає Ю. Бойко й зазначає, що Інформаційні технології дають можливість створювати нові методи оцінювання [3]. Останні досягнення в галузі цифрових технологій відкривають перед викладачами англійської мови широкий спектр можливостей для подальшого вдосконалення освітнього процесу та підвищення ефективності систем оцінювання, що сприяє мотивації, автономії або більш тісній співпраці між здобувачами освіти. Оцінювання набуло іншого значення, оскільки змінилися навички та зміст сучасних мовних курсів. Тепер у нас є можливість оцінювати засобами інформаційних і комунікаційних технологій. Студенти можуть завантажувати аудіофайли, вести блоги, подкасти та створювати записи в журналах та Вікі-сторінках. Зворотній зв'язок надається не тільки викладачам, а й самими студентам, що, в свою чергу, сприяє формуванню

самооцінки. Оцінювання відіграє роль у мотивації, саморефлексії та зворотного впливу тестування на навчання.

Рекомендації для успішного навчання англійської мови з використанням цифрових технологій надає О. Савченко [21]:

- заняття має бути максимально наближене до традиційного уроку (структура, цілі, методи, прийоми та форми роботи);
- заняття мають бути змістовні, доступні та цікаві;
- викладачеві слід ретельно готуватися до заняття, добирати необхідний навчальний матеріал, опрацювати його, розробляти завдання, тим більше, що автентичні мультимедійні ресурси не пропонують готових завдань до них і є достатньо складними для розуміння;
- пропонувані завдання мають бути не лише репродуктивно-тренувальними, але й творчими, що стимулює їхній пізнавальний інтерес, пошукову діяльність, активізує творчий потенціал та дає змогу викладачеві більш об'єктивно їх оцінити, адже під час виконання таких завдань (написання есе, листа, підготовка презентації, проекту, усного висловлювання власної думки, складання діалогів, полілогів, зйомку власного відеоролика тощо) мінімізується ризик і ступінь списування; з цією ж метою викладач може заохочувати студентів дописувати в коментарях до статті, відеоблогу;
- для проведення аудіювання слід обирати відеоролики з вбудованими субтитрами, а не автоматично відтворюваними, які містять значну кількість орфографічних та лексичних помилок;
- критично відбирати відеоролики, зважаючи на нормативність мовлення блогера, змістову наповненість, дотичність до теми, яка вивчається, і навіть візуальну естетику;
- з метою зменшення зорового навантаження доцільно давати більше завдань з наявних у студентів паперових підручників та книжок;
- володіння базовими вміннями тайм-менеджменту як викладачем для раціонального розподілу часу на різні види діяльності на занятті, так і студентом для успішного виконання домашнього завдання;
- не перевантажувати студентів завданнями;
- чітко формулювати завдання, при необхідності надаючи консультації в чаті групи чи у будь-який інший зручний для студентів та викладача спосіб [3].

Дослідження засвідчують суттєвий вплив навчання інформаційних технологій на розвиток у студентів теоретичного, творчого та критичного мислення, спрямованого на пошук розв'язків задач предметного світу. Використання різноманітних онлайн-сервісів, інформаційних платформ, прикладного програмного забезпечення закладає основу створення інструментарію для проведення навчальних занять, досліджень, формує у студентів комунікативну, лінгвістичну і соціокультурну компетенції, розвиває здатність до самооцінки і самовдосконалення [18, с. 23-45]. Спрямованість освітніх компонентів «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови» на навчання універсальних й ефективних методів роботи з даними в будь-якій сфері знання і технології, зокрема в процесі вивчення будь-якої дисципліни індивідуального плану студента, тоді як комп'ютер розглядається не як самоціль навчання, а лише як засіб покращення здібностей людини щодо опрацювання даних та повідомлень, а також як один з інструментів здійснення інформаційного обміну, посилює значущість міжпредметності інформаційних технологій стосовно інших можливих міжпредметних зв'язків у під час навчання англійської мови – надає їм функції системотворчого фактора організації освітнього процесу в умовах цифрової трансформації. Через це важливим мотиваційним важелем є також система міжпредметних зв'язків інформаційних технологій з навчанням англійської мови: чим раніше студенти дізнаються про можливості цифрових систем, тим швидше зможуть скористатися новітніми методами отримання даних та перетворення їх у знання.

Щодо реалізації міжпредметних зв'язків у процесі навчання англійської мови студентів університету, зазначимо, що у своїй основі ідея міжпредметних зв'язків зародилася під час пошуку шляхів віддзеркалення цілісності природи в змісті навчального матеріалу. Великий дидакт Я. Коменський підкреслював: «Усе, що знаходиться у взаємозв'язку, має подаватися в такому ж зв'язку» [17].

Пізніше педагоги звертаються до ідеї міжпредметних зв'язків розвиваючи й узагальнюючи її. Зокрема, І. Песталоцці на великому дидактичному матеріалі розкрив різноманітність взаємозв'язків навчальних предметів. Учений зазначав особливу небезпечність відриву одного предмета від іншого [4].

Міжпредметні зв'язки значно підвищують якість освітнього процесу у закладі вищої освіти, сприяючи збагаченню змісту дисциплін фахової підготовки, становленню в студентів цілісної картини світу, активізації інтелектуальної та особистісної сфери студентів, їхньому цілісному розвитку як майбутніх учителів, психологів, фахівців інших галузей знань. Міжпредметний зміст освіти дає більше можливостей для формування творчого мислення студентів через створення проблемних ситуацій інтегративного характеру, розв'язання комплексних професійних завдань.

У науковій літературі (А. Жукова [7], Т. Paxson [32] та ін.) запропоновано різні підходи до визначення поняття «міжпредметні зв'язки», які розглядаються і як дидактична умова, і як дидактичний принцип, і як

дидактичний засіб. Традиційно міжпредметні зв'язки визначаються, по-перше, як комплексний підхід до навчання та виховання, який дозволяє виокремити провідні елементи змісту освіти і взаємозв'язки між предметами; по-друге, як взаємоузгодженість навчальних програм, зумовлена системою наук та дидактичними цілями. Потреба міжпредметних зв'язків посилюється природою мислення, об'єктивними законами вищої нервової діяльності, законами психології та фізіології.

Міжпредметні зв'язки в навчанні англійської мови ми розглядаємо як зв'язки між структурними елементами змісту професійно зорієнтованих дисциплін, що виражаються в поняттях, теоріях, законах і сприяють формуванню системи знань, умінь і навичок та розвитку готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності в умовах цифрових трансформацій. Організація освітнього процесу на основі міжпредметних зв'язків може торкатися окремих занять (частіше узагальнювальних); теми, що дозволяє розв'язати міжпредметну проблему; декількох тем різних дисциплін; цілого циклу навчальних дисциплін або встановлювати взаємозв'язок між циклами.

Підвищення якості освіти та оптимізації процесу навчання через здійснення змістової і діяльнісної інтеграції навчальних дисциплін з інформаційними технологіями передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) узгодження можливих тем або питань для їх спільного вивчення;
- 2) визначення переліку міжпредметних зв'язків між освітніми компонентами;
- 3) вивчення інтересів студентів до предмета, підвищення їх активності в пізнавальній діяльності;
- 4) поповнення педагогічного досвіду різними технологіями, методиками, формами і методами організації пізнавальної діяльності на заняттях з використанням інформаційних технологій.

Важливо розуміти, що інтеграційні теми й міжпредметні зв'язки можна використовувати на різних етапах сучасного заняття: актуалізації знань, вивчення нового матеріалу, перевірки і закріплення вивченого матеріалу, домашнього завдання і навіть під час контролю знань.

У процесі розроблення й організації навчальних занять з курсів «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови» у контексті використання інформаційних технологій ми дотримувалися таких принципів [1; 9; 11; 30; 31]:

- свободи вибору: в будь-якій навчальній або керівній дії, де тільки можливо, надавати студенту право вибору з однією тільки важливою умовою: право вибору завжди врівноважується усвідомленою відповідальністю за свій вибір;

- відкритості: не тільки давати знання, але й показувати їх межі; ставити перед студентами проблеми, розв'язання яких лежать за межами курсу, що вивчається; використовувати в навчанні проблемні питання й завдання, що не мають однозначної відповіді;

- діяльності: засвоєння студентами знань, умінь і навичок переважно в діяльнісній формі;

- зворотного зв'язку: забезпечити моніторинг процесу навчання за допомогою розвинутої системи прийомів зворотного зв'язку;

- ідеальності: максимально використовувати можливості, знання, інтереси студентів для підвищення результативності навчання і зменшення викладачем витрат часу в процесі освіти.

Шляхи реалізації цих напрямів можуть бути найрізноманітнішими, а вибрані форми і методи організації освітнього процесу сприяють різнобічному використанню міжпредметних зв'язків, які спонукають до пошуку нових методик навчання англійської мови.

Отже, використання інформаційних технологій на заняттях дозволяє:

- підвищити мотивацію студентів до вивчення предмета;
- краще засвоїти матеріал, підвищити якість знань;
- активізувати пізнавальну діяльність студентів на заняттях;
- полегшити розуміння студентами явищ і процесів, що вивчаються;
- аналізувати, зіставляти факти з різних галузей знань;
- цілісне наукове сприйняття навколишнього світу;
- якнайповніше реалізувати професійно-освітні можливості всіх студентів.

Ми вважаємо, що в навчанні англійської мови з використанням інформаційних систем і технологій міжпредметні зв'язки забезпечують формування у студентів комунікативної, лінгвістичної і соціокультурної компетенцій, зумовлюють міжпредметний рівень засвоєння навчального матеріалу, що сприяє широкому перенесенню знань, розвитку узагальнених пізнавальних умінь. Міжпредметні зв'язки сприяють подоланню властивих багатопредметній системі фахової підготовки майбутніх фахівців суперечностей між розрізненими знаннями окремих предметів та потребою їх синтезу й комплексного застосування на практиці в процесі професійної діяльності. Важливою виявляється також роль у подоланні дублювання навчального матеріалу, що забезпечує раціональне використання навчального часу в умовах цифрової трансформації освіти.

Реалізація міжпредметних зв'язків у навчанні англійської мови можлива за умови особистісного й діяльнісного розвитку студентів. У дослідженні ми, слідом за багатьма науковцями, обрали особистісно-

діяльнісний підхід [1; 2; 25; 33], згідно з яким студент є активним суб'єктом освітнього процесу на підставі особливостей розвитку його (студента) особистості та діяльності. Виокремимо кожний із складників обраного підходу.

Особистісний підхід до навчання визначає провідним орієнтиром, основним змістом і важливим критерієм успішної навчальної діяльності не лише знання, уміння й навички, функціональну підготовленість до виконання певних видів діяльності, а й формування низки особистісних якостей: спрямованості, громадянської активності, творчих здібностей і вмінь, волі, емоційної сфери, рис характеру [27, с. 108-134]. Зі свого боку діяльнісний підхід до навчання передбачає спрямованість усіх освітніх заходів на організацію інтенсивної діяльності студентів, яка постійно ускладнюється, оскільки лише через власну діяльність студент засвоює науку і культуру, способи пізнання і перетворення світу, формує й удосконалює особистісні якості. У цьому сенсі діяльність є відкритою системою для формування особистості.

Трактуючи діяльнісний підхід як такий спосіб організації навчально-пізнавальної діяльності студентів, за якого вони беруть активну участь у освітньому процесі, ми пропонуємо організувати навчання, в якому студенти є суб'єктами власної діяльності: усвідомлюють і самі виокремлюють проблему, висувають мету вивчення того чи того питання, формулюють завдання, розв'язують їх з використанням інформаційних технологій, застосовують набуті знання на практиці. Ми вважаємо, що особистісно-діяльнісний підхід до навчання англійської мови може бути зреалізованим, якщо майбутній учитель має змогу: реально оцінити свої інтелектуальні особистісні якості й специфіку психічних процесів (пам'яті, уяви, уявлення, волі); самостійно формулювати цілі своєї життєдіяльності й пов'язані з ними цілі навчальної діяльності під час вивчення англійської мови; прогнозувати результати своєї освітньої діяльності та її практичну значущість для розвитку професійної компетентності; адекватно оцінювати свою поведінку в освітньому середовищі й коректувати її під впливом нових навчально-пізнавальних завдань; диференціювати навчальні й життєві труднощі та їх особистісний смисл у процесі професійного становлення.

Основою ефективного викладання іноземних мов, на думку науковців [21; 24], має стати міждисциплінарна взаємодія викладачів та тісний взаємозв'язок між змістом та підходами до викладання загальнотеоретичних, професійних дисциплін та дисципліни «Іноземна мова професійної спрямованості». В активній діяльності, спрямованій викладачем, студенти здобувають необхідні знання, набувають навичок та вмінь професійної діяльності, у них розвиваються творчі здібності тощо.

Зазначимо, що в контексті цифрової трансформації освіти актуалізувалося питання міжпредметності інформаційних технологій з навчанням англійської мови. Досвідом упровадження інформаційних систем і технологій в Україні при оцінюванні досягнень студентів діляться самі науковці, викладачі, практики.

Так, у Тернопільському національному технічному університеті імені І. Пулюя розроблено унікальну систему управління навчанням (LCMS – Web-based Learning Content Management System) – технологічну платформу ATutor (Academic Tutor). Веборієнтована інформаційна система, призначена для супроводу освітнього процесу, забезпечує доступ учасників цього процесу до електронних освітніх ресурсів (як у плані їх створення, так і використання), можливість проведення оцінювання рівня знань на базі систем тестування, каталогізацію електронних ресурсів освітнього та наукового призначення, управління перебігом процесу навчання, а також можливість проведення навчальних та управлінських заходів у режимі онлайн засобами підтримки аудіо- чи відеоконференцій. ATutor завдяки своєму функціоналу забезпечує використання таких типів контролю як тестовий, письмовий, усний, що надає можливості для оцінювання знань і вмінь студентів за основними напрямками формування мовної компетентності з англійської мови: reading, writing, listening, speaking.

Активно впроваджує інформаційні технології М. Конєва, викладачка англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [8]. Дослідниця зазначає, що застосування таких сучасних інформаційних технологій як вебконференції, вебінари, форуми, відео- та аудіо підкасти, блоги в асинхронному та онлайн-режимах у процесі навчання іноземної мови у закладах вищої освіти дозволяє моделювати нові навчальні ситуації, сприяє формуванню комунікативного ядра та основоположних навичок іноземної мови у професійно зорієнтованому напрямі та формування компетенцій для самостійного вирішення комунікативно-пізнавальних завдань [8].

В умовах сьогодення навчання освітній процес у Центральнотернопільському державному університеті імені Володимира Винниченка відзначається чіткою організацією. Відповідно до планів підготовки здобувачів вищої освіти створено віртуальні класи на платформі Google Workspace for Education, значна частина практичної і самостійної роботи студентів забезпечена дидактичними матеріалами, відеолекціями та іншими мультимедійними ресурсами.

Оцінювання навчальних досягнень студентів регламентовано Положенням про організацію освітнього процесу в ЦДУ імені Володимира Винниченка. У документі закріплена комплексна система, яка містить усі види контрольних заходів, а також ліквідацію академічної заборгованості [19].

Відповідно Положення оцінювання навчальних досягнень студентів із кожної дисципліни має такі

компоненти: поточний контроль, поточна оцінка, підсумкова поточна оцінка, підсумковий (семестровий) контроль, екзамен, диференційований залік, залік, захист курсової роботи, захист результатів практики, атестація. Розглянемо види оцінювання, які організовано при вивченні освітніх компонентів «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови» [1; 9; 30].

Поточний контроль передбачає оцінювання засвоєння студентом навчального матеріалу з окремих складових (модулів) навчальної програми дисципліни під час аудиторних занять, консультацій та результатів самостійної роботи й оцінюється сумою набраних балів.

Поточна оцінка – це кількість балів, яку отримує студент у результаті контролю за виконанням усіх видів робіт (теоретичних, практичних і семінарських занять, завдань до самостійної роботи, колоквиумів тощо). Підсумкова поточна оцінка обчислюється сумарною кількістю балів, яку отримує студент за результатами здійснення поточного контролю.

Підсумковий (семестровий) контроль проводиться для оцінки результатів навчання на певному рівні вищої освіти або на його окремих завершених етапах відповідно до навчального плану у формі екзамену, диференційованого заліку, заліку, атестації у терміни, передбачені графіком освітнього процесу.

Екзамен – це форма підсумкового контролю, який має на меті перевірити та оцінити отримані студентами знання, уміння і ступінь опанування ними практичних навичок, а також рівень результатів навчання в обсязі вимог програми навчальної дисципліни і проводиться в період екзаменаційної сесії. Результат екзамену визначається як сума результатів поточного контролю та екзаменаційної оцінки. Форма проведення семестрового контролю (усна, письмова, комбінована, тестування тощо), зміст і структура екзаменаційних білетів (контрольних завдань) та критерії оцінювання затверджуються рішенням відповідної кафедри [19].

Однією з форм підсумкового контролю в університеті є диференційований залік. Засвоєння студентом навчального матеріалу з дисципліни оцінюється на підставі результатів поточного контролю упродовж семестру. Залік – це форма підсумкового контролю, при якому засвоєння студентом навчального матеріалу з дисципліни оцінюється на підставі результатів поточного контролю. Залік/диференційований залік виставляється студентам, які виконали всі види навчальної роботи за результатами поточного контролю.

Захист результатів практики – підведення підсумків виробничої/навчальної практики та кінцева оцінка роботи студентів-практикантів і є формою семестрового контролю. Педагогічна практика студентів спрямована на набуття досвіду професійної діяльності у період навчання [17; 18].

Педагогічна практика, як одна з найважливіших ланок в системі професійної підготовки вчителя, має тривалий і безперервний характер, що забезпечує фундамент для формування основних педагогічних умінь і навичок у майбутніх учителів. Саме на практиці студент може визначити, наскільки правильно він вибрав сферу діяльності, з'ясувати ступінь співвідношення особистісних якостей з професією вчителя.

За твердженням дослідників, педагогічна практика є поєднувальною ланкою між теоретичним навчанням студента і його майбутньою роботою в школі. Учені підкреслюють, що під час педагогічної практики не тільки відбувається перевірка теоретичної і практичної підготовки студента до самостійної роботи, але й створюються широкі можливості для забезпечення творчого потенціалу особистості майбутнього вчителя [17].

Не перебільшуючи значення конкретної події з огляду на «хронологічну близькість її до очікуваних змін», можна стверджувати, що педагогічна практика є важливим етапом у процесі особистісного зростання майбутнього вчителя. Студент розпочинає самостверджуватись у новій статусно-рольовій позиції вчителя, активізується на вчинок самобачення – пошук відповідей «Хто я є?», «Що хочу?», «Що можу?», які за своїм змістом набувають характеру професійного самовизначення («Чи можу вже назвати себе вчителем?», «Чи хочу я ним бути?», «Чи досить у мене для цього задатків і знань?» тощо). Водночас педагогічна практика є не лише можливістю набуття професійних умінь і навичок, а й реальним соціально-психологічним полем, де інтенсивно здійснюється процес ствердження і розвитку професійного «Я» майбутнього вчителя.

Основною метою педагогічної практики у закладі вищої освіти є формування в студентів уміння застосовувати в педагогічній діяльності науково-теоретичні знання, здобуті під час вивчення насамперед суспільних, загальнопедагогічних і спеціальних дисциплін; розвиток у майбутніх вихователів та викладачів інтересу до педагогічної і наукової діяльності.

Педагогічна практика інтегрує в професійній освіті не тільки знання з психолого-педагогічних дисциплін, а й знання з суспільних і спеціальних навчальних предметів. Упродовж практик здійснюється виховна робота, спрямована на формування професійних навичок, активної життєвої позиції, сукупності громадянських і моральних якостей майбутнього педагога. Студент і студентський колектив виступають водночас суб'єктом виховання.

Педагогічна виконує низку функцій: адаптаційну (студент ознайомлюється з різними видами навчально-виховних закладів, звикає до ритму педагогічного процесу, роботи з дітьми); навчальну (актуалізація, поглиблення та застосування теоретичних знань, формування педагогічних умінь і навичок); виховну (формування ставлення до педагогічної професії, професійно значущих якостей особистості вчителя, розуміння

потреби самоосвіти та самовиховання); розвивальну (розвиток педагогічних здібностей студентів, педагогічного мислення, мотиваційної сфери до педагогічної діяльності); діагностичну (перевірка рівня особистісних та професійних якостей майбутнього вчителя, професійної придатності та підготовленості до педагогічної діяльності).

Професійна підготовка майбутнього вчителя повинна бути спрямована на формування умінь самостійно вчитися, самовдосконалюватися, оскільки від учителя чекають професіоналізму в діяльності, відповідального та творчого ставлення до своєї праці. У процесі формування педагогічної відповідальності майбутнього вчителя педагогічна практика розв'язує такі завдання: забезпечує фундаментальний науковий усебічний розвиток особистості; впливає на психолого-педагогічну підготовку; сприяє виробленню умінь та навичок професійної діяльності, що дозволить одразу після закінчення зОкладу вищої освіти почати професійну діяльність; формує розуміння потреби володіти навичками неперервної освіти; розвиває здібності спілкуватися з дітьми й колегами [11; 15].

У сучасних умовах гуманізації освітнього процесу основні вимоги до організації педагогічної практики сформульовано на підставі таких принципів: єдність навчання, виховання і розвитку особи в освітніх процесах і соціумі; особистісно-орієнтований підхід у вихованні (визнання унікальності і своєрідності особистості кожної дитини, її вищої соціальної цінності); вивчення і формування індивідуально-особистісних якостей учнів, урахування вікових особливостей; відповідність виховання природним задаткам дитини і закономірностям її розвитку; етнічна своєрідність виховання в єдності із загальнолюдськими цінностями (опора на національні цінності, принципи, звичаї, традиції, культуру); гуманізація міжособистісних стосунків (шанобливе ставлення до педагогів та учнів, урахування думки інших, доброта та увага); принципи співпраці (створення психологічного комфорту, ситуацій успіху, довіри, суперництва, діалогічність спілкування); гуманізація освіти і виховання (залучення особи до світової культури, наукових, філософських і релігійних картин всесвіту тощо; формування особи, її свободи; уміння виражати й обґрунтовувати свою позицію); диференціація й індивідуалізація навчально-виховного процесу (відбір змісту, форм і методів виховання з урахуванням своєрідності учнів, їх схильностей, інтересів, здібностей, особових і професійних якостей учителів, батьків, умов сім'ї, соціуму; створення оптимальних умов для реалізації потенційних можливостей кожного учня в процесі соціалізації); естетизація середовища (комфорт, краса, затишок, чистота приміщень; естетизація зовнішнього вигляду, культура взаємин і спілкування) [18].

У процесі педагогічної практики, окрім названих завдань, у студентів повинен сформуватися комплекс психолого-педагогічних умінь: конструктивні, комунікативні, організаторські та дослідницькі.

На практиці педагогічна діяльність студентів удосконалюється на основі теоретичного змістовного матеріалу, пізнання і результативне засвоєння якого можливе тільки на основі «живих» вражень і спостережень. Саме в процесі неперервної діяльної і довготривалої практики виявляються суперечності між наявним і потрібним запасом знань, які є рушійним чинником безперервної самоосвіти.

Важливим у професійній підготовці майбутніх фахівців є добір форм і методів навчання англійської мови. На практичних заняттях ми передбачили виконання індивідуальних завдань. Такий вид роботи яка має на меті поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які слухачі отримують під час навчання, а також застосування цих знань на практиці. Індивідуальне завдання студенти виконують самостійно під керівництвом науково-педагогічних працівників. Здебільшого індивідуальні завдання кожен слухач виконує окремо за власним вибором. У тих випадках, коли завдання комплексні, до їх виконання можна залучати кілька здобувачів вищої освіти, зокрема й тих, які навчаються на різних факультетах і спеціальностях [18].

Індивідуальне науково-дослідне завдання є видом позааудиторної індивідуальної навчальної, навчально-дослідницької чи проєктно-конструкторської роботи студента, що використовується в процесі поглибленого вивчення програмного матеріалу навчального курсу на основі здобутих під час аудиторних занять знань, умінь і навичок. Воно може охоплювати декілька тем або зміст навчального курсу загалом. Індивідуальне навчально-дослідне завдання спрямовано на самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизацію, поглиблення, узагальнення, закріплення, практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

З-поміж індивідуальних завдань найпоширенішими є такі: конспект з теми (модуля) за заданим планом або планом, який студент розробляє самостійно; реферат з теми (модуля) або вузької проблематики; анотація прочитаної додаткової літератури з курсу, бібліографічний опис, історичні розвідки, написання есе на педагогічну тематику.

У своєму дослідженні ми пропонуємо такі різновиди індивідуальних завдань у професійній підготовці студентів:

а) доповідь на лекційному/практичному занятті за умови, що тема індивідуального завдання дотична до теми заняття;

б) виступ з матеріалами індивідуального завдання як елемент мікророзповіді на лекційному/практичному занятті для студентів молодших курсів;

в) презентація матеріалів індивідуального завдання на засіданнях наукового гуртка, звітної студентської конференції тощо.

У структурі індивідуального науково-дослідного завдання потрібно передбачити тему й мету роботи; вступ; виклад змісту (за потреби подавати схеми, рисунки, моделі, описи, систематизовану реферативну інформацію та її аналіз); висновки; список використаних джерел [11; 17; 18]. У структурі навчального навантаження студента індивідуальну роботу вважають одним з основних компонентів самостійної навчальної діяльності, що повинен охоплювати значну частину його навчального навантаження.

З методологічних міркувань розглядатимемо проблему індивідуальної роботи в контексті самостійної роботи студентів. У педагогічній теорії ці поняття розмежовують, однак, на нашу думку, індивідуальну роботу студентів можна інтерпретувати в ширшому значенні: вона передбачає використання самостійності як окремого дидактичного принципу. З іншого боку, самостійну роботу найчастіше виконують в індивідуальному порядку, тому доцільно вживати поняття «самостійна робота» та «індивідуальна робота» як синоніми, зокрема для уникнення тавтології, окрім випадків, коли їх справді треба розмежувати. Індивідуальною можна вважати роботу студента з навчальною літературою, яку потрібно виконати поза основним розкладом занять, і постійною, цілеспрямованою діяльністю студента під час обов'язкових за розкладом занять, де він слухає й самостійно конспектує пояснення викладача, на практичних або лабораторних заняттях, сам або в колективі виконує лабораторні роботи, розв'язує задачі тощо [11].

Визначення ролі індивідуальної роботи студентів у навчанні англійської мови є однією з важливих проблем сучасної вищої освіти, що зумовлено потребою в підготовці фахівців нової генерації, висококваліфікованих, компетентних, конкурентоспроможних у своїй професійній діяльності, грамотних, з належним інтелектуальним потенціалом, з глибокими знаннями, потрібними для задоволення професійних потреб, а також із досконалим засвоєнням англійської мови.

Уважаємо, що самостійна робота важлива не лише для оволодіння змістом певного предмета, але й для формування здатності брати відповідальність, самостійно розв'язувати проблему, знаходити конструктивні рішення й вихід з проблемних ситуацій тощо. Вона не лише дозволяє виробляти навички освітньої, наукової й професійної діяльності, а й сприяє поглибленню й розширенню знань, формуванню інтересу до пізнавальної діяльності, до виконання освітніх завдань в умовах інформаційного середовища.

Самостійна робота вимагає самоосвіти, підвищує активність та інтерес до навчання. Це складний комплекс взаємодій педагога й студентів в освітньому процесі, який відбувається без прямої допомоги педагога, проте під чітким його контролем. Така форма роботи спрямовує на самостійність у здобутті знань, передбачає оволодіння складними вміннями й навичками бачити мету та зміст роботи, організувати самоосвіту, вміння по-новому підходити до розв'язання індивідуальних завдань, спрямованих на пізнавальну й розумову активність, здатність до творчості й навчально-дослідного пошуку.

Доречною вважаємо думку С. Ніколаєвої, Н. Бориско, Н. Майер про роль викладача в освітньому процесі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, яка не тільки залишається провідною, але й ще більше ускладнюється, оскільки змінюється зміст його праці. Викладач здебільшого виконує функцію наставника, що потребує від нього постійної самоосвіти, професійного зростання й інформаційної компетенції [16]. На думку дослідників, інформаційно-комунікаційні технології змінюють структуру традиційної суб'єкт-об'єктної педагогіки, у якій студент стає особистістю, яка прагне до самореалізації [16].

Справді, можливості інформаційно-комунікаційних технологій у процесі організації самостійної роботи майбутніх магістрів освіти набагато ширші, оскільки забезпечують умови для самореалізації, самоорганізації, саморегуляції, самоактуалізації. Використання інформаційно-комунікаційних технологій сприяє формуванню в студентів критичного мислення, більш ефективного засвоєнню навчального матеріалу.

Методологічною основою організації самостійної діяльності студентів в умовах інформаційно-освітнього середовища є такі теорії й концепції:

- теорія навчальної діяльності, згідно з якою засвоєння змісту освіти відбувається в процесі власної активності учня, що сприяє розвитку особистості;

- концепція загальнодидактичних принципів вищої освіти, з-поміж яких принципи науковості, зв'язку теорії з практикою, систематичності й послідовності в підготовці фахівців, свідомості, активності й самостійності студентів у навчанні, поєднання індивідуального пошуку знань з навчальною роботою в колективі, міцності засвоєння й доступності наукових знань.

Використання нових інформаційних технологій розширює можливості активації пізнавальної діяльності, удосконалення набору загальних логічних прийомів мислення й набору спеціальних прийомів розумової діяльності, а також підвищення ефективності методів навчання.

Практичне застосування нових інформаційних технологій здатне вдосконалити або навіть частково замінити в освітньому процесі класичні методи навчання, зокрема методи усного викладу навчального матеріалу (лекція, розповідь, пояснення та ін.), методи наочного й практичного навчання, методи закріплення отриманих знань, методи самостійної роботи.

У процесі інтеграції національної системи освіти у світовий освітній простір особливої значущості набуває самостійна пізнавальна діяльність у комп'ютерному середовищі. У такому середовищі самостійна робота – це не доповнення до навчальної роботи, а особливий системний вид діяльності, який виводить освітній процес за межі окремого навчального закладу, що не зводиться до інших, відкриває доступ до безлічі нових джерел інформації, озброює учнів новими засобами її отримання.

Самостійна пізнавальна діяльність у дидактичному середовищі має дві форми вияву – автономну й кооперативну [18, с. 56-88].

Успішне виконання професійних завдань багато в чому залежить від готовності фахівця приймати нестандартні рішення, брати на себе відповідальність, проявляти самостійність, мобільність. Для підготовки такого фахівця потрібно створити відповідні умови, які дозволять сформувати важливі якості, уміння і навички творчої діяльності, забезпечать розвиток, внутрішньої і зовнішньої самоорганізації майбутнього фахівця, активно перетворювати ставлення до отримуваної інформації, здатності вибудовувати індивідуальну траєкторію самонавчання [11, с. 105-128].

Для цього важливо не лише сформувати в студентів уміння, навички самостійної роботи під керівництвом викладача, але й навчити самоврядуванню власної освітньої діяльності. При цьому змінюється роль викладача: замість інформативної і контролювальної функції, доміантною стає функція педагогічної підтримки, супроводу.

3-поміж умов, які сприяють підвищенню ефективності самостійної роботи, слід виокремити такі: потрібне навчально-методичне забезпечення, система моніторингу якості виконання самостійної роботи; система мобільного зворотного зв'язку (наприклад, наявність системи тестових завдань); комп'ютерний супровід [16, с. 48-75].

У процесі розгляду проблеми виконання студентами індивідуальних навчально-комунікативних завдань важливо враховувати їх диференціацію, яка є поетапною.

Перший етап – підготовчий. На ньому передбачено організацію виконання індивідуальних завдань зі студентами на початку вивчення курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням». Роботу на заняттях дисципліни «Практикум усного і писемного мовлення» спрямовано здебільшого на поглиблене вивчення: майбутні фахівці вчать працювати з науковими публікаціями, методичною літературою, інтернет-ресурсами, спостерігають, описують та проєктують різні педагогічні ситуації для розв'язання професійних завдань. Під керівництвом викладача студенти вчать здійснювати теоретичне дослідження, грамотно складати реферати, доповіді, повідомлення; виконують завдання напівалгоритмічної дослідної моделі (усвідомлення проблеми, обраної для дослідження, аналітичне оброблення наукових джерел, визначення шляхів реалізації дослідної проблеми).

Другий етап виконання студентами творчих і навчально-дослідних завдань виявляється під час вивчення більш складних тем. У цих темах передбачено опрацювання окремих розділів, у яких запропоновано розв'язання невеликого, однак самостійного навчально-дослідного завдання або проблеми.

Третій етап передбачає безпосереднє виконання індивідуальних завдань й участь у творчій роботі студентів наприкінці вивчення курсу. В індивідуальних навчально-дослідних і творчих завданнях запропоновано комплексне розв'язання педагогічної проблеми. Порядок її виконання відповідає схемі крос (експрес) дослідження за такими напрямками: 1) ознайомлення з моделлю дослідної діяльності, з алгоритмом педагогічного дослідження; 2) виконання завдань на проведення дослідних дій за аналогією; 3) проведення початкових одиничних дослідних операцій (діагностичне дослідження) першого етапу; 4) поєднання теоретичного дослідження з виконанням педагогічного експерименту; 5) розроблення творчих, наукових робіт у межах курсового проєктування й вільного пошуку під час виконання індивідуального навчально-творчого завдання.

За нашим переконанням, для закріплення основних понять і вказівок, які розглянуто на заняттях з курсів «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови», потрібно організувати самостійну роботу, яка формує самостійність не тільки як сукупність умінь і навичок, але і як рису характеру, що виконує суттєву роль у структурі особистості сучасного спеціаліста вищої кваліфікації. Пізнавально-творча діяльність студентів під час самостійної роботи потребує нової інформації, систематизації та узагальнення раніше вивчених теоретичних відомостей, вибору способів розв'язання навчальних завдань засобами інформаційних технологій.

Студенти самостійно аналізують літературні джерела, інтернет-ресурси, опорні дидактичні матеріали, колегіально розробляють критерії оцінювання роботи. З огляду на це самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів засобами інформаційно-комунікаційних технологій сприяє формуванню професійних навичок, потрібних майбутнім фахівцям у навчальній і професійній діяльності.

Аналіз і синтез наукових досліджень з проблеми організації самостійної діяльності студентів у закладах вищої освіти дає змогу визначити самостійну роботу як організаційно сплановану й методично скоординовану пізнавальну діяльність майбутніх магістрів освіти для здобуття знань, формування компетентності, що

реалізується в умовах систематичного педагогічного керівництва з можливістю вибору кожним студентом індивідуальної освітньої траєкторії. Очевидно, що самостійна робота вимагає інтенсивного мислення, розв'язання різноманітних пізнавальних і науково-дослідних завдань, аналізу й осмислення інформації, тому в нашому дослідженні самостійну діяльність розглянуто як важливий чинник теоретичної й практичної підготовки студентів при вивченні англійської мови.

Сьогодні практично не доводиться переконувати, що комп'ютерні засоби навчання мають перевагу над іншими. Їх використання підвищує рівень професійної культури, розвиває плідну співпрацю зі студентами, підвищує рівень функціональної письменності у сфері інформаційних технологій, дає можливість самореалізації та самоствердження.

При вивченні курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням» у процесі інтерактивного навчання студент набуває комунікативної компетентності як у ході скерованої викладачем взаємодії з іншими студентами під час спільної мовленнєвої розумової діяльності, так і в процесі самостійної творчої і пошукової діяльності, націлених на розв'язання проблемних ситуацій. Завдяки оволодінню різними стратегіями інтерактивної роботи в студентів формуються вміння писемного мовлення, уміння обговорювати, оцінювати й виправляти висловлювання та професійно зорієнтовані тексти, аргументовано висловлювати свою точку зору.

Інформаційні системи та лінгводидактичні завдання навчання знаходяться у взаємозв'язку. Цілісний навчальний процес неможливий без навчально-методичного комплексу з курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням». Сьогодні можна констатувати процес перегляду і поповнення навчальних комплексів предметів інформаційними засобами, що додаються до традиційних завдань і методів навчання.

Нинішній вплив глобальної комп'ютерної мережі Інтернет на сучасний світ не має історичних аналогів. Можна констатувати епохи електронного проникнення в усі сфери людського життя, це щось більше, ніж просто маркетингова кампанія, це основа нової філософії і нової ділової стратегії. Відтак і сучасний ринок праці вимагає змін у підходах до підготовки конкурентоспроможного фахівця, здатного до творчого та абстрактного мислення, підбору нестандартних підходів у вирішенні виробничих завдань, володіння новими знаннями та навиками роботи з технічними засобами, що, в свою чергу, вимагає змін у навчальних технологіях, зокрема компетентного підходу формування майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах.

Отже, використання ІТ-технологій під час вивчення курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням» дозволяє індивідуалізувати процес навчання у відповідності до психологічних та інтелектуальних можливостей студентів і створює доступний режим для засвоєння будь-якого матеріалу, що особливо необхідно для дистанційного навчання цього та інших курсів вивчення англійської мови. Формування системи комп'ютерного навчання створює передумови для інтеграції її в міжнародну систему освіти, тим самим, розширюючи можливості міжкультурної і професійно зорієнтованої комунікації між студентами вишів України та зарубіжними навчальними закладами.

Організацію навчання англійської мови майбутніх фахівців передбачено на практичних заняттях. Практичні заняття невіддільно пов'язано з іншими організаційними формами навчання, які доповнюють їх, утворюючи систему підготовки з предмета. У цій єдності теоретичні знання, які отримують студенти на лекції, засвоюються краще, а практичні заняття стають більш зрозумілими. За організацією та методикою проведення практичних занять можна вважати найбільш консервативними, що пов'язано з функціями, які вони виконують, змістом роботи й специфікою освітнього процесу з формування відповідних умінь і навичок практичної діяльності. У процесі професійної підготовки студентів ми використовували комбіновану форму проведення практичних занять, яка передбачає такі етапи [1; 9; 30; 31]:

Мотиваційний: мотивація викладачем подальшої діяльності, позитивна установка на роботу; орієнтування студентів щодо місця заняття, яке проводиться, у цілісному навчальному курсі, розділі, темі; опора на особистий досвід студентів з проблеми заняття.

Організаційний: визначення разом із студентами особистісно значущих завдань тієї діяльності, яку передбачено виконати протягом заняття (що може дати робота студента саме на цьому занятті для контрольного зрізу знань); визначення показників досягнення поставлених завдань (які знання, уявлення, способи діяльності це засвідчують); методи та засоби реалізації першого та другого етапів: актуалізація, проблематизація, ігрова ситуація, формування пізнавального інтересу тощо.

Проектувальний: залучення студентів до планування діяльності, яка відбуватиметься на занятті, завдяки попередній роботі (випереджувальні завдання, повідомлення, реферати, підготовка наочних матеріалів тощо); складання плану подальшої роботи; обговорення плану роботи, яку передбачено виконати.

Діяльнісний: подання варіативності у виборі способів навчальної діяльності (письмового або усного; індивідуального або в групі; компетентнісні та комунікативні завдання тощо); вибір студентами способів фіксації пояснення нового матеріалу (конспекти, схема, таблиця, план, тези, висновки тощо); вибір студентами завдань та способів їх виконання під час закріплення знань, формування вмінь та вироблення навичок; варіативність домашніх завдань (диференціація за рівнями складності та способами виконання).

Контрольно-оцінювальний: залучення студентів до контролю за своєю діяльністю (форми взаємоконтролю в парі чи групі, самоконтроль); участь студентів у виправленні помилок, осмислення їх причин (взаємо- та самоаналіз); використання механізмів позитивного ставлення до успіху студента та виставлення рейтингових оцінок не тільки за остаточний результат, а й протягом процесу навчання. Використання мультимедійних технологій дає змогу значно розширити й поглибити зміст навчання та суттєво вдосконалити методи й організаційні форми професійної підготовки студентів.

Науковці [3; 6; 10; 14; 16] зазначають, що аналіз матеріалів тестування, анкетування, методів комунікативних завдань, пробного іспиту та мовного портфоліо, безумовно, є корисним для всіх учасників педагогічного процесу, тому що інформує про характер його здійснення. Головною метою контролю є забезпечення сучасного, варіативного і всебічного зворотного зв'язку між студентами і викладачем, базуючись на якій, педагог встановлює, як загалом сприймається і засвоюється навчальний матеріал. Мета контролю визначає й вибір його засобів. Викладачу слід пам'ятати, що тільки комплексне застосування усіх форм і засобів контролю дає змогу регулярно й об'єктивно виявляти динаміку формування мовної і мовленнєвої компетенції студентів. Не тільки використання у роботі викладача загальноприйнятих форм контролю, але й систематичний пошук і впровадження своїх засобів оцінювання, що розкривають індивідуальні особливості студентів, дозволить вчасно усувати недоліки і прогалини у знаннях студентів. Таким чином, дослідники роблять висновок, що альтернативні методи контролю здатні не тільки доповнювати традиційні техніки контролю іншомовної комунікативної компетенції студентів, а й виступати як складники процесу навчання, служити засобом перетворення ситуації педагогічного вимірювання в навчальну ситуацію, отже, вони допомагають студентам самим оцінити результати своєї навчальної діяльності, виявити причини успіхів і невдач, а також використовувати зроблені висновки для підвищення ефективності власного навчання [22; 24; 26].

Для змістового наповнення системи навчання англійської мови в контексті професійної підготовки студентів у співпраці з викладачами ЦДУ імені Володимира Винниченка нами було розроблено і підготовлено необхідне методичне забезпечення, а саме:

Навчально-методичні праці:

1. Лисенко Л. О. Використання ІТ-технологій при вивченні англійської мови за професійним спрямуванням. Наукові записки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. Випуск 178. Серія: Педагогічні науки. С. 125-128.
 2. Lysenko L. Developing New Approaches For Improving Classroom Activities. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 189. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 139-142.
 3. Lysenko L. Advancing the Effective Principles Of Interactive Language Teaching. Pedagogy and Education Management Review. Tallinn, Estonia: Scientific Centre of Innovative Researches OU, 2021. № 1(3). P. 74-80.
 4. Lysenko L. Developing Creative ESL Writing Activities. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Іноземна мова у професійній підготовці спеціалістів: проблеми та стратегії», 20 лютого 2019 року. С. 22-25.
 5. Svitlana I. Shandruk, Lina L. Smirnova, Natalia Yu. Cherednichenko, Liudmyla O. Lysenko, Tetyana A. Kapitan, Yaroslav A. Chernionkov, Ihor V. Spinul. Future human development from the standpoint of dominant philosophical concepts of the United States pedagogical education. ASTRA Salvensis, Supplement No. 1, 2019. P. 323–333. URL: <https://astrasalvensis.eu/blog/mdocs-posts/24-svitlana-i-shandruk-lina-l-smirnova-natalia-yu-cherednichenko-liudmyla-o-lysenko-tetyana-a-kapitan-future-human-development-from-the-standpoint-of-dominant-philosophical-concepts/>
 6. Lysenko L. Advancing the Effective Principles Of Interactive Language Teaching. Pedagogy and Education Management Review. Tallinn, Estonia: Scientific Centre of Innovative Researches OU, 2021. Випуск 1(3). С.74–80.
 7. Лисенко Л. О. Медіатехнології як сучасні технології вивчення іноземної мови майбутніми вчителями. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2021. Випуск 196. С. 191-196.
 8. Lysenko L. Advancing Digital Technologies as a Learning Tool of Language Teaching. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. Випуск 204.
 9. Lysenko L. Enhancing an Effective Approach of the Productive Language Skills of Advanced Students. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2023. Випуск 207. Серія: Педагогічні науки. С.194–197.
- Навчальні робочі програми і силабуси: «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови».

Монографія. Інноваційні практики у навчанні студентів англійської мови у цифровому середовищі закладу вищої освіти: Traditional and innovative scientific research: domestic and foreign experience: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С.67-100. DOI: 10.30525/978-9934-26-436-8-4. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/462/12530/26203-1>

Спеціально розроблені заняття з професійно зорієнтованих дисциплін «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Практикум усного і писемного мовлення», «Методика навчання англійської мови», «Технології навчання англійської мови», що охоплюють тематику дослідження.

Джерела

1. Англійська мова в професійній підготовці майбутніх учителів: монографія. Кропивницький: РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2021. 192 с.
2. Богданець-Білоskalенко Н., Фідкевич О. Педагогічні умови реалізації рецептивної технології у контексті багатомовного навчання. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 2022 (2), с. 37-46. <https://doi.org/10.32782/apv/2022.2.6>
3. Бойко Я. Особливості використання системи оцінювання та сучасних цифрових технологій у процесі навчання англійської мови. Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи, вип. 1(5), серпень 2021, с. 63-70. [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(5\).2021.235184](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(5).2021.235184)
4. Він дивився у майбутнє: Й. Г. Песталоцці про мистецтво виховання: бібліогр. покажч. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Наук. б-ка; уклад.: С. Н. Грипич, О. В. Іванчук, Л. В. Ковальчук. Рівне: РДГУ, 2018. 33 с.
5. Державна політика щодо розвитку англійської мови у сфері вищої освіти. *Освіта Вінниччини*. URL: <https://vin-osvita.gov.ua/2023/07/derzhavna-polityka-shhodo-rozvytku-anglijskoyi-movy-u-sferi-vyshhoi-osvity/>
6. Дмитренко Н., Будас І., Колядич Ю., Поляруш Н. Вплив формувального оцінювання на мотивацію учнів до вивчення іноземної мови. *Східноєвропейський журнал психолінгвістики*, 2021, 8 (2). С. 36-50. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.2.dmi>
7. Жукова А. Г. Міжпредметні зв'язки ключовий чинник осучаснення педагогічних технологій профільного навчання. *Освіта XXI століття: теорія, практика, перспективи*: матеріали Першої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Київ, 18 квіт. 2019 р. Дидактика: теорія і практика. Київ. С. 70-75.
8. Конєва М. Використання інформаційних технологій у процесі навчання англійської мови студентами. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 57. Том 1. С. 303-308. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/57_2022/part_1/45.pdf
9. Лисенко Л. Використання ІТ-технологій при вивченні англійської мови за професійним спрямуванням. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 178. Кропивницький: РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2019. С. 125-128.
10. Марєєв Д. А., Геворгян К. Л., Колодіна Л. С. Сучасні методики викладання іноземних мов у ЗВО. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*, № 1, липень 7, 2022. С. 257–265. URL: <http://www.academystudies.volyn.ua/index.php/humanities/article/view/285>
11. Методика викладання англійської мови: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / уклад. Холод Ірина Василівна. Умань: Візаві, 2018. 165 с.
12. Методичні рекомендації щодо забезпечення якісного вивчення, викладання та використання англійської мови у закладах вищої освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.07.2023 за № 898. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/64c20b/aae/64c20baaec4b3448883937.pdf>
13. Морзе Н., Вембер В.; Гладун М. Використання цифрових технологій для формувального оцінювання. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*, 2019. С. 202-214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/oeemu_2019_spetsvip_21
14. Мудрик Д. Викладання іноземної мови (англійської) на механічних спеціальностях: проблеми та перспективи. *Studia methodologica*, № 57. Тернопіль, 2024. С. 326-335. <https://doi.org/10.32782/2307-1222.2024-57-33>
15. Мухіна Г. В. Педагогіка та психологія вищої школи. Навчально-методичний посібник. Київ: Дакор, 2020. 178 с.
16. Ніколаєва С. Ю., Бориско Н. Ф., Майєр Н. В. Методика навчання іноземних мов і культур в європейському контексті у закладах вищої освіти: Навч.-метод. посібник для студентів магістратури. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2019. 100 с.
17. Новосад В. П. Розвиток ідей пансофічної освіти Я. А. Комєнського: навч.-метод. посібник. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2019. 83 с.
18. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 472 с.
19. Положення про організацію освітнього процесу в Центральнотернопільському державному університеті імені Володимира Винниченка на 2023–2024 навчальний рік. Кропивницький: ІВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. 72 с.
20. Романуха О. М., Зінченко В. М., Рєвущька С. К., Чевердак П. О., Шапран Д. П. Інформаційні технології в сучасній системі освіти: монографія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с. URL: <http://elibrary.donnuet.edu.ua>
21. Савченко Оксана. Цифрові технології в дистанційному навчанні англійської мови студентів ЗВО. *Молодь і ринок*, № 9 (195). 2021. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.240818>
22. Смуглякова М. К., Кисельова Т. В., Фатєєва В. Г. Специфічні аспекти проведення діагностичного тестування на заняттях з англійської мови = Specific features of diagnostic tests in english classes. Матеріали XII міжнар. наук.-техн. конф. «Інновації в суднобудуванні та океанотехніці». Миколаїв: НУК, 2021. С. 466–467. URL: <https://eir.nuos.edu.ua/handle/123456789/7580>
23. Тести та опитування. *Центр навчальних та інноваційних технологій Українського католицького університету*. URL: <https://ceit.uclm.edu.ua/resursy/instrumenty/testi-ta-opituvannya/>
24. Усик Л., Чорна В. і Петухова О. Формування професійної компетентності студентів у процесі вивчення англійської мови за професійним спрямуванням. *Український Педагогічний журнал*. № 3, вересень, 2021. С. 51-57. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-3-51-57>
25. Цюняк О. П., Довбенко С. Ю. Педагогічна інноватика: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавель Кущнір Г. М., 2019. 190 с.
26. Цюцюра М. І., Кулеба М. Б., Гоц В. В., Лященко Т. О. Інформаційні технології оцінювання знань студентів при дистанційному навчанні на основі хмарних технологій. *Управління розвитком складних систем*. 2019. Вип. 38. С. 111-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Urss_2019_38_19
27. Шевчук С. С., Кулішов В. С. Дидактика професійної освіти: практико зорієнтований аспект: навч.-метод. посіб. Біла Церква: БНПО ДЗВО «УМО» НАПНУ, 2021. 212 с.
28. Шиян Н. І., Криворучко А. В., Стрижак С. В. Методика формувального оцінювання навчальних досягнень учнів хімії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. О. Бартош. Ужгород: Говерла, 2022. Вип. 1 (50). С. 324-327. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/44020>
29. Fleşeriu, C., Lifintsev, D., AmaraIerónimo, N., & Tamulevičiūtė-Šekštelienė, A. (2023). Students' Perception on YouTube as an Educational Tool in Teaching Cross-Cultural Communication. *Pedagogika*, 151(3), 105-126. <https://doi.org/10.15823/p.2023.151.6>
30. Lysenko L. Advancing the Effective Principles Of Interactive Language Teaching. *Pedagogy and Education Management Review*. Tallinn, Estonia: Scientific Centre of Innovative Researches OU, 2021. № 1(3). P. 74-80.
31. Lysenko L. Developing New Approaches For Improving Classroom Activities. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 189. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 139-142.
32. Paxson T. D. Modes of Interaction between Disciplines. *The Journal of General Education*, 1996. 45 (2). С. 79-94. Проблеми освіти, випуск 1(98), 2023. URL: <http://www.jstor.org/stable/27797293>
33. Sovhar O. (2023). The application of ict in the assessment of educational achievements in english of higher education students. *Journal of Information Technologies in Education (ITE)*, (53), p. 7-18. <https://doi.org/10.14308/ite000766>

Розділ другий
**Релігієзнавство, історія, археологія, філософія, культурологія,
 журналістика, філологія, богослов'я**

Barakatova Neonilla Anatoliivna
 Candidate of Philology, Associate Professor
 ORCID: 0000-0002-7433-288X
National Technical University "Dnipro Polytechnic"

2.1. Hodonyms of Dnipro in figures: the gender aspect

The positive social transformations that Ukraine needs in the times of its restored independence are not possible without overcoming the legacy of the totalitarian past, as happened in many post-communist countries of Central and Eastern Europe. The process of decommunisation, which began in the 10s of the twenty-first century, actively contributed to the re-awakening of the basic values of the entire society by removing symbols and names from public space as elements of totalitarian propaganda and the emergence of national, specifically Ukrainian memorials and landmarks. It became especially relevant in the Dnipro region, known for its industrial power and, consequently, for the influx of labour from different parts of the former Soviet Union, united by a common ideology, in Soviet times. Yet, despite all this, Ukraine has always been distinguished by its original talents, outstanding personalities and unique culture, whose deep origins have inspired the creation of meaningful, powerful, socially important things. Therefore, the renaming of urban objects has become not only a step towards eliminating the influence and condemnation of inhuman regimes, but also a way to turn our backs on our centuries-old history, authentic culture, and to glorify the names of leading figures in science, technology, and culture in general.

Over the past decades, linguistic scholarship has repeatedly turned to the study of the onomastic space of Ukrainian settlements, despite the fact that the study of proper names of inner-city objects is not a recent phenomenon. In her research, A. Titarenko carried out a comprehensive analysis of the structural-semantic and functional-stylistic features of Kryvyi Rih's urban names on the basis of an interdisciplinary approach, considered the functional load and pragmatic orientation of onomastic names of this type [7]. Recently, the study of the influence of socio-political factors on the formation of the linguistic landscape of Kharkiv in different historical periods has become more relevant [2]. Thematic groups of Zaporizhzhia hodonyms formed on the basis of appellative vocabulary have become the object of attention of I. Ilchenko [3]; researcher T. Krupenova raises the problem of the formation of names of streets and squares of the city of Odesa in terms of the semantics of the derivational base and motivational relations [4]. The direct influence of the process of decommunisation of Ukraine on the formation of the homonymic space of the country's settlements is currently in the field of active attention of linguists: in particular, the analysis of several thematic groups of renamed objects was carried out by S. Martos and E. Zhuravleva of Kherson [5]; researcher Y. Fernos studies new names of streets and lanes of Uman on the basis of motivational, structural and word-formation features [8].

The purpose of our work is to identify the gender peculiarities of the decommunised urban nomenclature, in particular, godonyms, in the Dnipro region.

The process of renaming linear objects of settlements – streets, lanes, avenues, embankments, boulevards, passages in general, etc. in the urban space of the Dnipro region covered more than a thousand units, which were replaced by names that echoed the type of nomination with the previous ones - names after Soviet placenames in general or vidantroponyms in particular were replaced by other placenames / vidantroponyms.

At the same time, there were situations that could lead to confusion or disorientation in space, when, for example, streets and lanes are named similarly, such as Kostya Pestushka Street and Kostya Pestushka Lane (Dnipro). Such homonymy can be avoided by paying more attention to individuals who have long been in the shadow of history but deserve universal recognition and popular memory. We are talking here about perpetuating the names of prominent representatives of the Ukrainian people, women who made an invaluable contribution to the development of history and culture in Ukraine in general and the Dnipro region in particular, but who are unjustly silenced and forgotten. Between 2014 and 2022, 555 streets in Dnipro were renamed, and in 2023, another 260 streets were renamed. In January 2024, another 91 streets and Gagarin Avenue were renamed, with only about 5 dozen "female" names, which, unfortunately, does not indicate that gender parity has been achieved.

For example, in Dnipro we have the following: street Ally Horskoï, street Aminy Okuievoi, street Andreichenko, street Andrusenko, street Varvarivskoi, street Havrylenko, street Hali Andrusenko, street Hali Mazurenko, street Hanny Akhmatovoi, street Hanny Barvinok, street Dmytrenko, street Kvitky Tsisyk, street Kniahyni Olhy, street Korolevy Yelyzavety II, street Makarenko, street Marii Hrinchenko, street Marii Zankovetskoi, street Marii Kiuri, street Marii Lysychenko, street Marii Prymachenko, street Marii Yavorovoi, street Marko Vovchok, street Marusi Churai, street Nadii Aleksieienko, street Oleksandry Ryndovskoi, street Oleny Blavatskoi, street Oleny Han, street Oleny Pchiolky, street Oleny Telihy, street Perovskoi, street Roksolany, street Sofii Kovalevskoi, street Tetiany Paty,

street Tonkonih (?), street Fatimy Hafurovoi, street Yulii Zaliubovskoi, street Yaroslavny, Lane Dmytrenko, lane Krushelnytskoi, lane Marty Holovinoi, lane Hanny Shvydko, avenue Lesi Ukrainky, street Viry Miliaievoi, street Yevhenii Vasylenko, street Polonskoi-Vasylenko, street Kateryny Messarosh [6].

The leading positions of the names of Lesia Ukrainka, Olena Pchilka, Olha Kobylanska, Olena Teliha, and Lina Kostenko as the best representatives of the Ukrainian nation in the list of names of linear objects in other settlements of the Dnipropetrovska oblast (Kamianske, Nikopol, Marhanets, Pyatikhatky, Zhovti Vody, etc.) shows at the same time the limited perpetuation of names of regional origin, but not of significance, despite the fact that Hanna Svitlychna, Agafia Zavidna, Vira Bilai, Hanna Shvydko are not forgotten...

Therefore, we will allow ourselves to recall some of the names of those women who deserve to be recognised by posterity for their progressive deeds, worldview, and contribution to world and national history, science, art, etc.

For more than 100 years, women have been actively studying science in the modern Dnipro region and have become prominent figures in physics, mathematics, chemistry, philology, geography, medicine, etc. The first mention of women in the region's scientific field appeared in the late 19th and early 20th centuries. Kateryna Ezau, the daughter of the mayor of Katerynoslav, Ivan Ezau, became one of the most famous natives of our city in the world of science. The girl spent her childhood and the beginning of her studies here, and her classic study "Plant Anatomy" is now considered almost a bible of plant anatomy in the world of science.

Two other prominent countrywomen, students of Lev Pysarzhevsky, a prominent scientist in the field of physical chemistry who worked for several years in the regional centre's universities, also made our region famous. We are talking here about Faina Berezovska and Malvina Rosenberg, who received a doctorate in chemistry and the academic title of professor in the first half of the last century.

Svitlana Zahinaichenko, a world-renowned doctor of physical and mathematical sciences and materials scientist, who unfortunately died a year before her work was nominated for the Nobel Prize in Nanotechnology, lived in Dnipro for almost 30 years and graduated with honours from Dnipro State University with a degree in physics.

In the seemingly all-male scientific field of rocketry, the name of another woman from Dnipro, Liudmyla Pron, PhD in Engineering, Professor, has become widely known. She not only devoted her life to the then secretive profession, but also trained a worthy replacement of rocket scientists.

Inna Kryzhanivska, Doctor of Medical Sciences, long-time permanent rector of the Dnipro Medical Institute and its school of cardiologists, focused her research on chronic circulatory failure. The main works of the researcher on the peculiarities of vitamin and carbohydrate metabolism of the cell became the basis for all subsequent studies of a large cohort of her students; this made it possible to create a fundamentally new direction in the study of this medical problem.

The Petrykivka painting, an object of intangible culture, has become world-famous in our region, and many women contributed to the development and improvement of its techniques, genres, and subjects. Among these figures is Nadiia Avramivna Bilokin, a native of the village of Petrykivka, a master of folk decorative painting, a classic of Petrykivka painting, and a master of folk art in Ukraine. Her own distinctive style is improvisational in its interpretation of natural realities and is based on the traditions of mural painting. It was Nadiia Bilokin who initiated the Petrykivka genre painting with everyday scenes, for which the artist had an inexhaustible source of inspiration – a Ukrainian folk song. The artist's favourite motifs were bouquets of flowers - in pots and without them or a single flower, which was complemented by buds, twigs and leaves, respectively, so the characteristic genre of N. Bilokin is a bouquet still life. A special place in the work of Nadiia Avramivna is occupied by the image of fantastic birds, in particular, the peacock, which has become one of her favourite images. More than 100 of her decorative panels of different years are kept in the Dnipro Art Museum, and the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Art has one of the largest collections of Nadiia Avramivna's works.

Expanding the geographical boundaries of the so-called "female influence" to all vital and spiritually important aspects of Ukraine's national life, we can speak generally about the territory of steppe Ukraine and the Naddnyprianshchyna. The nationally conscious future Dnipro Chaika (Liudmyla Berezina) was brought up in the Ukrainian South. From a young age, her nationally conscious beliefs were clearly and consistently manifested in her pedagogical work: she supported teaching in her native language at school. The works of Chayka Dniprova are significantly influenced by folk motifs, but the writer reinterprets folklore themes in a modern way: they are marked by symbolism and psychological searches.

The Ukrainian spirit of Naddnyprianshchyna filled the life of another prominent female figure, Liudmyla Starytska-Cherniakhivska, from her childhood. After joining the Central Rada, she created Ukrainian institutions and prepared the first universalist books; under various Ukrainian governments, Lyudmyla worked in the field of culture and helped Ukrainian prisoners in Polish camps and Siberia. Her literary career was also notable, as the artist was inspired by the national idea in her parents' family of Mykhailo Starytskyi and Sofia Lysenko: together with her father, she worked on the trilogy Bohdan Khmelnytskyi and other historical works, and also created an essay on the history of the new Ukrainian theatre, as she was a member of the Theatre of Coryphaei. In the early 1930s, she was accused of involvement in the fictitious Union for the Liberation of Ukraine and sentenced to 5 years in prison.

In the cultural discourse of Ukraine, the name of Sofia Yablonska is inextricably linked to other countries, strange and then unseen by Ukrainians, both the most distant and the closest, which revealed their secrets of existence thanks to her special curiosity about the world that she developed as a child and her courage to do what she liked, despite the norms of a patriarchal society. A three-month trip to Morocco in the late 1920s marked the beginning of her career as a writer, reporter and filmmaker. Nothing could stop Sofia: neither the threat of captivity by the natives nor the diseases of exotic climates, who nevertheless found an approach to a completely different people without the slightest knowledge of the language. Yablonska created her sensual reports, unsurpassed shots and extreme stories from her travels along non-tourist routes in China, Australia, Djibouti, Laos, Cambodia and many other parts of the world, filming everything on film. And this is without taking into account that when she was a little girl, Sofia helped her father operate on a man with a forearm open to the bone and arterial bleeding!

In general, the Ukrainian land generously inspired the creative achievements of its daughters, who later made it famous in the cultural and artistic field. It is worth mentioning here Kateryna Bilokur, a Ukrainian artist of the naïve art genre, a master of folk decorative painting, whose work was admired by prominent figures of fine art around the world.

The work of Sonia Delaunay, a Ukrainian artist and designer, representative of the Art Deco movement, founder of the Orphism and Symbolism art movements, expanded the understanding of how colour affects human perception, and the psychology of colour itself became one of the most important tools of contemporary world design. According to her theory, form does not dominate, but is subordinated to colour and should be built not with the help of chiaroscuro, but thanks to the depth of the colour itself. At one time, it was a new word not only in art but also in the practical field of designing clothes, shoes, fabrics, carpets, etc.

The panel in the underground lobby of the Khreshchatyk metro station in Kyiv consists of 12 rectangular tiles with floral motifs, the ornament of which is not repeated on any tile, and reflects the motifs of Ukrainian folk carpet weaving. The artist Oksana Grudzynska, who has had many creative achievements in her life, is perhaps best remembered for this decorative filling of the station, which is a kind of hymn to the ancient ethnic traditions of our people. By the way, the panel was made by a gender-homogeneous group: O. Hruszynska worked with a group of artists including Nina Fedorova and Hanna Sharay.

The intellectual Oleksandra Exter was rightly recognised as a leader of the Ukrainian avant-garde: drawing inspiration from the contemporary art of Western Europe, the artist managed to combine abstract motifs with the ideas of Cubism, as well as bright colours borrowed from Ukrainian folk art. The reformist spirit of her ideas spread to the stage design, where she proposed the use of complex multi-tiered structures instead of flat painted scenery, thus occupying the entire space of the stage, not just the floor.

After graduating from the Medical Faculty of the University of Zurich, Sofia Okuniewska became one of the first female doctors in the empire of that time. She was very active: she organised courses for nurses and midwives, compiled a Dictionary of Ukrainian Medical Terminology, and initiated the creation of the first medical trade union, the Medical Commission. The defence of her doctoral thesis on blood anaemia and her leadership among those who began to use radiotherapy in the fight against cancer can also be attributed to the outstanding achievements of this extraordinary woman.

Interested in mathematics from an early age, Kateryna Yushchenko devoted her first scientific research to probability theory and mathematical statistics. However, her landmark achievement was the development of an addressable programming language that used memory cell addresses rather than numbers. These research results were two years ahead of Fortran, three years ahead of Cobol, and five years ahead of ALGOL. This outstanding researcher became the head of the Kyiv School of Programming Theory and was one of the co-founders of the Institute of Cybernetics of the National Academy of Sciences of Ukraine.

In this context, it is also worth mentioning the name of Marina Vyazovskaya, a well-known figure in the field of mathematics, the second woman in the world to receive the Fields Medal.

Olena Kazymyrychak-Polonska made a significant contribution to the development of astronomical science, as she was the first to accurately determine how the motion of comets is affected by the actions of large planets, confirming the hypothesis that planets are captured by the solar system. Asteroid No. 2006 Polonskaya, named in her honour, has forever imprinted her name in the history of this scientific field.

Natalia Osadcha is another female name in science, this time in botany. The scientist studied the medicinal properties of plants, paying attention to the ethnic peculiarities of folk medicine, and as a result, published several monographic works. Together with other scientists, she prepared 15 dictionaries of nomenclature and terminology in various fields, and also published the Dictionary of Ukrainian Botanical Nomenclature, which is rightfully considered one of the best works of the Institute of the Ukrainian Scientific Language.

Olena Viter was one of the first Ukrainian women to receive the title of Righteous Among the Nations from Yad Vashem (1976). In the Lviv orphanage under her care, the abbess of the Yaktorynsky Convent, Josepha, hid Jewish children from the Nazis. Lili Polman, Natan Levin, Adam Rothfeld, and others who survived thanks to the care of her and the other nuns later contributed to the awarding of this high and honourable title to Olena Viter.

In addition to achieving gender parity in the names of linear objects in settlements, philologists and historians, together with civil servants (led by representatives of the National Commission for State Language Standards), still have work to do in the course of decommunisation renaming, including unifying the names of passages (whether to indicate names in full or only initials, to eliminate single-part names in general without indicating the name of the person, to get rid of duplication in the names of, for example streets and lanes or streets and avenues, etc.). In addition, in the future, it is necessary to remember the need to glorify the names of those women defenders of Ukraine who have fallen on the fields of the current Russian-Ukrainian war, thereby forming a sense of national identity not only for the younger generation of Ukrainians, but for all citizens of Ukraine.

Sources

1. Vira O. V. Naidavnishi hodonymy Lvova. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. 2021. Tom 4. S. 80-90.
2. Herman L., Pidhorodetska I., Tykhonenko O. Osnovni etapy stanovlennia movnoho landshtafu Kharkova na tli sotsialno-politychnykh zmin. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vyp. 28. Tom 1. 2020. S. 46-54.
3. Ilchenko I. Vidapeliatyvni hodonymy m. Zaporizhzhia. Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva : zb. nauk. prats. Uzhhorod, 2016. Vyp. 21 : Arealohiia y onomastyka. S. 223-225.
4. Krupenova T. I. Leksyko-semantychni ta slovtovirni osoblyvosti hodonymiv mista Odesy. Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. Filolohiia. 2015. № 16. S. 29-31.
5. Martos S. A., Zhuravlova Ye. O. Povnenni istorychni hodonymy Khersona yak rezultat dii zakoniv pro dekomunizatsiiu. Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Linhvistyka»: Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 34 / Khers. derzh. un-t. Kherson: KhDU, 2018. Tom 1. S. 40-43.
6. Pereimenuvannia vulyts Dnipra. – Rezhym dostupu: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/pereimenuvannya-vulic-mista-dnipra>
7. Tytarenko A. . Urbanonimiiia Kryvoho Rohu: struktura, semantyka, funktsionuvannia. Avtoreferat dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Dnipropetrovsk, 2015. 20 s.
8. Fernos Yu. I. Vplyv protses dekomunizatsii na systemu urbanonimiv m. Umari. Visnyk universytetu imena Alfreda Nobelia. Ser. «Filolohichni nauky». 2018. № 2 (16). S. 299-305.

Андрощук Катерина Миколаївна

ORCID: 0000-0003-3738-8566

Вінницький національний технічний університет

2.2. Трансформація урбанонімного простору Вінниці: від радянської спадщини до сучасних тенденцій

У дослідженні детально зааналізований кожен етап перейменувань урбанонімів пострадянської Вінниці, досліджена мотиваційна база та походження перейменованих агоронімів та годонімів, з'ясовані мотиви, що лягли в основу вибору нових найменувань для міських об'єктів та виокремлені позамовні чинники, що впливали деномінаційний процес на кожному історичному етапі. Ключові слова: урбаноніми Вінниці, урбанонімний простір, мотиваційна база, меморіальні урбаноніми, відонімні урбаноніми, відапеліативні урбаноніми.

Вступ. Урбаноніми – це назви внутрішньоміських об'єктів (вулиць, проспектів, бульварів, парків, площ тощо). Вони є невід'ємною складовою мовного ландшафту та культурної спадщини будь-якого міста, яка відображає історію, культуру та ідентичність місцевого населення.

Протягом останніх трьох десятиліть Україна пережила низку переламних історичних подій, серед яких здобуття незалежності 1991 року, Революція Гідності 2014 року та початок російсько-української війни у 2022 році. Ці події суттєво вплинули на соціокультурну динаміку міст та викликали зміни в назвах вулиць та інших внутрішньоміських об'єктів, які стали предметом досліджень істориків, соціологів, культурологів та мовознавців.

Зокрема динаміку змін урбанонімного простору Дрогобича досліджувала Р. Яцків, Житомира – Г. Гримашевич, Києва – Д. Данильчук і Л. Малес, Кривого Рогу – А. Титаренко, Одеси – С. Степанов, Тернополя – Г. Бачинська та М. Тишковець, Умані – Ю. Фернос, Харкова – Л. Герман, І. Підгородецька, М. Тахтаулова, О. Тихоненко; Хмельницького – Я. Янчишена. Значна кількість праць також присвячена урбанонімам Закарпаття: це студії О. Галай, К. Галас, Х. Зикань, Н. Кидибиц, О. Негерта ін.

Місто Вінниця, розташоване в центральній частині України, не стало винятком. Здобуття незалежності та подальші соціокультурні зрушення стали важливими чинниками, що вплинули на перейменування міських об'єктів. Зміну назв вулиць та площ Вінниці вивчали О. Гнатюк, А. Мельничук, Т. Кароєва, Т. Кузіна, зосередившись насамперед на історичному та культурному аспектах. Спроби лінгвістичного аналізу перейменованих урбанонімів Вінниці були здійснені нами у попередніх розвідках [1; 2], однак актуальне дослідження, спрямоване на вивчення динаміки та мотивів перейменувань урбанонімів Вінниці у контексті сучасних історико-культурних та суспільно-політичних реалій, є цілісною і комплексною науковою працею.

У нійпоглиблено зааналізований кожен етап перейменувань урбанонімів пострадянської Вінниці, досліджена їхня мотиваційна база, з'ясовані мотиви, які лягли в основу вибору нових найменувань, а також визначені фактори, що впливали на цей процес на кожному історичному етапі.

Функціонуючи як цілісна система, у якій виникнення нових назв зумовлене як законами мови, так і позамовними соціально-економічними та культурно-історичними чинниками, урбанонімний простір все ж є

неоднорідним за своєю структурою, а відтак – потребує чіткої систематизації. Різні підходи до класифікації урбанонімів пропонували в свій час Ю. Карпенко, Н. Марр, Ф. Миклошич, Н. Подольська, Р. Траутман та ін. Недоліком їхніх класифікацій було те, що вони опиралися лише на один принцип – або семантичний, або морфолого-словотвірний. На противагу їм А. Титаренко пропонує подвійний спосіб систематизації, що ґрунтується на тематичному та мотиваційному принципах. У своїй класифікації науковиця виділяє економічно-географічні й соціально-географічні урбаноніми. До соціально-географічних вона відносить *годоніми* (назви лінійних об'єктів населених пунктів, тобто вулиць, проспектів, набережних, бульварів) та *агороніми* – назви площ, а до економічно-географічних – *фірмоніми* (назви державних і комерційних підприємств та установ), *ергоніми* (назви промислових підприємств, заводів, фабрик) [14, с. 177].

Об'єктом нашого дослідження є годоніми й агороніми, історія змін яких зафіксована у публічному просторі та підтверджена документально.

Джерельною базою слугували офіційні списки назв вулиць м. Вінниці, карти міста, довідник Т. Кароєвої «Вулиці Вінниці: з історії декомунізації» [6] та сайт Вінницької міської ради [9].

З'ясовуючи механізми найменувань пострадянського онімного простору міста, варто зауважити, що мотивація в лінгвістиці означає вибір мовного матеріалу для назви певної ознаки предмета шляхом використання вже існуючих морфем, відчуття носіями мови формально-семантичного асоціативного зв'язку між певним словом та іншими словами у словнику, а також вибір ознаки предмета як символу цілого об'єкту.

Аналізуючи мотиваційну базу, ми послуговуватимемося класифікацією О. Галай та Р. Яцків, які виділяють такі групи урбанонімів за мотивами номінації [18]:

Меморіальні урбаноніми: назви міських об'єктів, які вшановують суспільно значущу особу, що зробила свій вклад у розвиток держави або міста. Ю. Фернос також зараховує до цієї групи назви на пошанування групи осіб чи на честь важливих історичних подій [17, с. 301] (наприклад, вулиці Михайла Драгоманова, Захисників Неба, Праведників Світу, Синьоводська та Батозька – на честь знаменитих битв). Такі урбаноніми мають важливе історичне, культурне або емоційне значення для місцевого населення та відображають його сприйняття минулого чи власної національної ідентичності.

Асоціативні урбаноніми: назви, які характеризують об'єкт у залежності від його розташування поруч з іншим об'єктом, що знаходиться на певній вулиці або поряд з нею, відображають взаємозв'язок між різними місцевостями та об'єктами у міському середовищі. Ці урбаноніми створюють асоціації між конкретними локаціями та їхніми атрибутами, що сприяє легшому сприйняттю та орієнтації в міському просторі. Вони допомагають у формуванні уявлення про міську географію та створюють асоціації з різноманітними аспектами життя міста (напр., вулиці Замостянська, Західна, Театральна).

Оцінні (оціночні) урбаноніми: назви, які базуються на прямій або об'єктивній, мотивації, коли факт співвіднесеності назви та об'єкта вважається достовірним. О. Негер також називає їх дескриптивно-оцінними [11, с. 330] і розглядає їх як назви-характеристики [10, с. 6], адже вони безпосередньо характеризують урбанонім за його найяскравішою ознакою, в результаті внутрішнього оцінювання мовцем міського об'єкта за його розміром, формою, кольором чи враженням, яке він справляє на мовця (напр., вулиці Довга, Крива, Зелена, Тиха).

Довільні урбаноніми: ті, що мають штучну мотивацію, тобто реальна співвіднесеність назви та об'єкта відсутня. Вони схожі на меморіальні урбаноніми, але простежити їхній зв'язок з особами чи подіями, на честь яких було названо вулицю чи площу, неможливо (напр., вулиці Купальська чи Різдвяна). Таку групу урбанонімів О. Негер ідентифікує як «назви-вшануваннями» [10, с. 7], що спричиняє певну плутанину з групою меморіальних урбанонімів, назви яких теж спрямовані на пошанування, а тому класифікуватимемо такі урбаноніми як довільні.

Очевидним є той факт, що склад урбанонімів, так само як і будь-якої іншої лексики, формується на основі загальних та власних назв. На основі цього О. Галай виділяє два типи урбанонімів: відонімні та відеапелятивні [3, с. 3]. Л. Герман, О. Підгородецька та О. Тихоненкорозширюють цю класифікацію, поділяючи урбаноніми на три групи: відонімні, відеапелятивні та змішані [4, с. 50]. Такий поділ видається більш детальним та доречним, а тому у своєму дослідженні послуговуватимемося ним. Розглянемо детальніше ці три групи:

Відонімні урбаноніми – це назви міських об'єктів, що походять від власних імен (антропонімів) або топонімів. Вони часто використовуються для вшанування видатних осіб чи значущих географічних місць (напр., вулиці Б. Хмельницького чи Брацлавська). У багатьох містах України такі урбаноніми складають значну частку усіх назв вулиць, проспектів, площ і парків. Наприклад, вулиці, названі на честь історичних та культурних діячів, формують історичну пам'ять містян, утворюючи зв'язок між минулим і сучасним.

Відеапелятивні урбаноніми, з іншого боку, походять від загальних іменників (апелятивів) і часто описують характерні ознаки або функції міських об'єктів. Ці назви часто мають практичний характер і менш ідеологічно навантажені. Вони допомагають орієнтуватися в просторі та зрозуміти, які функції або особливості характерні для тієї чи іншої частини міста (напр., вулиці Об'їзна, Трамвайна). Відеапелятивні урбаноніми є важливим інструментом у міському плануванні та розвитку, сприяючи раціональному використанню міського

простору.

Змішані урбаноніми, що, як впливає з назви, утворені поєднанням власних і загальних назв (наприклад, вулиця Архітектора Артинова) [4, с. 50].

Обидві класифікації (за мотивами номінації і за способом творення) лягли в основу цього дослідження з метою аналізувати урбанонімікон міста Вінниці в лінгвістичному та культурно-історичному аспектах.

Коротка історія вінницьких урбанонімів: від Російської Імперії до незалежної України. Відомий історик І. Павленко стверджує: «Історична пам'ять особистості значною мірою формується у повсякденні» [12, с. 60]. Назви вулиць, проспектів, парків та площ формують історичну свідомість людей, адже в їхніх назвах знайшли своє відображення відомі історичні постаті, культурні діячі або певні історичні події, знакові для мешканців цього населеного пункту. Саме з цим пов'язане прагнення кожного політичного режиму, встановленого на території міста, проводити «заходи щодо запровадження нових назв вулиць Вінниці з метою переписати історію» [2, с. 17].

Перші назви вінницьких вулиць та площ мали насамперед практичне значення: вони допомагали орієнтуватися у місті, вказуючи на їхнє розташування (вулиці Замостянська, Західна), розміщені неподалік великі міські об'єкти (вулиці Велика Вокзальна, Малокладбищенська, Велика Лазаретна, Хлібна); описували їхні ознаки (вулиці Велика, Довга, Польова) чи давали вказівку на їхню соціально-економічну роль (Купецька, Лікувальна, Пекарська, Погонна, Торгівельна) [6, с. 3]. Ці назви виникали стихійно і мали утилітарну функцію.

Уперше ідеологічне перейменування годонімів та агоранонімів Вінниці відбулося 1910 року, під час так званого «імперського періоду», маючи на меті «зафіксувати у пам'яті її мешканців події, пов'язані з загальноімперською історією, і в такий спосіб вписати історію подільського міста до загальноросійського контексту» [8, с. 43]. Мотиваційною базою слугували імена російських монарших осіб (вулиці Романівська, Миколаївська, Катериненська, Петра Великого), давньоруських князів (провулки Князь-Ігоревський, Князь-Даниловський, Князь-Володимирський, Князь-Давидівський, Ізяславський тощо), українських історичних постатей (вулиці Івана Богуна, Богдана Хмельницького) чи відомих діячів (вулиці Гоголівська, Пироговська, Суворівська, Льва Толстого, Л. Маліновського).

У 1920 році на територіях Вінниці остаточно встановилася радянська влада. Одразу по цьому розпочався масштабний та тривалий процес перейменування переважної більшості вінницьких урбанонімів (із 127 наявних тоді назв не змінилися лише назви 21 вулиці), адже нові часи вимагали нової ідеології, а топонімічна система була й залишається найзручнішим інструментом вироблення колективної пам'яті. Вулиці називалися на честь «героїв» нового часу: визначних апологетів комунізму, відомих революціонерів і найвідданіших партійних діячів СРСР (вулиця та площа Леніна, вулиці та провулки Будьонного, Держинського, Енгельса, Карла Маркса, Свердлова, Троцького, Клари Цеткін), визначних подій (вулиці 7 листопада, 9 січня, Ленських подій) та комуністичних ідей чи символів (вулиці Жовтнева, Комуністична, Радянська, Революційна, Пролетарської культури, Червоної Зірки, проспект Ленінського Комсомолу, площа Революційна) тощо [8, с. 43-44].

Оскільки релігія була оголошена Радянським Союзом «опіумом для народу» й опинилася поза законом, з мапи Вінниці зникли усі урбаноніми, що так чи інакше були пов'язані з християнством: вулиці Вознесенська, Воскресенська, Козьми-Дем'янівська, Почаївська були негайно перейменовані.

Метою такої радикальної зміни онімного простору міста було ознаменування переходу країни до епохи комунізму та насадження нової ідеології, нових цінностей та ідей (вулиця Павлика Морозова є тому прямим підтвердженням).

Однак не лише радянська влада позначала свою присутність на теренах міста новим урбанонімами, а й навіть відносно короткий період окупації Вінниці німецько-фашистськими загарбниками (1941-1944 рр.) відзначився появою нових назв вулиць, провулків та площ, які, утім, після повернення червоної армії знову зазнали змін, розбавляючи попередні найменування новими – на честь героїв Другої Світової, чи як називали її в СРСР – Великої Вітчизняної війни (вулиці Ворошилова, Зої Космодем'янської, Поліни Осипенко, Червоних партизанів тощо) [8].

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році у Вінниці розпочався активний процес перейменування вулиць з метою позбутися ідеологічного впливу радянського минулого. З огляду на піки активності цього процесу можемо виокремити три хвилі перейменувань, кожна з яких була зумовлена певними історичними подіями та супроводжувалася активними деномінаційними процесами.

Перша хвиля перейменувань вінницьких урбанонімів (1989-1996 рр.). Цей період в історії України характеризується не лише політичними економічними змінами, але й значними трансформаціями у сфері культури та ідентичності країни. Поштовхом до зміни онімного простору міста стало здобуття Україною незалежності у 1991 році, а разом з ним – і потреба зафіксувати новий історичний етап на топонімічній мапі Вінниці.

Початок 90-х років був періодом інтенсивних змін в урбаноніміконі міста, які стали своєрідним символом нової епохи. У цей період прийняття рішення про перейменування вулиць та площ відбувалося в контексті загальнонаціональних перетворень та відновлення національного самоствердження. Ці зміни

відображали прагнення суспільства визначити нову українську ідентичність і питомо українські цінності.

Процес перетворення топонімичної картини міста відображав складні динамічні зрушення в суспільстві. Передчуття змін та бажання відмежуватися від «всесоюзного братства» стало поштовхом до зміни назв трьох вулиць ще у 1989 році, за два роки до проголошення Україною незалежності, коли з мапи Вінниці зникли вулиці сумнозвісних представників радянського терору А. Жданова, К. Ворошилова та С. Будьонного. А найбільш активна стадія першої хвилі перейменувань, за твердженням Т. Кароевої, тривала з 1992 до 1996 року [7, с. 48].

Характерною ознакою тогочасного процесу деномінації було те, що перейменовували насамперед ті вулиці, назви яких були виразними маркерами Радянського союзу та комунізму (площа Леніна, вулиці Леніна та Червонопрапорна, проспект Ленінського Комсомолу тощо), хоча сам термін «декомунізація» не вживався.

Утім, досить потужний початковий етап перейменувань, який був спровокований загальним патріотичним піднесенням, швидко втрачав первісний імпульс, оскільки у жителів та очільників міста виникли інші нагальні проблеми, пов'язані з їхніми намаганнями адаптуватися до нових історичних реалій. Окрім того, попри загальне патріотичне піднесення, характерне для перших років новітньої української історії, у значній кількості жителів ще панували ностальгійні настрої за Радянським Союзом, тож місцева влада не наважилася взяти на себе відповідальність за радикальну зміну онімного простору міста. Складна економічна та соціально-політична ситуація остаточно загальмувала процес деномінації вінницького урбанонімікону, атому протягом першої хвилі були перейменовані лише 27 урбанонімів (18 назв).

Про відсутність системного підходу до зміни топонімичної мапи Вінниці міста свідчить той факт, що чотири вулиці, перейменовані за цей період, згодом ще не раз змінювали свої назви: вулиця Клари Цеткін у 1993 р. була назвала Ольгінською, а у 1994 р. – отримала ім'я на честь Родіона Скалецького; вулиця та провулок Жданова у 1989 р. стали носити ім'я Кирила Москаленка, а у 2022 р. – генерала Григоренка; вулиця Артоболевського у 1995 році отримала назву Воїнів-інтернаціоналістів, а у 2022 була перейменована на Політехнічну.

Однак найдовшу історію перейменувань за часів незалежності мала вулиця, яка у 1990 році змінила назву Климента Ворошилова на вулицю Червоного Козацтва, у 1995 р. – на 50-річчя Перемоги, а у 2015 р. – на Замостянську.

У 1996 році цілеспрямоване перейменування вулиць завершилося, і хоча на мапі Вінниці продовжували з'являтися нові назви, однак вони були спричинені упорядкуванням дачних масивів, а тому не були взяті до уваги.

Що ж стосується мотиваційної бази перейменованих у цей період урбанонімів, то варто зазначити, що при виборі назв очільники міста дотримувалися політики «нейтралітету»: переважну більшість вулиць називали на честь гетьманів, князів чи представників культури, ігноруючи героїв національно-визвольного руху, або й узагалі давали їм максимально нейтральні назви.

Заналізувавши мотиваційну базу першої хвилі перейменувань вінницьких вулиць, можна з упевненістю стверджувати, що головною мотивацією є бажання вшанувати певних визначних осіб або історичні події, тобто меморіальна мотивація.

Меморіальні назви складають 67% від загальної кількості перейменованих у 1989-1996 рр. вінницьких урбанонімів. До них належать:

- *урбаноніми, названі на честь історичних осіб України чи громадських діячів, життя яких було тісно пов'язане з Вінницею чи Вінниччиною:* вулиці Михайла Грушевського, Петра Дорошенка, Михайла Кропивницького, Кирила Москаленка, Северина Наливайка, Костянтина Острозького, Родіона Скалецького, Кирила Стеценка;

- *урбаноніми, названі на честь українських письменників:* вулиці Володимира Винниченка та Василя Стуса.

- *урбаноніми, що назви яких охоплюють ширші поняття,* що спрямовані на вшанування груп осіб (вулиця Воїнів-інтернаціоналістів) чи історичних подій (вулиця 50-річчя Перемоги).

Бачимо, що найбільшу частку меморіальних назв вінницьких урбанонімів складають назви історичних та громадських діячів (8 найменувань), лише дві вулиці носять назви письменників, а назви інших двох зберігають пам'ять про історичні реалії.

Асоціативні урбаноніми (11%) відобразилися в назвах вулиць, що вказують на близькість певних внутрішньоміських об'єктів. Під час цієї хвилі перейменувань у Вінниці з'явилися лише дві такі назви:

- вулиця Хлібна, на якій раніше розташовувалася площа для торгівлі зерном;
- вулиця Театральна, яка пролягає повз будівлю Вінницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М. Садовського.

Довільні урбаноніми, хоча й представлені лише трьома назвами (16%), однак мають найбільш виражене патріотичне забарвлення і є одними з найголовніших міських об'єктів Вінниці:

- центральна площа Майдан Незалежності;

- головна вулиця міста – Соборна;
- а також проспект, провулок і проїзди Юності.

Оцінні урбаноніми (6%) представлені лише однією назвою – це вулиця Яблунева, названа так через значну кількість яблунь, що ростуть уздовж неї.

Кількісне та відсоткове співвідношення цих номінацій зображено на рис. 1.

Рис. 1. Порівняльна діаграма класифікації урбанонімів за мотиваційним принципом «Урбаноніми м. Вінниці, перейменовані в 1989-1996 рр. (Перша хвиля перейменувань)»

Аналізуючи механізм творення назв, відзначаємо, що серед перейменованих у 1989-1996 роках урбанонімів кількість відонімних та відапелятивних назв є майже однаковою (10 і 8 найменувань відповідно), причому всі урбаноніми відонімного походження представлені антропонімами. Серед відапелятивних назв переважно більшість становлять пам'яткові урбаноніми (50%) та урбаноніми-орієнтири (25%).

Отже, перша хвиля перейменувань тривала 7 років, і її наслідком стало перейменування 27 урбанонімів (18 найменувань). Не будучи ні системною, ні масштабною, вона однак відкрила шлях подальшим трансформаціям урбанонімного простору Вінниці.

Друга хвиля перейменувань (2015-2016 рр.). Друга хвиля перейменувань була зумовлена Революцією Гідності 2014 року, яка викликала новий сплеск патріотизму та бажання остаточно розірвати будь-який культурний зв'язок із радянським минулим.

Перші перейменування у контексті декомунізації почалися з 2013 р., коли були перейменовані дві площі – Європейська й Тараса Шевченка, до яких у 2014 р. додалися Площа Героїв Майдану, Майдан Небесної Сотні та кілька назв нових вулиць [7, с. 49]. Однак масштабний процес перейменувань відбувся саме у 2015-2016 рр., після того, як 9 квітня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Закон №317 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» [5].

Перейменувань зазнали насамперед ті вулиці та площі, які носили назви героїв Жовтневої революції чи так званої Великої Вітчизняної війни (З. Космодем'янської, П. Морозова, М. Тухачевського, В. Чапаєва, М. Щорса), партійних діячів Радянського Союзу (Н. Крупської, П. Постишева, Ф. Фрунзе), а також важливих для апологетів комунізму імен чи подій (Ф. Енгельса, К. Маркса, Ленських подій, Паризької Комуни, Повстання броненосця «Потьомкін») тощо.

Загалом було перейменовано 161 урбанонім (88 назв), що склало 19% урбанонімікону міста Вінниці.

Відносно загальних тенденцій перейменувань у 2015-2016 роках слід відзначити, що їхньою основною метою було впровадження політики пам'яті, спрямованої на підкреслення української спадщини, популяризацію історії країни та міста, а також налагодження зв'язку між різними поколіннями українців. [7, с. 10-11].

Мотиваційною базою другої хвилі перейменувань теж була глорифікація, однак її масштаби у порівнянні з першою хвилею, були значно більшими.

Меморіальні назви склали 87% від усіх офіційних урбанонімів, вшановуючи пам'ять не лише видатних українських але й зарубіжних діячів, чий життєвий шлях був прямо чи опосередковано пов'язаний з Україною загалом і Поділлям зокрема. До них належать:

- *урбаноніми, названі на честь видатних діячів минулого:* вулиці Генерала Безручка, Олексія Береста, Івана Бойка, Валеріана Боржковського, Густава Брілінга, Костянтина Василенка, Івана Виговського, Марцеля Висонінського, Данила Галицького, Якова Гальчевського, Омеляна Грабця, Грохольських, Генерала Дерев'янка, Князів Коріатовичів, Дмитра Марковича, Митрополита Петра Могилы, Миколи Оводова, Івана Огієнка, Валентина Отамановського, Андрія Первозваного, Симона Петлюри, Бернарда Претвича, Гетьмана Сагайдачного, Павла Скоропадського, Івана Сірка, Антона Турчановича, Якова Шепеля;

- *урбаноніми, названі на честь сучасних героїв Майдану й АТО:* вулиці Сергія Зулінського, Дмитра Майбороди, Євгенія Пікуса, Тараса Сича, Максима Шимка, а також новостворений урбанонім – площу Костянтина Могилка;

- *урбаноніми, названі на честь письменників:* вулиці Олеся Гончара, Євгена Гуцала, Олександра Довженка, Миколи Зерова, Юрія Клена, Джозефа Конрада, Ігоря Костецького, Агатангела Кримського, Олени Пчілки, Анатолія Свидницького, Івана Хоменка, Івана Шиповича;

- *урбаноніми, названі на честь діячів культури та мистецтв:* *музикантів* (вулиці Олександра Кошиця, Марії Литвиненко-Вольгемут, Петра Ніщинського); *акторів* (вулиці Леся Курбаса, Івана Миколайчука, Богдана Ступки); *художників-архітекторів* (вулиці Альмана Натана, Владислава Городецького);

- *урбаноніми, названі на честь наукових діячів* (вулиці акад. Буняковського, акад. Вернадського, акад. Янгеля, Олега Антонова, Володимира Антоновича, Миколи Битинського, Євгена Патона, Івана Пулюя, Ігоря Сікорського, Степана Тимошенка, Костя Широцького);

- *урбаноніми, названі на честь видатних представників інших професій:*

- лікар (вулиця Миколи Амосова);
- учитель (вулиця Олександра Соловйова);
- пожежник (вулиця Миколи Ващука);
- спортсмен (вулиця Марії Гавриш).

- *урбаноніми, назви яких пов'язані з певними історичними особами:* площі Героїв Майдану та Героїв Чорнобиля, вулиці Батозька (на честь Батозької битви 1652 р.), Гайдамацька, Героїв Крут, Пластова, Стрілецька, Чумацька.

Зауважимо, що найбільше вулиць було названо на честь історичних осіб та громадських активістів (33 назви), а також відомих діячів культури і мистецтва (20 назв). Значно меншою є частка урбанонімів, присвячених українським науковцям (11 назв) або таких, що вшановують групи осіб чи певні історичні події (8 назв). Іменами представників інших професій були названі 4 вулиці

До *асоціативних урбанонімів* Вінниці належить лише 10% проаналізованих назв. Умовно можемо поділити їх на дві групи:

- *урбаноніми, назви яких походять від назв міських архітектурних споруд чи інших міських об'єктів, що розташовані поблизу:* площа Привокзальна, вулиці Замостянська, Замкова, Магістратська, Монастирська, Мури, Трамвайна;

- *урбаноніми, назви яких походять від назв сусідніх населених пунктів:* провулок Брацлавський, вулиця П'ятничанська.

Довільні урбаноніми цього періоду знайшли своє відображення у назвах двох вулиць: Дубовецької та Єрусалимки. Вони вказують на колишні поселення певних етнічних груп:

- вулиця Дубовецька – росіян-старообрядців (Дубовецька слобода);
- вулиця Єрусалимка – євреїв.

До групи *оцінних урбанонімів* відноситься назва однієї вулиці – Волошкова, що була названа так завдяки квітам волошкам, що цвітуть обабіч неї.

Варто зазначити, що не всі вулиці з тих, що потребували зміни назв у зв'язку з декомунізацією онімного простору Вінниці, були перейменовані в рамках декомунізації. Деякі з них просто отримали нове тлумачення, змінивши таким чином свою ідеологічну спрямованість:

- вулиця 28 Червня. Раніше її назва була пов'язана з укладенням 28 червня 1940 року договору між СРСР та Румунією про передачу Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. Згідно з новим тлумаченням ця дата відзначає прийняття Конституції України 28 червня 1996 року.

- Вулиця Константиновича. Спочатку вона отримала свою назву на честь місцевого революціонера (ім'я не встановлене). Нове тлумачення назви – на честь Миколи Константиновича Миколи Олександровича (1844-1889) – видатного українського історика та громадського діяча.

- Вулиця Кузнецова. Раніше носила назву на честь Миколи Івановича Кузнецова (1911-1944) – радянського розвідника, відомого своїми діями, які спричинили терор проти українського населення з боку німецької окупаційної влади. Проте нове тлумачення назви вулиці стосується іншої важливої постаті. Тепер вона названа на честь Кузнецова Василя Петровича (1858–1901) – відомого психіатра, організатора психіатричної допомоги, доктора медицини (1888). Василь Петрович був організатором і першим директором Вінницької окружної лікарні для душевнохворих, що діяла з 1896 по 1901 роки.

• Вулиця Лебединського. Встановити мотивацію попереднього найменування не вдалося. Зараз вулиця носить ім'я Лебединського Бориса Миколайовича (1885-1937) – видатного вченого, доктора сільськогосподарських наук, який спеціалізувався на селекції цукрового буряка та пшениці. Борис Миколайович зробив значний внесок у розвиток сільського господарства, зокрема у вдосконалення сортів цукрового буряка та пшениці, що суттєво підвищило їх продуктивність і якість. Його наукові досягнення мали велике значення для аграрного сектору і сприяли підвищенню врожайності та ефективності сільськогосподарського виробництва.

• Вулиця Максимовича. Раніше була названа на честь Михайла Михайловича Максимовича (1897-1919), радянського регіонального діяча, який був членом Подільського губернського виконкому. Згодом вулиця почала називатися на честь Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873), видатного українського вченого-енциклопедиста. Він зробив великий внесок у кілька наукових дисциплін, таких як історія, фольклор, філологія, етнографія та ботаніка. Максимович був першим ректором Київського університету, де він заклав основи для розвитку української науки і освіти. (Однак варто зауважити, що у 2022 році назва цієї вулиці була змінена повторно – Праведників Світу).

Отже, процес перейменування урбанонімів у Вінниці у 2015-2016 роках відбувався у контексті декомунізації, був ретельно спланованим та охоплював значну кількість назв. Новостворені назви вулиць та інших урбанонімів у Вінниці були визначені соціальними мотивами. Переважна більшість з них є меморіальними (76 назв), що відображає бажання вшанувати пам'ять видатних особистостей або визначні історичні події. У значно меншій кількості зустрічаються асоціативні назви (9 назв), які зв'язані з особливими асоціаціями мовця або символами. Довільні та оцінні назви знаходяться на периферії урбанонімичної системи Вінниці (2 і 1 назви відповідно).

Кількісне співвідношення вище названих груп урбанонімів можна простежити на рис. 2.

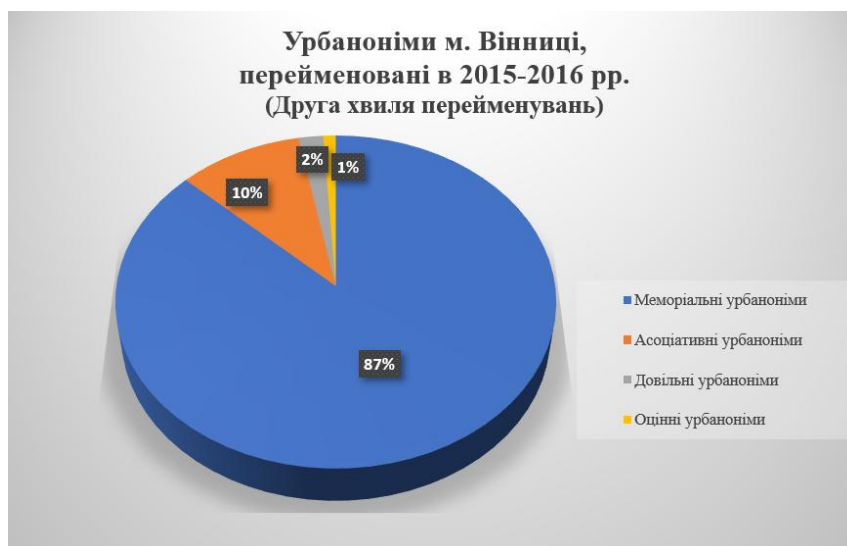

Рис. 2. Порівняльна діаграма класифікації урбанонімів за мотиваційним принципом «Урбаноніми м. Вінниці, перейменовані в 2015-2016 рр. (Друга хвиля перейменувань)»

Основну частину джерельної бази перейменованих у 2014-2015 роках вінницьких годонімів та агоранонімів складають власні найменування, які є ядром цих назв. *Урбаноніми відонімного походження* становлять 80% всіх одиниць, де переважають антропоніми – імена та прізвища людей (вони становлять 96% від усіх відонімних утворень). Топоніми, тобто назви місцевостей, складають лише 4% від цієї категорії, включаючи всього чотири найменування: вулиці Дубовецька, Єрусалимка, П'ятничанська, а також провулок Брацлавський.

Відапелятивні назви, які мають низьку ідеологічну значимість, складають значно меншу частку – лише 20%. Більшість з них є пам'ятковими урбанонімами, такими як вулиці Гайдамацька, Пластова. Інша частина складається з урбанонімів-орієнтирів, наприклад, вулиці Замкова, Замостянська, Монастирська, Привокзальна. Професійні назви, як Стрілецька та Чумацька, чи естетичні назви (Волошкава) трапляються значно рідше.

Змішані урбаноніми, що утворені поєднаннями апелятива з онімом, становлять 13% від перейменованих годонімів. Такі назви відображають поєднання прізвища з посадою чи званням (вулиці Генерала Безручка, Академіка Вернадського, Гетьмана Сагайдачного, Князів Коріатовичів, Митрополита Петра Могили тощо) або апелятива «герої» з топонімом: вулиці Героїв Крут чи Героїв Чорнобіля).

Отже, друга хвиля перейменувань тривала 2 роки, і її результатом стала зміна 161 урбаноніма Вінниці (88 назв). Процес перейменування був системним, чітким, обґрунтованим та проведеним у руслі деколонізації. З мапи міста зникли згадки про Радянський Союз, натомість з'явилися нові імена, серед яких – герої АТО і Небесної Сотні.

Третя хвиля перейменувань (2022 р.). Третя хвиля перейменувань відбулася 2022 року після розв'язання російською федерацією повномасштабної війни проти України. На відміну від двох попередніх етапів, сучасний етап характеризується не лише намаганням позбавитися в топонімічному просторі міста згадок про СРСР, а й позбутися будь-яких культурних чи історичних алюзій, пов'язаних із державою-агресором. Тому зміни назв зазнали вулиці, які до 2022 року здавалися політично нейтральними – це насамперед імена російських письменників (О. Грибоєдова, В. Маяковського, О. Пушкіна), полководців (М. Ватутіна, М. Кутузова, О. Суворова), науковців (М. Ломоносова, К. Тімірязєва) тощо.

Після 24 лютого 2022 року мешканці міста самі запропонували зміни назви міських об'єктів, вважаючи неприйнятним ушлявлення імен, пов'язаних з росією тим чи іншим чином.

Зважаючи на звернення громадян, 29 квітня 2022 року депутати Вінницької міської ради ухвалили рішення про зміну 15 урбанонімів Вінниці (6 найменувань) [15]. Таким чином на мапі міста з'явилися такі нові назви:

- вулиця Маріупольська та її провулки (колишня назва: Московська);
- вулиця Синьоводська, провулок та тупик Синьоводські (колишня назва: Маяковського)
- вулиця та провулок Левка Лук'яненка (колишня назва: Ватутіна);
- вулиця Миколи Стаховського (колишня назва: Суворова);
- вулиця та провулок братів Котенків (колишня назва: Кутузова);
- парк Вишенський (колишня назва: парк Дружби Народів);

Таким чином розпочалася третя хвиля перейменувань вінницьких урбанонімів.

Місяць по тому, 26 травня 2022 року, з метою вшанування захисників Вітчизни на черговій сесії міськради було ухвалено рішення про перейменування ще трьох вулиць:

- вулицю О. Блока – на Героїв поліції;
- вулицю К. Тімірязєва – на Захисників Неба;
- вулицю М. Некрасова – на Героїв Нацгвардії [16].

Для того щоб процес перейменування був обґрунтованим, систематичним, історично та культурно доцільним, міська рада організувала громадські слухання щодо зміни назв вулиць, провулків, парків та площ. Це дозволило залучити мешканців міста до прийняття рішень та врахувати їхні думки й пропозиції. В результаті цих обговорень 30 вересня 2022 року було ухвалено рішення про зміну назв 161 урбаноніма [13]. Такий підхід сприяв підвищенню прозорості та легітимності процесу перейменування, а також допоміг зберегти історичну пам'ять і культурну спадщину міста.

Проте процес перейменування ще не завершився. 25 листопада 2022 року депутати Вінницької міської ради ухвалили рішення про додаткове перейменування 52 вулиць, провулків і площ у межах громади (серед них – 25 урбанонімів міста). Крім того, безіменна вулиця, яка тягнеться від Немирівського шосе до аеропорту «Вінниця», отримала нову назву на честь генерала Трейка [9]. Це рішення стало черговим кроком у комплексному процесі оновлення міських топонімів.

Загалом протягом цієї хвилі у Вінницькій громаді були перейменовані 232 міські об'єкти, включаючи вулиці, провулки, проїзди, тупики, бульвари, площі та парки, 205 із них знаходяться безпосередньо в межах міста Вінниці [9]. Завдяки цим змінам карта міста набула свого остаточного вигляду станом на вересень 2023 року. Цей процес був спрямований на оновлення міської топонімічної системи та відображення сучасних цінностей і подій, що мають значення для місцевої громади.

Перейменування урбанонімів у Вінниці в 2022 році було викликане необхідністю деколонізації та дерусифікації. Навіть ті вулиці, що носили імена російських чи радянських видатних діячів і раніше не викликаючи негативних асоціацій, тепер потребували негайного перейменування. Унаслідок цього на карті міста з'явилися вулиці, названі на честь воїнів, які загинули під час російсько-української війни, а також на честь країн та міст, які найбільше допомагали Вінниці після початку повномасштабного вторгнення.

Позитивною тенденцією також стало повернення 9 міським об'єктам їхніх історичних назв, деякі з яких отримали назви у 1910 році, а деякі існували ще в до імперський період. До своєї первинної назви повернулися площі Каліча і Царина; а також такі вулиці, провулки та проїзди: Болгарська, Гданська, Запорізька, Крутнів Яр, Польська, Підлісна, Шереметка. Завдяки цьому зберігається відчуття тяглості міської традиції, яка сприяє «формуванню локальної ідентичності населення» [6, с. 62].

Що ж стосується мотиваційної бази перейменованих урбанонімів, то варто зазначити, що як і в двох попередніх хвилях, переважну більшість складають **меморіальні урбаноніми**. До них належать:

- *урбаноніми, названі на честь історичних та громадських діячів:* вулиці Степана Бандери, князя Володимира, генерала Григоренка, Олекси Довбуша, Михайла Драгоманова, Сергія Єфремова, Євгена

Коновальця, Богуща Корецького, Миколи Костомарова, Левка Лук'яненка, Олександра Лотоцького, сенатора Маклейна, Михайла Малишенка, Володимира Мачушенка, Джеймса Мейса, Володимира Муляви, Ярослава Немеца, Семена Олійничука, Раїси Панасюк, Софії Русової, Миколи Стаховського, Надії Суровцової, генерала Трейка, Святослава Хороброго, Євгена Чикаленка, Романа Шухевича;

- *урбаноніми, названі на честь полеглих воїнів у російсько-українській війні:* вулиці Романа Балаби, Дмитра Білоконя, Олександра Божка, Володимира Даценка, Олексія Зінов'єва, Павла Корнелюка, братів Котенків, Антона Листопада, Олексія Миргородського, Василя Сліпака, Анатолія Черниша;

- *урбаноніми, названі на честь видатних діячів культури:*

- *письменників:* вулиці Василя Барки, Олександри Бурбело, Остапа Вишні, Вацлава Гавела, Ісмаїла Гаспринського, Леоніда Глібова, Івана Дзюби, Януша Корчака, Михайла Ореста, Уласа Самчука, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Симоненка, Григорія Сковороди, Олени Теліги, Миколи Хвильового;

- *художників:* вулиці Яна Засідателя, Григорія Нарбута, братів Малакових, Казимира Малевича, Марії Приймаченко, Василя Сильвестрова, Василя Хмелюка, Тетяни Яблонської;

- *музикантів:* вулиці Артема Веделя, Остапа Вересая, Мирослава Скорика;

- *архітекторів:* вулиці Василя Кричевського, Романа Мерхеля, Діонісія Міклера;

- *працівників кіно і театру:* вулиці Юрія Іллєнка, Олександра Немченка;

- *фольклористів:* вулиці Насті Присяжнюк, Гната Танцюри.

- *урбаноніми, названі на честь представників духовних професій:* вулиці Василя Гречулевича, Василя Лепківського;

- *урбаноніми, названі на честь представників інших професій:*

- *журналіст* (вулиця Гарета Джонсона),

- *космонавт* (вулиця Леоніда Каденюка),

- *науковець, мовознавець* (вулиця Сергія Смерчинського).

- *урбаноніми, назви яких не пов'язані з конкретними історичними особами:* Героїв Поліції, Героїв Нацгвардії, Захисників неба, Праведників Світу, Синьоводська (в пам'ять про битву під Синіми Водами), Скіфська, Уличівська (уличі – слов'янські племена, що жили на території сучасної Вінниці).

Варто відзначити, що запропонована класифікація має свої обмеження, оскільки одну можна віднести до різних груп в залежності від її досягнень у різних сферах. Але акцент був зроблений саме на тій галузі, в якій ця особа була найбільш успішною та відомою.

Отже, найбільша кількість меморіальних назв урбанонімів у Вінниці пов'язана з видатними діячами культури та мистецтва (31 найменування), а також з історичними та громадськими постатями минулого (26 найменувань). Значно менша кількість урбанонімів, що були названі на честь воїнів, загиблих у російсько-українській війні (11 найменувань), а також назви, не пов'язані з конкретними особистостями (7 найменувань). Найменше представлені назви вулиць, що вшановують пам'ять представників духівництва (2 найменування) чи інших професій (3 найменування).

Група **асоціативних урбанонімів** Вінниці складає 16% від загальної кількості перейменувань 2022 року. Вони допомагають орієнтуватися в міському просторі та надають додаткову інформацію про розташування об'єктів відносно один одного, відображаючи фізичну або функціональну прив'язаність до визначних місць, створюючи зв'язок між назвою та реальним розташуванням.

Залежно від типу об'єкта, який мотивував назву міського топоніма, виокремлюємо дві групи:

- *Урбаноніми, назви яких позначають конкретні об'єкти міського ландшафту чи інфраструктури, що розташовані поруч:* парк Вишеньський (біля озера Вишенька), площа Каліча (на місці р. Каліча), площа Царина (місце для випасання худоби), вулиці Дьогтянецька (біля р. Дьогтянець), Крутнів Яр (біля однойменного урочища), Лівобережна (на лівому березі Р. Південний Буг), Ринкова (біля базару), Підлісна (біля лісу), Політехнічна (на ній розташований Вінницький національний технічний університет, який раніше називався політехнічним), Соняшникова (поруч з Олієжиркомбінатом).

- *Урбаноніми, назви яких вказують на сусідні населені пункти – теперішні чи колишні:* вулиці Кальницька (село Кальник), Садки (колишнє передмістя) та Шереметка (колишній присілок).

Довільні урбаноніми складають 7% від загальної кількості перейменованих міських об'єктів. Хоча вони не мають прямого зв'язку з історичними подіями чи особистостями, однак такі назви сприяють різноманітності і унікальності міського знімного середовища.

За семантикою виокремлюємо такі групи довільних урбанонімів:

- *Урбаноніми, названі на честь українських міст:* вулиці Запорізька, Маріупольська.

- *Урбаноніми, названі на честь іноземних міст:* вулиці Варшавська, Гданська, Паневежиська (названа на честь міста-побратима Паневежиса в Литві).

- *Урбаноніми, названі на честь інших країн:* вулиці Болгарська, Польська.

Оцінні урбаноніми складають найменшу частину вінницького урбанонімікону (2%), оскільки відображають емоційне ставлення до об'єкта, що рідко є основним мотивом при наданні назв вулицям чи тим паче площам. Під час третьої хвилі перейменувань такі назви отримали лише два об'єкта:

- вулиця Барвіста;
- вулиця Славетна.

Отже, можемо стверджувати, що назви вулиць у Вінниці мають соціальну мотивацію. Згідно з результатами дослідження, більшість з них є меморіальними (80 назв), значно менше асоціативних (13 назв). Довільні та оціночні назви, які не мають яскраво виражених соціальних мотивів, є значно менш поширеними і складають лише невелику частину вінницького урбанонімікону (7 і 2 назви відповідно). Кількісне співвідношення мотиваційних груп урбанонімів можна простежити на рис. 3.

Рис. 3. Порівняльна діаграма класифікації урбанонімів за мотиваційним принципом «Урбаноніми м. Вінниці, перейменовані 2022 року. (Третя хвиля перейменувань)»

Основну частину джерельної бази перейменованих вінницьких годонімів та агоранонімів складають *урбаноніми відонімного походження* (81%). Серед них переважають антропоніми, що становлять 82% від усіх відонімних утворень, а топоніми стали основою для 18% годонімів Вінниці.

Урбаноніми відапелятивного походження, які не мають ідеологічної спрямованості, складають 14% від загальної кількості перейменувань. Переважна їх більшість складається з урбанонімів-орієнтирів (46%) або пам'яткових урбанонімів (36%), а естетичні назви, трапляються рідше і складають 18%.

Змішані урбаноніми, що утворилися внаслідок поєднання апелятива з онімом, становлять 5%. Вони відображають поєднання прізвища з посадою (вулиці Генерала Григоренка, Генерала Трейка, Князя Володимира, Сенатора Макклейна) або прізвища із апелятивом на позначення родинних зв'язків (вулиця Братів Котенків).

Отже, під час третьої хвилі перейменувань вінницьких урбанонімів були перейменовані 205 об'єктів (102 найменування). Процес перейменування 2022 року відбувся у контексті деколонізації та дерусифікації, а його особливістю поява урбанонімів, названих на честь воїнів російсько-української війни, збільшення кількості назв на честь національних героїв (Степана Бандери, Євгена Коновальця, Романа Шухевича), а також повернення вулицям та площам міста їхніх первинних назв.

Висновки. Аналіз мотивів, що визначають найменування антропогенних географічних об'єктів у населених пунктах, розкриває основні принципи вибору цих назв. Це допомагає простежити сучасну культурну динаміку міста, відображаючи таким чином основні цінності мешканців і те, що вони вважають важливим для відзначення через найменування географічних об'єктів. Особливо важливо простежувати зміну мотивації через призму часу, звернувши увагу на специфіку деномінаційного процесу під час кожної хвилі перейменувань урбанонімів міста Вінниці.

Трансформація урбанонімного простору міста відбувалася у три етапи:

- I етап – 1989-1996 рр. Перша хвиля перейменувань.
- II етап – 2014-2015 рр. Друга хвиля перейменувань.
- III етап – 2022 р. Третя хвиля перейменувань.

Кожен з цих етапів відрізнявся кількістю та співвідношенням перейменованих урбанонімів, причинами

та контекстом. Кількісне співвідношення змінених назв вулиць, провулків, проспектів, тупиків і площ упродовж трьох хвиль перейменувань можна простежити на рис. 4.

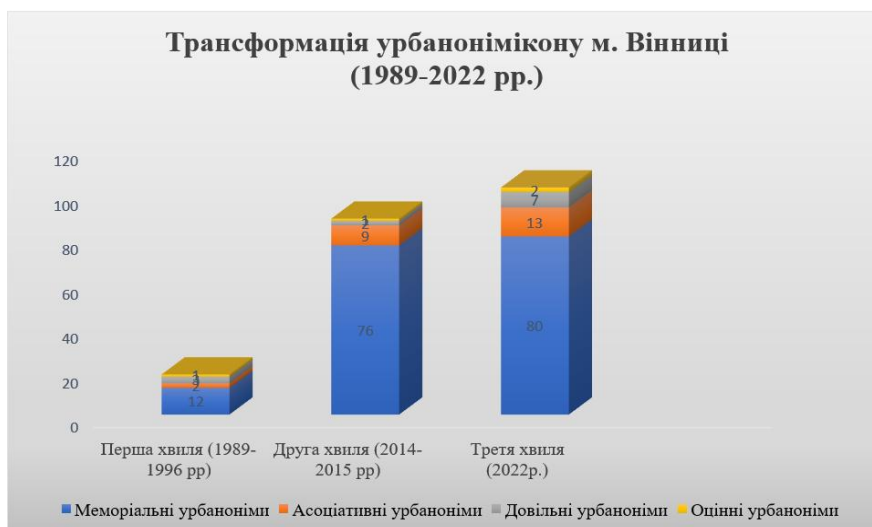

Рис. 4. Порівняльна діаграма урбанонімів, перейменованих упродовж трьох хвиль перейменувань «Трансформація урбанонімікону м. Вінниці (1989-2022 рр.)»

Як бачимо, кожна наступна хвиля перейменувань була масштабнішою за попередню, охоплювала все більше міських об'єктів, які потребували зміни назв. Ставши наслідком здобуття Україною незалежності, а відтак – результатом патріотичного піднесення вінничан, перша хвиля все ж була найменш результативною та найбільш тривалою, однак саме вона стала передвісником подальших змін урбанонімного простору Вінниці. Її завданням було ознаменувати закінчення епохи Радянського Союзу шляхом видалення з мапи Вінниці вулиць, які прославляли СРСР та комунізм. Друга хвиля, зумовлена Революцією Гідності та початком гібридної російської агресії у Криму й на Донбасі, війни стала логічним продовженням першої і завершила перейменування у руслі декомунізації, позбавляючись спадщини Радянського Союзу у вигляді зміни назв годонімів та агоронімів. Третя хвиля була концептуально іншою, тому що під її егідою перейменовували міські об'єкти, що мали будь-який стосунок до російської історії чи культури. Виникнувши як реакція на повномасштабне вторгнення росії на територію України та початок російсько-української війни, процес перейменувань саме цієї хвилі, був найбільш швидким та безкомпромісним. З мапи міста зчезали агороніми та годоніми, у назвах яких залишалися відбитки колоніального минулого України та бажання росії нав'язати свою мову, культуру та ідеологію на окупованих територіях. Під час третьої хвилі перейменувань з небуття повернулися імена замовчуваних національних героїв, з'явилися імена сучасних українських воїнів, внаслідок чого увиразнювалися риси національної на локальної ідентичності міста.

Процес перейменувань міста Вінниці упродовж двох останніх хвиль супроводжували громадські обговорення та громадські слухання, були створені робочі групи, до яких були залучені історики, представники громадських організацій, міської влади та небайдужі громадяни. Завдяки цьому вдалося змінити урбанонімичну систему таким чином, щоб зберегти баланс між тяглістю історії та відповідності новим викликам часу.

Основним принципом при виборі назв був принцип глорифікації, а тому ядром мотиваційної бази усіх трьох хвиль перейменувань стали меморіальні урбаноніми. Ці назви відображають шану та повагу до людей, які залишили значний слід в історії – це вулиці, названі на честь відомих письменників, науковців, громадських діячів, а також воїнів, які загинули у російсько-українській війні. Такі назви не лише віддають належне цим особам, але й слугують постійним нагадуванням для мешканців міста про важливість збереження історичної пам'яті. Меморіальні урбаноніми також відіграють значну роль у вихованні патріотизму та громадської свідомості. Вони можуть бути інструментом для привернення уваги до певних історичних подій або етапів розвитку суспільства. У сучасних умовах, коли процес деколонізації та дерусифікації активно впливає на топоніміку українських міст, такі назви стають засобом оновлення та переосмислення історичної спадщини.

Асоціативні урбаноніми Вінниці сформовані на основі асоціацій із певними об'єктами, що знаходяться на вулицях або поруч із ними. Вони вказують на розташування або історичну значущість певних місць. Наприклад, назви вулиць та площ, які асоціюються з озерами, річками або історичними місцями, допомагають зберегти пам'ять про ці об'єкти та їхню роль у розвитку міста (як-от пам'ять про зниклі район Шереметка чи річку Каліча, яких уже не існує). Такі назви попри їх невелику кількість сприяють створенню міцного зв'язку

між жителями та їхнім містом та сприяють збереженню локальної ідентичності та допомагають створювати відчуття належності до конкретного місця.

Довільні урбаноніми відображають бажання вінничан ввести нові символічні елементи до міської топонімії, адже такі назви як площа Незалежності, вулиця Соборна чи проспект Юності, хоча й не мають конкретної прив'язки до історичних або географічних аспектів, однак несуть велике смислове навантаження, відображаючи інтереси суспільства та пропагуючи ідею незалежної єдиної України.

Оцінні урбаноніми виражають цінності та ідеали міської громади. Назви, які мають позитивну конотацію, як-от Барвіста, Волошкава чи Славетна, створюють позитивний образ міста і сприяють формуванню почуття гордості у його жителів. Такі назви підкреслюють красу, важливість або успіхи певних районів, відображаючи прагнення вінничан до гармонійного і процвітаючого міського середовища.

Таким чином урбаноніми простір Вінниці формує комплексний багатозарядний образ міста, відображаючи його історію, географічні особливості, сучасні тенденції та цінності. Це сприяє створенню унікальної ідентичності міста, яка об'єднує минуле, теперішнє та майбутнє Вінниці.

Джерела

1. Андрощук К. М. Урбанонімія Вінниці у контексті деколонізації і дерусифікації (третя хвиля перейменувань 2022 р.) *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2023. №62. т. 1. С. 13-16.
2. Андрощук К. М. Урбаноніми Вінниці у контексті декомунізації (друга хвиля перейменувань 2015-2016 рр.) *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 2022. №58. С. 17-20.
3. Галай О. Джерела і способи творення урбанонімів. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 33-37
4. Герман Л., Підгородецька І., Тихоненко О. Основні етапи становлення мовного ландшафту Харкова на тлі соціально-політичних змін. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 28, Т.1. 2020. С. 46-54 DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/28.208524>
5. Закон України про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. *Відомості Верховної Ради*, 2015. № 26. С. 219.
6. Каросва Т. Вулиці Вінниці: з історії декомунізації: довідник. Вінниця: Віндрук, 2016. 64 с.
7. Каросва Т. Топонімічні практики в пострадянській Вінниці (1922-2022) *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 2023. Вип. 43. С. 47-53.
8. Кузіна К. Радянська топоніміка міст як спосіб переписування історичної пам'яті (на прикладі Вінниці 1920-30-х рр.) *Історичні і політологічні дослідження*, 2017. №1 (60). С. 40-50.
9. На честь Степана Бандери, генерала Трейка, Воїнів-добровольців... У Вінницькій громаді перейменували іще понад пів сотні вулиць. *Сайт Вінницької міської ради*. 25 листопада 2022 р. URL: <https://www.vmr.gov.ua/na-chest-stepana-bandery-henerala-treika-voiviv-dobrovoltiv-u-vinnitskii-hromadi-perejmenuvaly-ishche-ponad-piv-sotni-vulyts>
10. Негер О. Б. Мотивація як основний критерій класифікації урбанонімії (на матеріалі закарпатських урбанонімів). *Науковий вісник Дрогобицького державного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки» (мовознавство)*: 36. наук. праць. Дрогобич, 2017. № 8. Т. 2. С. 5-8.
11. Негер О. Б. Сучасна офіційна урбанонімія міста Ужгорода. *Науковий вісник Ужгородського університету : серія: Філологія*, 2021. – Вип. 1 (45): С. 327-333.
12. Павленко І. Я. Урбаноніми як засіб формування історичної пам'яті. *Вісник запорізького національного університету. Мова. Література. Фольклор*, 2008, №2. С. 58-66.
13. Рішення Вінницької міської ради №1231 від 30.09.2022 р. «Про перейменування вулиць, провулків, проїздів, тупиків, площ у місті Вінниці». URL: <https://2021.vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2022/№1231%2030-09-2022.pdf>
14. Титаренко А. А. Місце урбанонімів у загальній класифікації онімів. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 2013. Вип. 9 (2). С. 171-180.
15. У Вінниці перейменували сім топонімів з російськими назвами. *Укрінформ*. 29.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3470576-u-vinnici-perejmenuvali-sim-toponimiv-z-rosijskimi-nazvami.html>
16. У Вінниці перейменували ще три вулиці. *Сайт Вінницької міської ради*. 27 травня 2022. URL: <https://www.vmr.gov.ua/u-vinnitsi-perejmenuvaly-shche-try-vulytsi>
17. Фернос Ю. І. Вплив процесів декомунізації на систему урбанонімів м. Умані. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*, 2018. №2 (16). С. 299-304.
18. Янків Р. До питання про урбаноніми Дрогобича. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 293-297.

*Розділ третій***Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини,
суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії****Коваленко Людмила Євгенівна**

Кандидат історичних наук

ORCID: 0000-0003-4114-5081

*Київський національний університет будівництва та архітектури***3.1. Соціальні комунікації як фактор впливу на сучасні міграційні процеси в Україні**

Стаття присвячена соціально-комунікативному аспекту еміграційних та внутрішніх міграційних процесів в умовах воєнного стану в Україні. Розглянуто характер соціальних комунікацій стосовно внутрішніх, зовнішніх та потенційних мігрантів, а також наслідків міграційних процесів для країни. Ключові слова: соціальні комунікації, інформаційна політика, міграція, біженці.

Проблеми демографічних втрат в Україні впродовж усіх років незалежності були тісно пов'язані з міграційними процесами, що тривали перманентно і часом непомітно для населення, особливо коли йшлося про міграцію мешканців великих міст. Бурхлива урбанізація минулого століття, спричинена, у тому числі, розвитком промисловості, призвела до пошквального внутрішніх міграційних процесів. Такі процеси тривають і донині, щоправда, вже з інших причин, адже часткова деіндустріалізація країни призвела до втрати робочих місць населенням, зайнятим у секторі промисловості. Ще напередодні поширення в Україні коронавірусної хвороби COVID-19 кількість українських трудових мігрантів за кордоном становила 2,5-3,0 млн осіб [12]. А вже за два останні роки близько 14 млн осіб (майже третина населення України), за даними Міжнародної організації з міграції, залишили свої домівки – мова йде про внутрішніх і зовнішніх мігрантів [17].

І хоча, за останніми даними, у 2024 році громадяни України стали виїжджати за кордон на 10% рідше [2], представники влади, науковці, власники бізнесу не приховують від громадськості негативних тенденцій перебігу міграційних процесів в Україні. Так, Міністерство соціальної політики України констатує: «Міграційний рух в Україні характеризується значним перевищенням чисельності вибулого населення над кількістю прибулого упродовж дуже тривалого періоду» [12]. За даними НБУ, у 2024 році очікується подальший відплив зовнішніх мігрантів (близько 200 тис. осіб), спостерігаються високі ризики більшого відтоку мігрантів за кордон та тиску на бюджет і систему соціального захисту через внутрішню міграцію [5]. «Навіть якщо ми зможемо повернути ліву частину наших зовнішніх мігрантів ... все одно депопуляція є неминучою», – стверджує академік Елла Лібанова [10]. Негативні наслідки міграції спостерігаються у різних сферах життя країни, передусім – на вітчизняному ринку праці. Так, за оцінками НБУ, в 2023 році робоча сила серед цивільного населення у віці 15-70 років скоротилася більш ніж на чверть порівняно з 2021 роком; майже половину цього скорочення забезпечило вибуття з робочої сили зовнішніх мігрантів [5]. Згідно з опитуванням, проведеним Європейською бізнес асоціацією, 74% респондентів відзначили, що наразі відчувають дефіцит кадрів, 17% частково відчувають дефіцит кадрів, і показник дефіциту значно підвищився порівняно з попереднім періодом (55% восени 2023 року) [13].

Разом із тим, болюче питання відтоку населення або ж проблемної адаптації його в інших регіонах України видається недостатньо вивченим з різних сторін, через що потребує більшої уваги до цієї проблеми національного масштабу. На перебіг як зовнішніх, так і внутрішніх міграційних процесів в Україні впливає низка факторів, одним із яких є характер соціальних комунікацій. Розглянемо основні причини міграційних процесів в Україні з огляду комунікативні аспекти їх впливу на настрої українського суспільства.

Бойові дії на території України. Загрози, що виникають для життя і здоров'я людей внаслідок бойових дій на території їхнього проживання, є одним із найвагоміших стимулів до міграції населення. Втім, серед тих, хто залишив територію України впродовж весни 2022 року, є значна частина мешканців регіонів, де бойові дії не велися, а випадки загроз для життя були поодинокими. З огляду на емоційний характер безперервного інформування населення з боку представників влади, ЗМІ, блогерів та інших лідерів суспільної думки, роль комунікативного аспекту в масовій міграції навіть тієї частини населення (передусім – із західних регіонів країни), загроза для якої була мінімальною, видається досить суттєвою. Впродовж двох останніх років соціальні комунікації з питань, пов'язаних із бойовими діями, станом політичної, економічної й соціальної сфер життя, прогнозуваннями щодо подальших варіацій розвитку подій зазнали певних трансформацій через зниження рівня довіри населення до офіційних джерел інформації. Зокрема, попри численні виступи політиків і дипломатів з прогнозами щодо швидкої неминучої перемоги України та підвищення рівня добробуту її громадян, за даними дослідження «Очікування від 2024 року», в Україні 26% очікують більш мирного року, 33% – більш неспокійного і 36% – такого ж; решта не змогли відповісти [7].

Оскільки лише чверть опитаних налаштована оптимістично з приводу нормалізації ситуації в країні, можемо припустити, що для решти опитуваних побоювання з приводу продовження бойових дій може стати мотивацією залишити країну або ж шукати можливостей зробити це. Спроби заспокоїти суспільство, як показує опитування, не дають очікуваного результату. Попри активну інформаційну політику органів влади, рівень довіри населення до офіційних даних знижується, про що свідчить ставлення суспільства до телемарафону «Єдині новини» [4].

Проблеми адаптації внутрішньо переміщених осіб. Станом на 20 грудня 2023 року налічувалось 4,9 млн зареєстрованих ВПО, а загальна їх чисельність, за оцінками, становила 5,5-6,5 мільйонів [12]. Уже станом на 15 березня 2024 року близько 3 689 000 осіб залишалися внутрішньо переміщеними особами в Україні, тоді як УВКБ ООН зазначає, що ще 5 930 400 осіб були переміщені за кордон [14]. Останні дані свідчать про те, що лише частина – 780 000 внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – бажає залишитися у своєму нинішньому місці проживання, в той час як більшість висловлюють намір повернутися до місць свого походження [18].

Офіційно повідомляється, що значна кількість ВПО не зможе найближчим часом повернутись до власних домівок через їх зруйнованість, а відсутність житла, втрата роботи та інших джерел доходу є суттєвими чинниками невпевненості у майбутньому, і це призводить до зменшення рівня народжуваності серед ВПО, а також до підвищення рівня передчасної смертності внаслідок стресу, недостатності доступу до інфраструктури, тощо [12]. Втім, результати опитувань внутрішньо переміщених осіб розкривають додаткові причини згаданих вище процесів, причини, які оминають увагою офіційні канали комунікацій.

Так, ВПО зі східних областей України повідомили про культурну та мовну дискримінацію через принизливі ярлики, такі як «східняки», «москалі», «кацапи», «сепаратисти» та «російськомовні»; ВПО повідомляють, що культурна та мовна дискримінація матеріалізується у конфронтаціях у громадських місцях та випадках знущань у школах і на дитячих майданчиках; Доступ до основних послуг також створює проблеми: ВПО стикаються з труднощами в банках і отримують відмову в обслуговуванні в магазинах [20]. Ярлики, що використовуються стосовно ВПО, відображають глибші соціальні розбіжності та стереотипи в певних регіонах, віддзеркалюючи дискримінацію на основі культурних та мовних відмінностей [20].

Такі процеси посилюються на тлі панування в українському медіа просторі офіційних гасел і меседжів на кшталт «Зробимо їх разом», «Єдина країна», «Разом до перемоги», «Консолідація суспільства». Можемо припустити, що соціальні комунікації, які відображають ідеалізовану картину загального єднання, в очах громадськості поступово набувають маргінальних рис, тоді як на передній план виходять комунікації в середовищі різних верств українського суспільства, що надають більш достовірну інформацію та ілюструють її оцінки пересічними громадянами.

Несприятливі умови для повернення громадян України з-за кордону. За оцінками агентства ООН у справах біженців, у світі зареєстровано 6,486 млн біженців з України, з них у країнах ЄС перебуває майже 6 млн, за межами ЄС – близько півмільйона осіб [19]. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН), частка біженців, що сподіваються повернутися додому, знизилася до 65% з 77%, а кількість біженців, які не мають ні планів, ні надії повернутися, збільшилася за рік майже вдвічі – з 6% до 11%, а тих, хто не вирішив, чи повертатися в майбутньому, – з 18% до 24% [16]. Мінсоцполітики називає головними причинами неповернення мігрантів такі українські проблеми: невпевненість у безпеці в Україні (47%), відсутність роботи та засобів до існування (31%), недостатній доступ до базових послуг (охорона здоров'я, вода, електроенергія, інфраструктура) (22%), недоступність якісної освіти для дітей (15%) [12]. Окрім цих та інших, вже згаданих, факторів (зруйноване житло, втрата роботи, проблема адаптації в інших регіонах України), на зниження рівня мотивації мігрантів повертатися додому впливають і такі чинники як: гіпотетичне притягнення до відповідальності за нелегальний перетин кордону, побоювання щодо затягування тривалості бойових дій і поширення їх ареалу, загроза мобілізації для себе чи для членів родини, пов'язані з цим штрафи й арешти майна. Речник Державної прикордонної служби Андрій Демченко повідомив, що прикордонники не фіксують збільшення кількості чоловіків, які повертаються в Україну з-за кордону [9]. Цьому частково сприяє і характер комунікацій представників органів влади та військових із громадянами, які виїхали, регулярні нагадування їм про необхідність повернення для участі у бойових діях або відновленні країни, тобто акцентування на обов'язках громадян, а не їхніх правах. Такий формат комунікацій, відповідно, відлякує українських мігрантів і знижує рівень їхньої мотивації до повернення, про що свідчить згадана вище статистика та інші дослідження. Так, Центр економічної стратегії, за результатами дослідження щодо планів українських біженців повернутися в Україну, серед інших рекомендацій радить також збільшити ресурси на комунікацію зі співвітчизниками за кордоном через дипломатичні представництва [15].

Складні умови для проживання в Україні. Не лише українські ЗМІ, державні посадовці, топ-менеджери компаній, але й впливові зарубіжні ЗМІ відверто попереджають про можливі катастрофічні сценарії за умови погіршення стану енергетики [2, 8], що є не головним, але одним із суттєвих факторів впливу на міграційні процеси в країні. Окрім того, українські ЗМІ активно

поширюють нещодавно оприлюднені дані Світового банку стосовно того, що майже третина українців живе у бідності [6]. Звісно ж, такі ледь не апокаліптичні прогнози щодо майбутнього життя в Україні, справляють на населення гнітюче враження і впливають на міграційні процеси.

Активізація мобілізаційних заходів і пов'язані з цим проблеми працевлаштування для чоловіків, а також загрози штрафів, арешту майна, корупція – фактори, які поступово набувають все більшого значення в існуючих та потенційних процесах міграції чоловіків. В таких умовах досить активної громадської позиції дотримуються українські юристи, які виносять на широкий загал обговорення питань, що хвилюють військовозобов'язаних та їхні родини.

А от соціологічні опитування як форма адекватного відображення суспільних настроїв шляхом комунікації із населенням поступово втрачають свої позиції через сумнівну достовірність отриманих даних. Інформація, що надається особами під час соціологічних опитувань, часто не відповідає офіційній статистиці. Так, на питання щодо планів у випадку затягування чи загострення війни, лише 5% респондентів сказали, що спробують виїхати з країни [11]. Водночас речник Державної прикордонної служби України ще в квітні, до прийняття закону про мобілізацію, зазначив, що спроби незаконно перетнути кордон відбуваються щодня, і з початку воєнного стану було викрито приблизно 450 злочинних груп, які спеціалізувалися на незаконному переправленні осіб через кордон [1].

Найменш вивченою, але найбільш популярною у населення формою соціальних комунікацій є спілкування у соціальних мережах, месенджерах, коментарі та обговорення у відкритих і закритих чатах, під резонансними публікаціями. Дослідження таких форм комунікацій ускладнене завуальованим характером інформації, що поширюється для певної цільової аудиторії, а також перманентним блокуванням та видаленням каналів, що її поширюють. Адміністраторів частини телеграм-каналів навіть було притягнуто до відповідальності за розголос секретної інформації, а деякі телеграм-канали, в яких обговорюють методи мобілізації та поширюють відповідні локації, наразі повідомляють про загрози блокування. Такі своєрідні «тіньові» форми соціальних комунікацій, що набирають популярності не лише серед військовозобов'язаних, але й в усьому суспільстві, свідчать про глибоку кризу довіри до офіційних джерел, а численні коментарі до публікацій у ЗМІ – і до преси загалом. Стомленість населення від контрастів між реальністю та офіційною інформацією про неї, стає все більш помітною не лише у медіапросторі, але й у характері життєво важливих рішень, які приймають люди під впливом зневіри чи байдужості. І наведені вище дані про перебіг міграційних процесів в Україні є ще однією, чи не найяскравішою, ілюстрацією такого своєрідного інформаційного нігілізму.

Загалом вплив соціальних комунікацій на міграційні процеси є хоч і не вирішальним, але суттєвим фактором, і має своєрідний накопичувальний ефект, адже українська громадськість дедалі менше виявляє довіру до офіційної інформаційної політики, публікацій ЗМІ, навіть до дописів і стрімів ще вчора авторитетних лідерів суспільної думки. Натомість українське суспільство поступово повертає собі віру у низові форми комунікацій: «інсайди» на рівні родичів, друзів і знайомих, свідчення людей, яких знають особисто і яким довіряють, витісняють на ринку інформаційних послуг, власне, ті самі послуги, замінюючи їх формою обміну даними. Якщо вдаватися до метафор, українське суспільство повертається до епохи «натурального господарства», відносин без посередника, тільки товарами вже виступають не їжа та знаряддя праці, а інформація.

Джерела

1. Андрій Демченко, речник Державної прикордонної служби: Формується нова модель охорони кордону – оборонна // Укрінформ: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3857901-andrij-demcenko-recnik-derzavnoi-prikordonnoi-sluzbi.html>
2. Близько 1,5% українців виїхали та не повернулися у 2024 році // Опендатабот: <https://opendatobot.ua/analytics/emigration-trend-2024-4>
3. Відключення світла на 20 годин: «Укренерго» зробило прогноз на зиму // Економічні новини: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_society-ukr/full/1506-vidklyuchennya-svitla-na-20-godin-ukrenergo-zrobilo-prognoz-na-zimu
4. Довіра до телемарафону «Єдині новини впала» // Укрінформ: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3855421-dovira-do-telemarafonu-edini-novini-vpala.html>
5. Інфляційний звіт, квітень 2024 року // Національний банк України: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiya-zalishatimetsya-pomirnou-u-ekonomika-nadali-vidnovlyuvatimetsya-u-20242026-rokah--inflyatsiyiniy-zvit-nbu>
6. Кожен третій українець живе в бідності – Світовий банк // Укрінформ: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3869762-kozen-tretij-ukrainec-zive-v-bidnosti-svitovij-bank.html>
7. Очікування від 2024 року: дослідження «Рейтинг» з GALLUP INTERNATIONAL // РЕЙТИНГ: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ochikuvannya-vid-2024-roku-doslidzhennya-rejtingu-z-gallup-international.html>
8. По 20 годин без світла: у BBC назвали найгірший сценарій щодо відключень для України взимку // 24 канал: https://24tv.ua/vidklyuchennya-svitla-ukrayini-vzimku-ukrayintsi-mozhut-but-i_n2574827
9. Скільки чоловіків повертаються в Україну з-за кордону – у ДПСУ підбили підсумки // Новини Live: <https://armiya.novyny.live/skilki-cholovikiv-povertaiutsia-v-ukrayinu-z-za-kordonu-u-dpsu-pidbili-pidsumki-178348.html>
10. Скорочення населення в Україні після війни є неминучим: очільниця Інституту демографії НАН // The page: <https://thepage.ua/ua/news/skorochennya-naseleennya-ukrayini-pislya-vijni-ye-neminuchim>
11. Соціально-політичні орієнтації та проблеми мобілізації в Україні – загальнонаціональне опитування // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерива»: <https://dif.org.ua/article/sotsialno-politichni-orientatsii-ta-problemi-mobilizatsii-v-ukraini-zagalnonatsionalne-opituvannya>
12. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року // Міністерство соціальної політики України: <https://www.msp.gov.ua/projects/870/>
13. Три чверті роботодавців відчують дефіцит кадрів в Україні // ЕВА: <https://eba.com.ua/try-chverti-robotodavtsiv-vidchuvayut-defitsyt-kadriv-v-ukrayini/>
14. Україна – Оцінка умов для повернення – Інформаційний бюлетень – Раунд 7 (травень 2024) // ІОМ: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-ocinka-umov-dlya-povertennya-informatsiyiniy-byuleten-raund-7-traven-2024?close=true>
15. Українські біженці. Майбутнє за кордоном і плани повернення // Центр економічної стратегії: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

16. Частка охочих серед біженців повернутися додому значно знизилася, — ООН // The page: <https://thepage.ua/ua/news/chastka-ohochih-sered-bizhenciv-povernutisya-dodomu-znachno-znizilasya>
17. Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM <https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom>
18. Ukraine – Conditions of Return Assessment Factsheet – Round 7 (May 2024) // IOM: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-conditions-return-assessment-factsheet-round-7-may-2024?close=true>
19. Ukraine refugee situation // Operational data portal: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.165802494.1317693617.1651486032-1530747396.1651486032
20. Ukraine – Research Report – From Place to Place: Community Perception of
21. Displacement and Durable Solutions in Ukraine (May 2024) – <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-research-report-place-place-community-perception-displacement-and-durable-solutions?close=true>

Микитенко Вікторія Володимирівна
 Доктор економічних наук, професор
 головний науковий співробітник
 Заслужений діяч науки і техніки України
 ORCID: 0000-0002-8212-9777

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

3.2. Розбудова інфраструктурної основи організації управління природно-ресурсними активами

Об’єктивним є визнати, що розбудова та імплементація нового формату інфраструктурної основи організації управління *природно-ресурсними активами* (ПРА) в Україні передбачає створення й використання різних за природою та дією відповідного типу інституційних, правових, технологічних, екологічних та інформаційних компонентів, які забезпечують ефективне і раціональне освоєння й використання національних природних ресурсів. За урахування реалізації домінант Концепту системного упорядкування *природно-господарських відносин* (ПГВ) в Україні у контексті забезпечення якості життя [1], комплекс інфраструктурної основи має включати зважений перелік елементів, змістовність яких деталізовано у табл. 1. А, саме, дев’ять інфраструктур: а) інституційна; б) правова; в) технологічна; г) інформаційна; д) економічна; ж) соціальна; з) екологічна; к) суспільно-політична; л) комунікаційна. Їхній склад, ідентифікація, визначення та формалізація базується на шести домінантах Концепту системного упорядкування ПГВ в Україні [1, 2]: 1) цілі формування та реалізації Концепту; 2) суб’єкти управління; 3) детермінанти реалізації дії за використання принципів теоретичних і науково-прикладних підходів; 4) об’єкти управління та локалізації зусиль (чотири об’єкт-орієнтовані площини); 5) завдання концепції системного упорядкування ПГВ; 6) агрегований комплекс механізмів запровадження Концепту за об’єкт-орієнтованими площинами.

При цьому, маємо вказати на те, що задля переформатування інфраструктурної основи організації управління ПРА авторами визнано [2-4] доцільним обов’язкову інкорпорацію та використання у структурно-функціональному модельному вирішенні Концепту (див., рис. 1) таких понять як: а) «композитний комплекс заходів щодо системного упорядкування ПГВ» [9] – об’єктивно відображає та детально розкриває авторську ідею комбінування різноманітних заходів, стратегій та програм задля досягнення поставленої мети і розв’язання багатовимірних проблем; б) «агрегований комплекс механізмів системного упорядкування ПГВ» [11, 12], яким користуємося з метою опису та деталізації процесів впорядкування різноманітних інструментів, методів і стратегій, які спрямовані на досягнення цілей системного упорядкування у контексті забезпечення якості життя через системну організацію ПГВ.

Таблиця 1

Основні елементи інфраструктурної основи організації управління ПРА за домінантами Концепту системного упорядкування ПГВ

№ зп	Елементи інфраструктурної основи	Конститутивно-ключові завдання і основні заходи з організації управління ПРА за домінантами Концепту системного упорядкування ПГВ
1	Інституційна інфраструктура	Створення спеціалізованих органів управління, відповідальних за координацію та контроль використання ПРА. Формування міжвідомчих комісій та робочих груп для розробки стратегій і політик у сфері <i>природно-ресурсного управління</i> (ПРУ). Підтримка науково-дослідних установ та громадських організацій, які сприяють розвитку екологічно безпечних технологій і практик.
2	Правова інфраструктура	Розробка та впровадження законодавчих і нормативних актів, які регулюють питання використання, охорони та відновлення ПРА. Вдосконалення правових механізмів, що забезпечують відповідальність і прозорість у сфері ПРУ. Забезпечення дотримання міжнародних

№ зп	Елементи інфраструктурної основи	Конститутивно-ключові завдання і основні заходи з організації управління ПРА за домінантами Концентру системного упорядкування ПГВ
		екологічних стандартів і угод, тощо.
3	Технологічна інфраструктура	Впровадження сучасних <i>інформаційних та комунікаційних технологій</i> (ІКТ) для збору, обробки та аналізу даних про стан ПРА. Розвиток інноваційних технологій у сфері моніторингу, оцінки та управління природними ресурсами. Підтримка розвитку «зелених» технологій, які сприяють зниженню впливу господарської діяльності на навколишнє середовище.
4	Інформаційна інфраструктура	Створення єдиної інформаційної системи, яка забезпечує доступ до актуальних даних про природні ресурси та екологічний стан територій. Забезпечення відкритості та доступності екологічної інформації для громадськості, наукових установ і бізнесу. Проведення освітніх та просвітницьких заходів для підвищення екологічної обізнаності та відповідальності населення.
5	Економічна інфраструктура	Розробка та впровадження економічних механізмів стимулювання раціонального використання ПРА, таких як податкові пільги, субсидії та екологічні платежі. Підтримка інвестицій у проекти, спрямовані на сталий розвиток та охорону довкілля. Забезпечення економічної мотивації для впровадження екологічно чистих технологій і практик.
6	Соціальна інфраструктура	Враховання соціальних аспектів в управлінні ПРА, включаючи залучення місцевих громад до прийняття рішень та реалізації екопроектів. Підтримка екологічної освіти та просвітницьких програм для різних груп населення. Забезпечення соціальної відповідальності бізнесу та інших стейкхолдерів у сфері ПРУ.
7	Екологічна інфраструктура	<p>1. Природоохоронні території: а) розширення мережі заповідників, національних парків, біосферних резерватів та інших охоронюваних територій; б) розробка та впровадження програм збереження біорізноманіття та екосистемних послуг; в) залучення місцевих громад до управління охоронними територіями для забезпечення їхнього стійкого розвитку.</p> <p>2. Екологічні коридори: а) створення та підтримка екологічних коридорів для забезпечення міграції видів та генетичного обміну між ізольованими популяціями; б) рекультивация деградованих земель та відновлення природних ландшафтів.</p> <p>3. Екосистемні послуги: а) інтеграція концепції екосистемних послуг у процес прийняття рішень щодо використання земель та інших ресурсів; б) оцінка і монетизація екосистемних послуг та їх врахування в еколого-економічному плануванні.</p> <p>4. Водопостачання та водовідведення: а) забезпечення раціонального використання водних ресурсів через впровадження сучасних систем водопостачання та водовідведення; б) створення інфраструктури для очищення та повторного використання води; в) захист водних об'єктів від забруднення та надмірного використання.</p> <p>5. <i>Відновлювальні джерела енергії</i> (ВДЕ): а) розвиток та впровадження інфраструктури для виробництва енергії з ВДЕ (сонячна, вітрова, гідро- та біоенергія); б) підтримка проектів із енергоефективності та зменшення викидів парникових газів.</p> <p>6. Поводження з відходами: а) розробка дієвої системи управління відходами, включаючи сортування, переробку та утилізацію; б) створення інфраструктури для збирання, транспортування та переробки відходів; в) впровадження практик циркулярної економіки, які спрямовані на максимальне повторне використання матеріалів.</p> <p>7. Моніторинг та оцінка стану навколишнього середовища: а) розробка системи моніторингу екологічного стану різних компонентів довкілля (повітря, води, ґрунтів, біорізноманіття); б) використання сучасних технологій (дистанційне зондування Землі, <i>геоінформаційні системи</i> (ГІС)) для збору та аналізу даних про екологічний стан територій; в) регулярна</p>

№ зп	Елементи інфраструктурної основи	Конститутивно-ключові завдання і основні заходи з організації управління ПРА за домінантами Концентру системного упорядкування ПГВ
		<p>оцінка впливу господарської діяльності на довкілля та розробка заходів із мінімізації негативного впливу.</p> <p>8. Екологічна освіта та просвіта: а) організація освітніх програм і заходів, спрямованих на підвищення екологічної обізнаності та культури серед населення; б) підтримка екологічних ініціатив і громадських проєктів, спрямованих на охорону довкілля.</p>
8	Суспільно-політична інфраструктура	<p>1. Інститути демократії та громадянського суспільства: а) розвиток і підтримка інституцій, забезпечуючи участь громадян у прийнятті рішень щодо використання та охорони ПРА; б) створення когнітивно-інформаційних платформ для діалогу між громадськістю, бізнесом і владою з питань ПРУ.</p> <p>2. Прозорість та підзвітність: а) впровадження дієвих механізмів прозорості у сфері управління ПРА, включаючи відкриті дані та доступ до інформації; б) забезпечення підзвітності органів влади та суб'єктів господарювання через регулярні звіти, громадські слухання та моніторинг.</p> <p>3. Громадські ініціативи та участь: а) сприяння активній участі громадян у розробці та реалізації екологічних програм та проєктів; б) підтримка громадських організацій та екологічних рухів, які займаються питаннями охорони довкілля, сталого розвитку та господарювання.</p> <p>4. Політична підтримка та законодавча база: а) формування політичної волі та підтримка з боку уряду задля впровадження екологічно орієнтованих політик; б) розробка та вдосконалення законодавчої бази, яка регулює питання раціонального використання, охорони та відновлення ПРА.</p> <p>5. Міжнародне співробітництво та зобов'язання: а) участь у міжнародних екологічних угодах та ініціативах, які сприяють збереженню та сталому використанню природних ресурсів; б) забезпечення виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля та управління природними ресурсами.</p> <p>6. Освітні та просвітницькі програми: а) впровадження освітніх програм, спрямованих на підвищення екологічної свідомості і культури; б) проведення інформаційних кампаній для інформування громадян про важливість раціоналізації використання ПРА та захист довкілля.</p> <p>7. Механізми конфліктного менеджменту: а) створення системи вирішення конфліктів, пов'язаних із використанням та охороною ПРА, через медіацію та інші засоби; б) залучення незалежних експертів та організацій для оцінки екологічних ризиків та розробки рекомендацій щодо їх мінімізації.</p> <p>8. Фінансова підтримка екологічних проєктів: а) забезпечення фінансової підтримки екологічних ініціатив через державні гранти, кредити, субсидії та інші фінансові механізми; б) підтримка співпраці з міжнародними фінансовими інституціями задля залучення інвестицій у сталий розвиток.</p>
9	Комунікаційна інфраструктура	<p>1. Інформаційні системи та бази даних: а) створення єдиної національної бази даних про природні ресурси, яка містить актуальну інформацію про їхній стан, використання та охорону; б) впровадження ГІС для просторового аналізу та управління природними ресурсами.</p> <p>2. Інтернет-платформи та портали: а) розробка та підтримка інтернет-порталів, які забезпечують доступ до екологічної інформації, нормативно-правових актів, звітів та інших документів; б) впровадження електронних сервісів для подачі заявок, звітів та інших документів у сфері ПРУ.</p> <p>3. Засоби масової інформації та соціальні медіа: а) використання ЗМІ для інформування громадськості про важливі питання, пов'язані з природними ресурсами та охороною довкілля; б) активне залучення соціальних медіа для просування екологічних ініціатив, освітніх програм та кампаній із підвищення екологічної обізнаності.</p> <p>4. Комунікаційні мережі та інфраструктура зв'язку: а) розвиток широкопasmового інтернету, особливо в сільських та віддалених районах, для забезпечення доступу до інформаційних ресурсів; б) підтримка</p>

№ зп	Елементи інфраструктурної основи	Конститутивно-ключові завдання і основні заходи з організації управління ПРА за домінантами Концепту системного упорядкування ПГВ
		<p>інфраструктури мобільного зв'язку для забезпечення оперативного обміну інформацією та координації дій у разі екологічних інцидентів.</p> <p>5. Платформи для співпраці та обміну досвідом: а) створення онлайн-платформ та форумів для обміну досвідом між науковцями, державними службовцями, представниками бізнесу та громадськістю; б) організація вебінарів, онлайн-конференцій та семінарів для обговорення актуальних питань управління природними ресурсами.</p> <p>6. Моніторингові та аналітичні системи: а) впровадження автоматизованих систем моніторингу стану природних ресурсів, включаючи датчики, дрони, супутникові технології; б) розробка аналітичних платформ для обробки даних, прогноз екологічних ризиків та підтримки прийняття рішень.</p> <p>7. Освітні та навчальні програми: а) розробка онлайн-курсів та навчальних програм, спрямованих на підвищення кваліфікації фахівців у сфері управління природними ресурсами; б) проведення інформаційних кампаній для підвищення екологічної свідомості серед населення.</p> <p>8. Механізми зворотного зв'язку: а) провадження систем зворотного зв'язку для збору відгуків від громадськості та інших стейкхолдерів щодо ефективності заходів з управління ПРА; б) використання онлайн-опитувань, форумів та громадських слухань для виявлення проблем та отримання пропозицій щодо їх вирішення.</p>

Джерело Сформульовано та систематизовано у табличному вигляді автором*

Маємо визнати, що для системного упорядкування ПГВ, з огляду на склад інфраструктурної основи (див., табл. 1), вирішальним є розбудова:

1) екологічної інфраструктури [13], яка сприятиме не лише збереженню природних ресурсів та біорізноманіття, але й забезпечуватиме сталість економічного розвитку й підвищення якості життя населення. Інтеграція екологічних принципів в управління ПРА є нагальною й необхідною умовою задля досягнення балансу між економічними та соціальними інтересами і збереженням довкілля. Оскільки, вона є важливою складовою організації управління ПРА у контексті реалізації Концепту системного упорядкування ПГВ, охоплюючи всі заходи, спрямовані на збереження, відновлення та раціональне використання екосистем і природних ресурсів України;

2) суспільно-політичної інфраструктури [11, 14], яка є важливим компонентом організації управління ПРА при системному упорядкуванні ПГВ. Вона має включати такі елементи, які й сприятимуть формуванню та реалізації дієвої політики системного упорядкування, залученню громадськості до прийняття рішень, а також забезпеченню прозорості й підзвітності у сфері управління природними ресурсами. Оскільки, саме суспільно-політична інфраструктура створює умови задля ефективної взаємодії між різними стейкхолдерами у сфері управління ПРА, забезпечуючи залучення громадськості до процесу прийняття рішень, підвищуючи прозорість і підзвітність влади, сприяючи формуванню екологічної культури та відповідальності серед населення. Отже, реалізація на практиці Концепту системного упорядкування ПГВ вимагає комплексного підходу до створення та вдосконалення вказаних восьми інфраструктурних елементів, що дозволить забезпечити стійке та раціональне використання ПРА у довгостроковій перспективі;

3) комунікаційної інфраструктури, що є ключовим елементом організації управління ПРА [15], оскільки вона забезпечує ефективний обмін інформацією між різними стейкхолдерами й суб'єктами господарювання, сприяючи координації дій та підвищуючи прозорість і підзвітність процесів управління. Відтак, у контексті реалізації Концепту системного упорядкування ПГВ комунікаційна інфраструктура забезпечує результативність реалізації дії простору взаємодії усіх учасників природно-господарських відносин та стейкхолдерів територіальних господарських систем. Розбудова ефективної комунікаційної інфраструктури сприяє підвищенню якості управління природними ресурсами, забезпечує прозорість і підзвітність, залучає широку громадськість до прийняття рішень, сприяючи формуванню стійких та екологічно відповідальних підходів до використання ПРА і соціальних активів.

Зважаючи на вказане, маємо визнати, що у контексті розбудови та забезпечення результативності реалізації дії саме цих дев'яти інфраструктурних елементів основи організації управління ПРА (див., табл. 1) до складу композитного комплексу заходів (який репрезентує й відтворює саму ідею комбінування різноманітних заходів, стратегій та програм у контексті досягнення мети з упорядкування ПГВ) дослідниками і було інкорпоровано певний їхній перелік. Зокрема, щодо: а) створення та вдосконалення законодавства (введення

нових законів, правил та нормативів, спрямованих на забезпечення сталого природокористування, охорону довкілля, розвиток ВДЕ та інші аспекти, що покращують якість життя населення); б) розвитку інфраструктури (у тому числі, і будівництво та модернізація інфраструктури задля забезпечення усіх верств населення вільним доступом до чистої води, енергії, транспорту, медичних та освітніх закладів, тощо); в) екологічні ініціативи (впровадження програм збереження природи, зменшення викидів парникових газів, використання екологічно чистих технологій та ін.); г) залучення економічних стимулів (запровадження фінансових стимулів для підприємств та громадян, які займаються екологічною діяльністю та розвитком сталої економіки); д) стимулювання громадської участі та освіти (залучення громадськості до процесу прийняття рішень та освітні кампанії з екологічної та економічної освіти); тощо. Вважаємо обов'язковим передбачити у композитному комплексі заходів до цілеорієнтованого системного упорядкування ПГВ:

1) екосистемного високотехнологічного інструментарію реінжинірингу: а) інноваційні технології (сприяння впровадженню новітніх технологій в аграрний, енергетичний, транспортний та інші галузі, що убезпечують зменшення негативного впливу на НПС та підвищення продуктивності); б) підтримки малих та середніх підприємств (розробка програм та послуг для підтримки малого та середнього бізнесу, які сприяють створенню нових робочих місць та розвитку місцевої економіки); в) збалансованого використання природних ресурсів (розробка стратегій та програм для ефективного використання природних ресурсів, включаючи водні, лісові, мінеральні та інші ресурси, з метою збереження їх на майбутнє покоління); г) інфраструктурні проекти зеленого будівництва (розробка та підтримка інфраструктурних проектів, спрямованих на зменшення викидів CO₂ та покращення рівнів енергоефективності будівель та міст); д) створення екологічних зон та резерватів (розширення мережі екологічних зон, парків і природних резерватів задля збереження біорізноманіття та охорони вразливих національних екосистем); тощо;

2) стимулювання розвитку соціо-інтелектуальних активів: а) соціального захисту (розробка програм соціального захисту, які сприяють підвищенню рівня соціальної підтримки, включаючи системи соціального забезпечення, медичне обслуговування та інші види підтримки для вразливих груп населення); б) освіти та навчання (їхній розвиток спрямований на підвищення рівня освіченості та компетентності населення, що сприяє розвитку громадянського суспільства і розумінню принципів сталого розвитку); в) трудової зайнятості та підприємництва (підтримка програм трудової зайнятості та розвитку підприємництва сприяють створенню нових робочих місць і економічному зростанню, особливо в місцевих громадах); г) розвитку міжнародного співробітництва та партнерства з іншими країнами та міжнародними організаціями з метою обміну найкращими практиками і ресурсами для підвищення рівня резиліентності СЕЕС; д) забезпечення соціальної інтеграції та рівності, зменшення вимірів соціальної нерівності та боротьбою з дискримінацією на всіх рівнях суспільства; тощо.

Загалом, запропонований до використання/ реалізації композитний комплекс заходів має бути спрямовано і скеровано на забезпечення сталого розвитку і господарювання, що, відповідно, і забезпечуватиме підвищення якості життя населення і виміри стійкості *соціо-еколого-економічних систем* (СЕЕС) перед внутрішніми та зовнішніми викликами, загрозами і ризиками, водночас, генеруючи ознаки резистентності у останніх до деструктивних факторів впливу. При цьому, формалізований (див., рис. 1) «Агрегований комплекс механізмів системного упорядкування» маємо використати для опису і деталізації впорядкування різноманітних інструментів, методів та стратегій, а також важелів і регуляторів, які, за ідеєю Концепту системного упорядкування ПГВ, спрямовані на досягнення цілей у контексті забезпечення якості життя через системну організацію ПГВ. «Агрегований комплекс» включатиме різноманітні суспільно-політичні, економічні, соціальні, екологічні, комунікативні, інформаційні та технологічні механізми (і, відповідно, системоутворюючі підмеханізми), такі як стратегічне планування, нормативно-правове регулювання, програми інвестиційного розвитку, соціальні програми підтримки, механізми контролю за виробництвом і споживанням ресурсів, когнітивно-інформаційні системи, тощо. Оскільки, розбудова агрегованого комплексу механізмів має за мету забезпечити взаємо зв'язаність та взаємодію між різними сферами життєдіяльності суспільства та природно-господарської діяльності з метою досягнення сталого розвитку і господарювання та, відповідно, підвищення якості життя населення України.

Зазначимо, що комплекс результативних механізмів розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА повинен включати кілька ключових компонентів, які забезпечують ефективне використання, збереження та відновлення природних ресурсів із урахуванням раціоналізації використання соціетальних активів. І, відповідно, ці механізми мають бути інтегрованими, щоб забезпечити системний підхід до управління ПРА (табл. 2). Комплекс цих механізмів дозволяє забезпечити інтегрований підхід до управління ПРА, сприяє їхньому раціональному використанню та збереженню, а також забезпечує стійкий розвиток і підвищення якості життя населення. Враховуючи визначені дев'ять елементів інфраструктурної основи організації управління ПРА в Україні: інституційну; правову; технологічну; інформаційну; економічну; соціальну; екологічну; суспільно-політичну; комунікаційну інфраструктури – пропонуємо пріоритетний перелік підмеханізмів, необхідних для розбудови кожної з дев'яти інфраструктурних елементів (табл. 3).

Таблиця 2

Інтегративний комплекс результативних механізмів розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА*

Механізми	Важелі та регулятори дії і цілеорієнтованого впливу на розбудову інфраструктурної основи організації управління ПРА
Інституційні	Створення спеціалізованих органів: формування державних агентств та установ, які відповідають за управління ПРА, їхню охорону та раціональне використання. Міжвідомча координація: налагодження співпраці між різними міністерствами та відомствами для узгодження політики та заходів щодо управління ПРА.
Правові	Розробка та вдосконалення законодавства: прийняття та оновлення законів і нормативних актів, які регулюють використання та охорону ПРА. Забезпечення правозастосування: посилення контролю за дотриманням екологічного законодавства, включаючи моніторинг та санкції за його порушення.
Економічні	Фінансові стимули: впровадження системи субсидій, податкових пільг та інших фінансових стимулів для підтримки екологічно чистих технологій та практик. Економічні інструменти: використання екологічних платежів, зборів та податків для зниження негативного впливу на довкілля та стимулювання раціонального використання ПРА.
Технологічні	Інноваційні технології: впровадження новітніх технологій для моніторингу, оцінки та управління природними ресурсами. Автоматизація процесів: використання автоматизованих систем та ГІС для збору, обробки та аналізу даних про стан ПРА.
Інформаційні	Єдина інформаційна система: створення національної бази даних про ПРА, яка забезпечує доступ до актуальної інформації про природні ресурси. Відкритість даних: забезпечення прозорості та доступності екологічної інформації для громадськості, бізнесу та наукових установ.
Освітні та просвітницькі	Екологічна освіта: розробка освітніх програм для підвищення екологічної обізнаності та культури серед населення. Інформаційні кампанії: проведення просвітницьких заходів для популяризації екологічно відповідального поведіння з природними ресурсами.
Громадські	Залучення громадськості: створення умов для активної участі громадян у прийнятті рішень щодо управління ПРА. Підтримка громадських ініціатив: підтримка громадських організацій та екологічних рухів, які сприяють охороні довкілля та раціональному використанню природних ресурсів.
Міжнародні	Співпраця з міжнародними організаціями: залучення до міжнародних екологічних угод та ініціатив, обмін досвідом і знаннями з іншими країнами. Інвестиції та гранти: отримання міжнародної фінансової підтримки для реалізації проектів з охорони довкілля та сталого використання ПРА.
Моніторинг та оцінка ефективності	Системи моніторингу: впровадження систем постійного моніторингу стану природних ресурсів та оцінки ефективності заходів з їхнього управління. Регулярна звітність: підготовка та публікація звітів про стан довкілля, використання ПРА та результати впроваджених заходів.

Джерело * Сформовано та систематизовано у табличному вигляді автором.

Таблиця 3

Основні підмеханізми з розбудови дев'яти інфраструктурних елементів організації управління ПРА*

Інфраструктурний елемент	Підмеханізми розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА
Інституційна інфраструктура	Створення спеціалізованих державних органів. Формування міжвідомчих комісій. Підтримка науково-дослідних установ. Взаємодія з громадськими організаціями.
Правова інфраструктура	Розробка та вдосконалення законодавства. Впровадження екологічних стандартів. Забезпечення правозастосування. Розробка нормативних актів для регулювання ПРА.
Технологічна інфраструктура	Використання ГІС. Впровадження автоматизованих систем моніторингу. Розробка інноваційних технологій для управління ПРА. Застосування дистанційного зондування Землі.
Інформаційна інфраструктура	Створення єдиної національної бази даних про ПРА. Впровадження електронних сервісів для подачі звітів. Забезпечення відкритості та доступності даних. Підтримка інтернет-платформ та порталів.

Інфраструктурний елемент	Підмеханізми розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА
Економічна інфраструктура	Впровадження фінансових стимулів. Розробка системи екологічних платежів. Підтримка інвестицій у проекти сталого розвитку та господарювання. Впровадження економічних інструментів для зменшення екологічного впливу.
Соціальна інфраструктура	Розробка освітніх програм для населення. Підтримка громадських ініціатив. Проведення інформаційних кампаній. Залучення місцевих громад до прийняття рішень.
Екологічна інфраструктура	Розширення мережі природоохоронних територій. Створення екологічних коридорів. Відновлення деградованих земель. Інтеграція концепції екосистемних послуг у прийняття рішень.
Суспільно-політична інфраструктура	Залучення громадськості до прийняття рішень. Розробка механізмів прозорості та підзвітності. Підтримка громадських організацій. Виконання міжнародних екологічних зобов'язань.
Комунікаційна інфраструктура	Розвиток широкосмугового інтернету. Використання засобів масової інформації та соціальних медіа. Організація вебінарів та онлайн-конференцій. Створення механізмів зворотного зв'язку.

Джерело Деталізовано та систематизовано у табличному вигляді автором.*

Приведені у табл. 3 ключові підмеханізми для кожного з інфраструктурних елементів будуть сприяти комплексному та ефективному управлінню ПРА, однак, тривимірну пріоритетність їхнього застосування за кожним рівнем управління масмо об'єктивувати у систематизованому табличному вигляді. Систематизований формат із пріоритетністю локалізації зусиль щодо розбудови кожного елементу інфраструктурної основи організації управління ПРА для суб'єктів управління й господарювання різного рівня, які залучені до природно-господарських відносин, репрезентовано у табл. 4.

Таблиця 4

П'яти вимірна відповідальність та тривірнева пріоритетність локалізації зусиль суб'єктів управління та господарювання у контексті розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА

Елемент інфраструктурної основи	Рівні природно-господарських відносин				
	Державний рівень	Регіональний рівень	Місцевий рівень	Бізнес	Громадські організації та населення
Інституційна	Високий: створення та підтримка державних органів; координація міжвідомчих комісій	Високий: формування регіональних агентств; взаємодія з державними органами	Середній: підтримка місцевих інституцій; взаємодія з регіональними органами	Низький: взаємодія з місцевими інституціями	Середній: участь у дорадчих органах, взаємодія з державними структурами
Правова	Високий: розробка та вдосконалення законодавства; забезпечення правозастосування	Середній: впровадження регіональних нормативних актів; контроль за дотриманням законодавства	Низький: дотримання місцевих нормативних актів; співпраця з регіональними органами	Високий: дотримання законодавства; запропонування змін	Низький: ознайомлення з законодавством; подача пропозицій та скарг
Технологічна	Високий: впровадження національних ГІС; автоматизація систем моніторингу	Високий: регіональна адаптація технологій; інноваційні проекти	Середній: локальні технологічні проекти; взаємодія з регіональними центрами	Високий: інвестиції в новітні технології; впровадження інновацій	Низький: участь у місцевих проектах; залучення до технологічних ініціатив
Інформаційна	Високий:	Середній:	Високий:	Середній:	Середній:

Елемент інфраструктури основи	Рівні природно-господарських відносин				
	Державний рівень	Регіональний рівень	Місцевий рівень	Бізнес	Громадські організації та населення
	створення національних баз даних; впровадження електронних сервісів	підтримка регіональних інформаційних систем; інформаційні портали	локальні інформаційні системи; публікація даних для населення	використання інформаційних ресурсів; обмін даними	доступ до інформації; участь у громадських обговореннях
Економічна	Високий: впровадження національних фінансових стимулів; розробка систем екологічних платежів	Середній: регіональні програми підтримки; інвестиційні проекти	Середній: місцеві економічні інструменти; стимули для населення	Високий: економічні стимули для інновацій; інвестиції в екологічні проекти	Низький: участь у місцевих економічних програмах; залучення до фінансових ініціатив
Соціальна	Середній: національні освітні програми; інформаційні кампанії	Високий: регіональні ініціативи; підтримка громадських ініціатив	Високий: місцеві освітні програми; просвітницькі заходи для населення	Середній: підтримка соціальних проектів; співпраця з місцевими громадами	Високий: активна участь у громадських ініціативах; поширення екологічної свідомості
Екологічна	Високий: розширення національних природоохоронних територій; інтеграція екосистемних послуг	Високий: створення регіональних еко-коридорів; відновлення деградованих земель	Високий: місцеві екологічні проекти; залучення місцевих громад	Середній: підтримка екологічних ініціатив; впровадження екологічних стандартів	Високий: участь у місцевих екологічних проектах; підтримка екологічних рухів
Суспільно-політична	Високий: розробка механізмів прозорості; залучення громадськості до прийняття рішень	Середній: регіональні програми залучення громадськості; підтримка місцевих ініціатив	Високий: активна участь у місцевих рішеннях; забезпечення прозорості	Середній: підтримка суспільних ініціатив; взаємодія з місцевими громадами	Високий: активна участь у громадських обговореннях; вплив на місцеві рішення
Комунікаційна	Високий: розвиток національної інтернет-інфраструктури; використання засобів масової інформації	Високий: регіональні комунікаційні мережі; інформаційні платформи	Високий: місцеві комунікаційні ініціативи; залучення населення	Середній: участь у комунікаційних програмах; інформаційна підтримка	Високий: участь у інформаційних кампаніях; взаємодія з місцевими органами

Джерело * Сформовано, обґрунтовано, деталізовано та систематизовано у табличному вигляді автором

Відображаючи пріоритетність локалізації зусиль для кожного рівня управління та господарювання, що сприяє комплексному й ефективному управлінню ПРА, маємо визнати, що на державному рівні лежить найбільша відповідальність у розбудові інституційної, правової, технологічної, інформаційної, економічної, екологічної, суспільно-політичної та комунікативної інфраструктури. Тож, у разі збоїв та порушень, відповідальність за перешкоджання системному упорядкуванню ПГВ при розбудові інфраструктурної основи, орієнтовно, несуть у такій пропорції: Системи державного, регіонального й місцевого управління, відповідно:

32,0% 20,0% і 20,0%; Бізнес: 12,0%; Громадські організації та населення: 16,0%. Для формалізації п'ятивимірної матриці відповідальності, яка ідентифікує тривірневий пріоритет локалізації зусиль суб'єктів управління і господарювання у контексті розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА (табл. 5) використали кілька методичних підходів задля уточнення кількісного значення ваги їхньої відповідальності на сучасному етапі функціонування національних соціо-еколого-економічних систем. А, саме, такі:

1. Аналіз зацікавлених сторін (Stakeholder Analysis): цей підхід передбачав ідентифікацію та аналіз впливу і зацікавленості різних суб'єктів управління та господарювання у розбудові інфраструктурної основи. Авторами визначено ключові групи зацікавлених сторін (державний рівень, регіональний рівень, місцевий рівень, бізнес, громадські організації та населення) та необхідність врахування вагомості їхнього впливу на процеси управління ПРА.

2. SWOT-аналіз: використали для оцінки внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на розбудову інфраструктурної основи, що дозволило визначити сильні та слабкі сторони, можливості й загрози для кожного з елементів інфраструктури на різних рівнях управління і господарювання.

3. Аналіз ієрархій (Analytic Hierarchy Process, АНР): метод дозволив структуровано приймати рішення, розбиваючи проблему на менші частини і порівнюючи їх між собою. Використовуючи АНР, визначили пріоритетність кожного елементу інфраструктури та рівня управління за експертним методом.

Таблиця 5

П'яти вимірна матриця відповідальності за тривірневою пріоритетністю локалізації зусиль суб'єктів управління і господарювання у контексті розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА

Елементи інфраструктури / Рівні управління	Державний рівень	Регіон-аль-ний рівень	Місцевий рівень	Бізнес	Громад-ські організації та населення	Склад-ність розбудови інфра-структури
Першого рівня складності розбудови елементи інфраструктурної основи						
Екологічна інфраструктура	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	I.I
Інформаційна інфраструктура	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Середній (0,5)	I.II
Соціальна інфраструктура	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	I.II
Другого рівня складності розбудови елементи інфраструктурної основи						
Технологічна інфраструктура	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	II.I
Суспільно-політична інфраструктура	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Низький (0,0)	Високий (1,0)	II.I
Комунікаційна інфраструктура	Середній (0,5)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	II.I
Економічна інфраструктура	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Середній (0,5)	Високий (1,0)	Низький (0,0)	II.II
Правова інфраструктура	Високий (1,0)	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Низький (0,0)	Середній (0,5)	II.II
Третього рівня складності розбудови елемент інфраструктурної основи						
Інституційна інфраструктура	Високий (1,0)	Середній (0,5)	Низький (0,0)	Низький (0,0)	Низький (0,0)	III.I
Бальне значення відповідальності	7,5	7,0	6,5	4,0	5,5	30,5
Значення ваги відповідальності, %	24,6	23,0	21,3	13,1	18,0	100,0

Джерело * Сформовано, обґрунтовано та систематизовано у табличному вигляді

4. Метод сценаріїв (Scenario Planning): розроблення різних сценаріїв розвитку ситуації дозволило оцінити можливі наслідки ідентифікованих пріоритетів для різних рівнів управління та господарювання, що допомагає

побудувати більш гнучкі та адаптивні стратегії розбудови інфраструктури.

5. Метод балних оцінок (Scorecard Method): передбачав оцінку важливості та пріоритетності кожного з елементів інфраструктури і рівня управління на основі визначених критеріїв, що дозволило кількісно оцінити значущість різних інфраструктурних аспектів та визначити їх пріоритетність.

6. Метод багатокритеріального аналізу (Multi-Criteria Decision Analysis, MCDA): використано для оцінки та порівняння різних альтернатив із урахуванням множинних критеріїв, що дозволило врахувати різні аспекти та впливи на розбудову інфраструктурної основи для кожного з рівнів управління.

7. Метод експертних оцінок (Delphi Method): вважаючи авторів даного дослідження в якості професійних експертів для надання оцінок і прогнозів щодо пріоритетів та важливості різних елементів інфраструктури, отримали зважені й обґрунтовані оцінки на основі експертного досвіду.

Отже, для побудови п'ятивимірної матриці відповідальності (див., табл. 5) використано комплекс методичних підходів, які дозволили всебічно оцінити важливість і пріоритетність різних аспектів розбудови інфраструктурної основи управління ПРА. Їхнє комплексне застосування забезпечило: а) обґрунтоване та ефективне прийняття рішень із ідентифікації пріоритетів, сприяючи кращій координації між різними рівнями управління та залученню всіх зацікавлених сторін у процес управління природними ресурсами; б) уточнення кількісного значення ваги (у відсотковому вимірі) відповідальності суб'єктів управління та господарювання за перешкоджання системному упорядкуванню ПГВ при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА. А, саме для: систем державного, регіонального та місцевого управління, відповідно – 24,6%, 23,0,%21,3%; бізнесу – 13,1%; громадських організацій та населення – 18,0%.

У відповідності з приведеним вище та з огляду на визначення пріоритетності локалізації зусиль при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА (див., табл. 4), пропонуємо до використання алгоритм обґрунтування та реалізації організаційно-економічних і проектних процедур у вигляді схеми пріоритетності локалізації зусиль при розбудові кожного елементу інфраструктурної основи організації управління ПРА для суб'єктів управління та господарювання різного рівня управління (рис. 1).

Рис. 2. Алгоритм реалізації організаційно-економічних та проектних процедур за схемою пріоритетності локалізації зусиль при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА (авторська розробка)

Приведений на рис. 1 алгоритм розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА в Україні формалізовано дослідниками за чотирма кроками: I) ідентифікація суб'єктів за рівнем управління й господарювання; II) визначення елементів інфраструктурної основи організації управління ПРА; III) оцінка пріоритетності локалізації зусиль при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА; IV) процедури та заходи з локалізації зусиль суб'єктів управління та господарювання при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА. Зважаючи на детальність опрацювання загальної схеми (див., рис. 1) пріоритетності локалізації зусиль, можна стверджувати, що приведений алгоритм має кілька значних переваг:

1) системність, комплексний та інтеграційний підхід: а) алгоритм забезпечує системний підхід до розбудови інфраструктури, охоплюючи всі рівні управління та різні елементи інфраструктури; б) комплексне врахування інституційних, правових, технологічних, інформаційних, економічних, соціальних, екологічних, суспільно-політичних та комунікаційних аспектів;

2) чіткість й обґрунтованість визначення пріоритетів із локалізації зусиль: а) пріоритетність зусиль дозволяє спрямувати ресурси на найбільш критичні та важливі ділянки для кожного рівня управління; б) визначення пріоритетів допомагає оптимізувати використання обмежених ресурсів, сприяючи досягненню найбільших результатів;

3) адаптивність та гнучкість: а) алгоритм є адаптивним і може бути налаштований для різних регіонів та умов, враховуючи специфічні потреби та можливості; б) гнучкість у виборі заходів та проектів дозволяє враховувати зміни у зовнішньому середовищі та нові виклики;

4) покращення координації та співпраці: а) стимулює координацію між різними рівнями управління та суб'єктами господарювання; б) сприяє взаємодії державних органів, бізнесу, громадських організацій та населення, що підвищує ефективність управління ПРА;

5) підвищення прозорості та підзвітності: а) чітко визначені пріоритети та кроки сприяють підвищенню прозорості процесу прийняття рішень; б) залучення громадськості та бізнесу забезпечує підзвітність органів управління, що підвищує довіру до їх діяльності;

6) оптимізація ресурсів: а) впровадження пріоритетного підходу дозволяє максимально ефективно використовувати фінансові, людські та технологічні ресурси; б) зменшує ризики неефективного використання ресурсів, спрямовуючи їх на найбільш впливові проекти та заходи;

7) підвищення ефективності та результативності: а) спрямування зусиль на пріоритетні напрями дозволяє досягти більш високих результатів у короткі терміни; б) забезпечує більшу віддачу від цілеорієнтованих вкладених інвестицій у розвиток інфраструктурної основи;

8) покращення екологічних та соціальних результатів: а) орієнтація на екологічні та соціальні пріоритети сприяє сталому розвитку та покращенню якості життя населення; б) підтримка екологічних проектів допомагає зберегти природні ресурси та підвищити екологічну свідомість;

9) підтримка інновацій та технологічного розвитку: а) пріоритетність технологічних інфраструктурних елементів стимулює впровадження новітніх технологій та інновацій; б) підтримка технологічного розвитку сприяє підвищенню конкурентоспроможності регіонів та країни в цілому.

Підтвердимо, що алгоритм реалізації організаційно-економічних та проектних процедур за схемою пріоритетності локалізації зусиль є ефективним інструментом оцінювання на основі комплексного, системного та збалансованого підходу до розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА. Ідентифікуючи необхідні умови та вимоги (табл. 6), які мають бути визначені для забезпечення результативності реалізації цього алгоритму, уможливуємо систематизацію й організацію процесів упорядкування ПГВ, враховуючи різні аспекти та потреби усіх учасників. З огляду на останнє, маємо потребу у врахуванні при реалізації цих процесів сукупності теоретичних і науково-прикладних підходів для розбудови кожного з дев'яти елементів інфраструктурної основи (табл. 7).

Таблиця 6

Вимоги та умови забезпечення результативності алгоритму реалізації організаційно-економічних та проектних процедур за схемою пріоритетності локалізації зусиль при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА *

Умови та Вимоги	Опис умов та вимог до реалізації алгоритму
Законодавча підтримка	Наявність законодавчої бази, що регулює управління ПРА. Впровадження та дотримання екологічних стандартів.
Фінансування та ресурси	Забезпечення достатнього фінансування з державного та місцевого бюджетів. Залучення приватних інвестицій та міжнародних грантів.
Інституційна спроможність	Формування та підтримка спеціалізованих державних органів та агентств. Розвиток міжвідомчої співпраці.

Умови та Вимоги	Опис умов та вимог до реалізації алгоритму
Прогресивність технологічної інфраструктури	Впровадження сучасних технологій моніторингу та управління ПРА. Використання ГІС та дистанційного зондування.
Інформаційна прозорість та доступність	Створення та підтримка відкритих баз даних про ПРА. Забезпечення доступу до інформації для всіх зацікавлених сторін.
Освітні та просвітницькі програми	Розробка та впровадження освітніх програм для населення та фахівців. Проведення інформаційних кампаній та заходів для підвищення екологічної свідомості.
Громадська участь та співпраця	Активне залучення громадськості до процесу прийняття рішень. Підтримка громадських організацій та ініціатив
Економічні стимули	Впровадження системи економічних стимулів для зменшення екологічного впливу. Підтримка інвестицій у проекти сталого розвитку та сталого господарювання.
Моніторинг та оцінка результатів	Постійний моніторинг реалізації проєктів та програм. Оцінка результативності та впливу на довкілля і суспільство.
Відповідальність та підзвітність	Встановлення чітких механізмів підзвітності для органів управління. Забезпечення прозорості та відкритості процедур прийняття рішень.
Міжнародна співпраця та обмін досвідом	Участь у міжнародних проєктах та програмах. Обмін досвідом із іншими країнами та впровадження передових практик.
Інновації та науково-дослідні розробки	Підтримка наукових досліджень у сфері управління ПРА. Впровадження інноваційних рішень та технологій.
Соціальна відповідальність бізнесу	Впровадження корпоративної соціальної відповідальності. Співпраця бізнесу з місцевими громадами та державними органами.
Регулярне оновлення та адаптація стратегій	Оновлення стратегій та планів з урахуванням нових викликів та можливостей. Гнучкість та адаптивність у реалізації проєктів.
Кадровий потенціал	Забезпечення високого рівня професійної підготовки фахівців. Підтримка постійного навчання та підвищення кваліфікації.
Соціальна інфраструктура	Розвиток соціальної інфраструктури для підтримки екологічних ініціатив. Забезпечення соціального захисту та підтримки місцевих громад.
Комунікаційні стратегії	Розробка ефективних комунікаційних стратегій для поширення інформації про проекти та ініціативи. Використання сучасних комунікаційних каналів (соціальні медіа, ЗМІ, тощо).

Джерело Сформовано, обґрунтовано, деталізовано та систематизовано у табличному вигляді автором*

Таблиця 7

Комплекс теоретичних та науково-прикладних підходів до розбудови кожного з дев'яти елементів інфраструктурної основи організації управління ПРА *

Елемент інфраструктури	Теоретичні підходи	Науково-прикладні підходи
Інституційна	Теорії: а) інституційної економіки; б) управління організаціями; в) інтеграції; г) суспільного вибору.	Розробка та впровадження інституційних реформ. Формування спеціалізованих агентств та органів управління. Взаємодія з міжнародними організаціями.
Правова	Теорії: а) права та правового регулювання; б) державного управління; в) екологічне право.	Розробка та вдосконалення нормативно-правової бази. Впровадження правоформуючих механізмів. Моніторинг та оцінка правових норм. Забезпечення правової інтеграції як процесу правової взаємодії, взаємного пристосування і зближення національних правових систем на основі міжнародних принципів, стандартів і методів правового регулювання.

Елемент інфраструктури	Теоретичні підходи	Науково-прикладні підходи
Технологічна	Теорії: а) інновацій; б) технологічного розвитку; в) системного аналізу; г) системного гомеостазу.	Впровадження сучасних технологій моніторингу та управління ПРА. Використання ГІС. Інтеграція дистанційного зондування землі.
Інформаційна	Теорії: а) інформаційних систем; б) управління інформацією; в) інформаційної безпеки.	Створення та підтримка баз даних про ПРА. Впровадження електронних урядових сервісів. Забезпечення доступу до інформації та її безпеки.
Економічна	Теорії: а) економічна теорія; б) теорія сталого розвитку; в) екологічна економіка; г) теорія сталого господарювання.	Впровадження економічних стимулів та платежів за використання природних ресурсів. Підтримка інвестицій у екологічні проекти. Розробка систем екологічного оподаткування. Розробка плану дій.
Соціальна	Теорії: а) соціального розвитку; б) соціальної справедливості; в) соціальної відповідальності	Розробка та впровадження освітніх програм та інформаційних кампаній. Підтримка соціальних ініціатив та проектів. Інтеграція принципів соціальної справедливості.
Екологічна	Теорії: а) екології; б) біорізноманіття; в) екосистемних послуг; г) сталого господарювання.	Розширення природоохоронних територій. Відновлення деградованих екосистем. Інтеграція екосистемних послуг у процеси прийняття рішень
Суспільно-політична	Теорії: а) демократії; б) громадянського суспільства; в) публічного управління	Залучення громадськості до прийняття рішень. Розробка механізмів прозорості та підзвітності. Підтримка громадських організацій та ініціатив
Комунікаційна	Теорії: а) комунікації; б) масових комунікацій; в) інформаційних потоків; г) інформаційної інтеграції.	Розробка комунікаційних стратегій. Використання сучасних комунікаційних каналів (соціальні медіа, ЗМІ). Створення інформаційних платформ для взаємодії з громадськістю, тощо.

*Джерело * Сформовано, деталізовано, узагальнено та систематизовано у табличному вигляді автором*

Демонструючи які теоретичні основи та практичні методи і технології управління слід використовувати для ефективної розбудови кожного елементу інфраструктурної основи організації управління ПРА (див., табл. 7), маємо визнати і підвередити наступне: запровадження у практику Концепту системного упорядкування ПГВ у контексті забезпечення якості життя із розбудовою інфраструктурної основи організації управління ПРА має декілька суттєвих переваг, визначених і обґрунтованих дослідниками даної розробки: 1) сталість і стабільність – оскільки домінанти Концепції спрямовані на створення стабільного і сталого середовища для розвитку суспільства, що сприяє надійності та стійкості економіки, соціальної сфери та екології; 2) спільна відповідальність – домінанти Концепції визначають та підкреслюють важливість спільної відповідальності всіх суб'єктів управління, господарювання і суспільства за стан природи, господарського та технологічного розвитку, якості життя населення України; 3) інтегрований підхід – реалізація на практиці домінант Концепції сприяє інтеграції різних сфер життєдіяльності, таких як економіка, соціальна справедливість та екологія, з метою забезпечення більш ефективної координації і результативності управління; 4) стале економічне зростання – забезпечення результативної раціонального використання ресурсів та збалансованого розвитку природно-господарських систем сприяє сталому економічному зростанню; 5) підвищення якості життя – домінанти Концепції спрямовують діяльність на підвищення якості життя населення шляхом забезпечення вільного доступу до природних ресурсів, екологічно чистого середовища та стійкого економічного і соціального розвитку; 6) адаптація до сучасних змін клімату – Концепція враховує вагомість їхнього впливу на природно-господарські системи, сприяє розробці механізмів адаптації.

Загалом, пропонується Концепція системного упорядкування ПГВ при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА має відіграти важливу роль у покращенні якості життя населення та створенні сталого і життєздатного суспільства. Тож, у відповідності з приведеними напрацюваннями, обґрунтованим комплексом теоретичних і науково-прикладних підходів, складом визначених елементів Концепту, а також сформованого інструментарію маємо уточнити змістовність дефініційного визначення такого поняття як «Концепція системного упорядкування природно-господарських відносин в Україні у контексті забезпечення якості життя» - в якості теоретично обґрунтованої й практично орієнтованої стратегічної доктрини розвитку соціо-еколого-економічних систем в державі, яка визначає принципи, цілі, завдання, пріоритети та інструменти

задля розробки і впровадження у практику комплексу заходів, планів дій і політик, спрямованих на оптимізацію взаємодії між природним середовищем, господарською діяльністю та суспільством із метою забезпечення якості життя за рахунок розбудови дієвої інфраструктурної основи організації управління ПРА. При цьому, розвинуто методологічно важливі положення імплементації Концепту системного упорядкування ПГВ, що: а) ґрунтується на принципах сталого розвитку і господарювання, ефективного використання природних ресурсів, захисту довкілля, соціальної справедливості й співпраці всіх зацікавлених сторін; б) передбачає інтегрований підхід до управління: ПРА; розвитком новаторських технологій; упорядкуванням природно-економічного простору держави, системно-впорядкованою комбінацією ціннісно-орієнтованих домінант його формування; участю громадськості та стейкхолдерів у прийнятті рішень; в) спрямовано на створення збалансованої системи взаємозв'язків між економікою, соціумом та природою, що дозволить досягти сталого розвитку, підвищити якість життя населення та забезпечити збереження екологічної рівноваги і в межах територіальних утворень і на території України, загалом.

У цьому контексті маємо акцентувати увагу і на такому значимому аспекті, врахування якого є обов'язковим для реалізації на практиці домінант оригінального Концепту у реконструктивному періоді відновлення України та її відбудови після військової агресії РФ. Адже, на цьому етапі суб'єктами управління та господарювання мають бути враховані специфічні вимоги та умови реалізації Концепції системного упорядкування ПГВ в Україні контексті забезпечення якості життя (табл. 8).

Таблиця 8

Специфічні вимоги та умови реалізації на практиці домінант Концепції системного упорядкування природно-господарських відносин в Україні у реконструктивному періоді*

Умови реалізації Концепту	Вимоги щодо реалізації на практиці домінант Концепту на реконструктивному етапі
Безпека (у т.ч. правова) та суспільно-політична стабільність	Необхідність визнання суб'єктами управління пріоритет щодо забезпечення стабільності та безпека в регіонах, що є першочерговими вимогами для успішної реалізації будь-якої концепції відновлення та розвитку. Вирішення військово-політичних конфліктів і забезпечення мирного врегулювання воєнного конфлікту – є важливими для створення сприятливого середовища у контексті відновлення і регенерації економіки та її відбудови. Нагальним стане гарантування стабільності політичного середовища та правової системи, що має бути важливими умовами для ефективної реалізації стратегій розвитку та впровадження системних змін и упорядкуванні ПГВ.
Екологічна безпека, сталість та відновлення природних ресурсів	Суб'єктам управління слід враховувати і передбачати те, що після військових дій і руйнувань територій можливим є серйозний екологічний збиток для природного середовища держави, який потребуватиме негайного втручання. Збереження та відновлення природних ресурсів, охорона довкілля та підтримка екологічної безпеки стають критично важливими завданнями у контексті реалізації Концепту. Забезпечення екологічної безпеки, відновлення та збереження природних ресурсів і довкілля є вкрай необхідними для забезпечення сталого розвитку та якості життя майбутніх поколінь.
Соціальна стабільність, регенерація та реабілітація	Обов'язковим є виконання багатомірних завдань щодо відновлення і підтримки соціальної стабільності у постраждалих регіонах – є конститутивно-ключовим завдання, поряд із яким, нагальною стане – реабілітація та відновлення інфраструктури, а також підтримка та допомога постраждалим особам – є необхідними вимогами для успішної відбудови і реалізації Концепту. Забезпечення соціального захисту та реабілітації постраждалих груп населення, включаючи ветеранів, біженців та внутрішньо переміщених осіб, що сприятиме покращенню якості життя та соціальній стабільності.
Економічні реформи, інституційна перебудова та розвиток ринкових відносин	Після військового конфлікту маємо передбачати реальну можливість виникнення серйозних (критичних) для зруйнованих територій та країни загалом економічних проблем, які потребуватимуть швидких, адекватних і ефективних реформ, а також значного масштабу залучення інвестицій у відновлення та модернізацію національного господарства і, відповідно, інфраструктури. Важливим стане, у першу чергу, забезпечення сприятливих умов для підтримки економічних реформ та заохочення підприємництва, раціональне освоєння інвестицій та розвиток ринкових відносин.
Інноваційний зростання та розвиток	Перед суб'єктам управління нагальним завданням постане у реконструктивному періоді – ціле орієнтовне убезпечення форсованого розвитку інноваційної системи й

Умови реалізації Концепту	Вимоги щодо реалізації на практиці домінант Концепту на реконструктивному етапі
освіти	технологічного оновлення виробництв, підтримка наукових досліджень та розвиток вищої освіти, які є ключовою основою для забезпечення конкурентоспроможності, раціоналізації та упорядкування природно-господарських відносин здатності СЕЕС до адаптації у сучасних трансформаціях світогосподарської та суспільно-політичної системи.
Міжнародна співпраця та підтримка	Визначальним реконструктивному періоді – є забезпечення широкої міжнародної підтримки та співпраці з міжнародними організаціями, донорами, іншими країнами, що значно полегшить відновлення, регенерацію та розвиток України після війни, забезпечуючи необхідні ресурси, технічну підтримку та експертні знання, які передбачено для залучення за домінантами оригінального Концепту. При цьому, маємо здійснювати активний пошук стейкхолдерів, співпрацюючи з міжнародними фондами, державами-партнерами та іншими суб'єктами міжнародних відносин задля обміну передовим досвідом, технологіями і, відповідно, ресурсами.

Джерело Обґрунтовано та систематизовано у табличному вигляді автором, що деталізовано у напрацюваннях [18-20]*

Певним чином підсумовуючи результати науково-прикладного дослідження, підкреслимо доцільність та нагальність розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА на засадах реалізації домінант Концепту системного упорядкування природно-господарських відносин в Україні у контексті забезпечення якості життя. Зазначене обумовлено:

1. Необхідність удосконалення інфраструктурної основи: її розбудова є ключовим елементом для забезпечення ефективного та сталого використання природних ресурсів. Інституціональна основа включає створення та підтримку спеціалізованих державних органів, регулюючих агентств, наукових установ та громадських організацій, що забезпечують комплексне управління ПРА.

2. Впровадження принципів системного упорядкування: Концепт системного упорядкування ПГВ передбачає інтеграцію різних інституційних структур та механізмів, що дозволяє забезпечити координацію та взаємодію між різними рівнями управління та зацікавленими сторонами. Зазначене включає розробку чіткої нормативно-правової бази, механізмів контролю та підзвітності, а також системи стимулів для раціонального використання природних ресурсів.

3. Підвищення якості життя: ефективне інфраструктурне управління ПРА сприяє підвищенню якості життя населення шляхом забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, що включає збереження біорізноманіття, покращення стану природних екосистем, створення сприятливих умов для здоров'я і добробуту.

4. Економічні вигоди: інфраструктурна основа управління ПРА сприяє економічному розвитку, забезпечуючи ефективне використання природних ресурсів та зменшення екологічних ризиків. Зазначене включає розвиток екологічно чистих технологій, підтримку сталого сільського господарства, туризму та інших галузей, що залежить від природних ресурсів.

5. Соціальна стабільність та участь громадськості: інституціональні механізми управління ПРА забезпечують прозорість та підзвітність процесів прийняття рішень, що сприяє підвищенню довіри населення до органів влади. Залучення громадськості до процесу управління ПРА сприяє формуванню відповідального ставлення до довкілля і підвищенню екологічної свідомості.

6. Міжнародне співробітництво та відповідність стандартам: розбудова дієвої інфраструктурної основи дозволяє Україні відповідати міжнародним екологічним стандартам і зобов'язанням, що сприяє залученню міжнародної підтримки та інвестицій у природокористування, а також обміну досвідом із іншими країнами та впровадженню передових практик управління ПРА.

До вказаного вище, маємо додати, що використання інтеграційного підходу при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА, визначеного за домінантами Концепту системного упорядкування ПГВ у контексті забезпечення якості життя, обумовлено його результативністю, важливістю та доцільністю застосування в сучасних умовах господарювання в Україні. Оскільки розбудова інфраструктурної основи саме за інтеграційним підходом забезпечує комплексний та системний підхід до управління природними ресурсами, що дозволяє ефективно вирішувати складні проблеми, пов'язані з використанням, охороною та відновленням природних ресурсів. А, інтеграція різних аспектів управління у практику дозволить уникнути фрагментації, підвищуючи координацію між різними рівнями управління та сприятиме раціональному використанню ПРА. Тим самим, забезпечити:

- підвищення якості життя: ефективне управління ПРА сприяє забезпеченню стійкого розвитку, що є основою для підвищення якості життя населення. Розбудова на інтеграційних засадах інфраструктурної основи

управління дозволяє забезпечити екологічну безпеку, зберегти біорізноманіття, покращити здоров'я населення та створити сприятливі умови для соціально-економічного розвитку. А, збалансоване використання природних ресурсів забезпечує довгострокову економічну стабільність та добробут суспільства;

- реалізацію на практиці домінант Концепту системного упорядкування ПГВ: їх впровадження дозволяє створити стійку систему управління, що враховуватиме всі аспекти природокористування і включатиме інституційні, інфраструктурні, правові, технологічні, інформаційні, економічні, соціальні, екологічні, суспільно-політичні та комунікаційні компоненти. Такий підхід забезпечує всебічний розвиток і враховує інтереси всіх зацікавлених сторін;

- економічні та соціальні переваги: інтеграційний підхід сприяє створенню сприятливого інвестиційного клімату, розвитку екологічно чистих технологій та нових робочих місць, що покращує економічну ситуацію в регіонах, сприяє підвищенню доходів населення та забезпечує соціальну стабільність;

- глобальну відповідальність та співпрацю: у сучасному світі питання управління природними ресурсами мають глобальний характер, а розбудова інфраструктурної основи на інтеграційних засадах відповідає міжнародним стандартам та зобов'язанням, сприяє міжнародній співпраці та обміну досвідом, що є важливим кроком до забезпечення глобальної екологічної безпеки;

Отже, розбудова на інтеграційних засадах інфраструктурної основи організації управління ПРА за домінантами Концепту системного упорядкування ПГВ – є необхідним і доцільним кроком для України у повоєнному періоді. Зазначені управлінські, проектні та організаційно-економічні дії, разом із форсайт-плануванням і прогнозуванням, забезпечуватимуть комплексней ефективне управління національними природними ресурсами і, відповідно, раціональне освоєння й використання, що сприятиме сталому розвитку і господарюванню, підвищенню якості життя населення. Адже, інтеграційна основа дозволяє врахувати всі аспекти природокористування, забезпечуючи координацію між різними рівнями управління та довгострокову екологічну, економічну та соціальну стабільність.

Таким чином, вбачаємо, що розбудова інфраструктурної основи організації управління ПРА на базі домінант Концепту системного упорядкування ПГВ є пріоритетним кроком трансформації та просторової реконструкції СЕЕС на сучасному етапі функціонування нашого державного утворення. Це забезпечено системно-комплексним підходом до управління природними ресурсами, сприяючи сталому розвитку і господарюванню, підвищенню якості життя населення та економічній стабільності. А, розроблення, опрацювання та реалізація дії комплексу нових дієвих інституціональних механізмів дозволить досягти чіткої координації між різними рівнями управління, підвищуючи прозорість та підзвітність, а також забезпечуючи відповідність міжнародним стандартам у сфері природокористування з вирішенням нагальних проблем якості життя населення України. За результатами дослідження побудовано структурно-функціональну модель взаємозалежності та взаємозв'язків між елементами Концепту системного упорядкування ПГВ в Україні у контексті забезпечення якості життя [1, 2], за якою синтезуються, у єдиній концептуальній формі, методологія системного упорядкування, система домінант реалізації концепції за синхронного використання принципів теоретичних і науково-прикладних підходів до розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА та набір інструментарію упорядкування у складі з: а) об'єктів докладання зусиль і суб'єктів управління; б) агрегованого комплексу механізмів і композитного набору заходів, які є не лише важелями та регуляторами переформатування й інтелектуалізації ПГВ, а й способами збору, обробки, аналізу, контролювання та коригування просторових вимірів і даних.

Зазначене базується на науково-прикладних розробках та методологічно важливих положеннях із: 1) обґрунтування послідовності переформатування об'єкт-орієнтованих площин, за рахунок визначення пріоритетності локалізації зусиль за складністю їх упорядкування, дотримання яких базується на перетворенні, у першу чергу процесів із системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС, надалі – реалізації просторової перетворювальної стратегії, забезпечення сталості та соціетальності СЕЕС, а на завершальному етапі – стратегічного управління матеріальними активами; 2) ідентифікації масштабів генерації та визначення кількості мультиплікативних ефектів із набуття у СЕЕС резилієнтних здатностей, які з'явились та зніщувались в їхніх межах за результатами системного упорядкування ПГВ; 3) розбудови дев'яти складових інфраструктурної основи організації управління ПРА (інституційної; правової; технологічної; інформаційної; економічної; соціальної; екологічної; суспільно-політичної; комунікаційної інфраструктури).

Отже, побудований алгоритм розбудови інфраструктурної основи організації управління природно-ресурсними активами (реалізація якого передбачає чотири кроки: ідентифікація суб'єктів за рівнем управління й господарювання; визначення елементів інфраструктурної основи; оцінка пріоритетності локалізації зусиль; процедури та заходи з локалізації зусиль суб'єктів управління та господарювання), означають його суттєві переваги. А, саме: а) системність, комплексний та інтеграційний підхід; б) чіткість й обґрунтованість визначення пріоритетів із локалізації зусиль; в) адаптивність та гнучкість; г) покращення координації та співпраці; д) підвищення прозорості та підзвітності; ж) оптимізація ресурсів; з) підвищення ефективності та результативності; к) покращення екологічних та соціальних результатів; л) підтримка інновацій та

технологічного розвитку. Отримані науково-прикладні напрацювання дозволили обґрунтувати та формалізувати п'яти вимірну матрицю відповідальності суб'єктів управління та господарювання, яка ідентифікує тривірневий пріоритет локалізації зусиль (високий, середній, низький) при розбудові інфраструктурної основи організації управління ПРА, за якою встановлено кількісне значення ваги відповідальності за перешкоджання системному упорядкуванню природно-господарських відносин при розбудові інфраструктурної основи: систем державного, регіонального та місцевого управління, відповідно – 24,6%, 23,0%, 21,3%; бізнесу – 13,1%; громадських організацій та населення – 18,0%. Перспективність й об'єктивність авторських розробок базується на принципових положеннях імплементації Концепту системного упорядкування ПРА, які: а) враховують принципи сталого розвитку і господарювання, ефективного використання природних ресурсів, захисту довкілля, соціальної справедливості та співпраці всіх зацікавлених сторін; б) передбачають інтегрований підхід до: розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА; управління розвитком новаторських технологій, упорядкуванням природно-економічного простору держави, системно-впорядкованою комбінацією ціннісно-орієнтованих домінант, участю громадськості та стейкхолдерів у процесі прийняття рішень; в) спрямовано на створення в Україні збалансованої системи взаємозв'язків між економікою, соціумом та природою, що дозволить досягти сталого розвитку, підвищити якість життя населення та забезпечити збереження екологічної рівноваги і в межах територіальних утворень і на території нашої держави, загалом.

Маємо засвідчити, що у площині репрезентованих у дослідженні розробок, маємо визнати, найбільш перспективними, наступні напрями подальшого їх використання та збагачення за дев'ятьма складовими інфраструктурної основи організації управління ПРА – табл. 9.

Таблиця 9

Перспективні напрями подальшого розвитку теорії розбудови інфраструктурної основи організації управління ПРА*

Елементи інфраструктурної основи організації управління ПРА	Перспективи подальшого розвитку збагачення науково-прикладних досліджень	Напрями збагачення науково-прикладних напрацювань за Концептом системного упорядкування
Інституційна інфраструктура	Розвиток спеціалізованих державних органів та агентств, що займаються управлінням ПРА, створення міжвідомчих робочих груп і комісій	Посилення координації між різними рівнями управління, залучення міжнародного досвіду та ресурсів, розвиток державно-приватного партнерства.
Правова інфраструктура	Вдосконалення законодавчої бази з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій та правових механізмів захисту довкілля.	Розробка та впровадження нових правових інструментів для стимулювання раціонального ресурсо-використання, посилення контролю за дотриманням екологічних норм.
Технологічна інфраструктура	Впровадження новітніх технологій в управління природними ресурсами, розвиток інноваційних методів моніторингу та управління.	Використання безпілотних літальних апаратів для моніторингу і діагностики, застосування блокчейн-технологій для відстеження використання природних ресурсів, впровадження АСУ.
Інформаційна інфраструктура	Створення національних інформаційних систем для збору та аналізу даних про стан природних ресурсів, розширення доступу до екологічної інформації.	Розробка платформ для обміну даними між різними організаціями та зацікавленими сторонами, інтеграція даних з різних джерел для покращення прийняття рішень.
Економічна інфраструктура	Впровадження економічних стимулів збереження і раціоналізації використання природних ресурсів, розвиток «зеленої» економіки.	Розробка механізмів екологічного оподаткування, створення фондів для фінансування екологічних проєктів, підтримка екологічного бізнесу.
Соціальна інфраструктура	Підвищення екологічної свідомості населення, розвиток освітніх та інформаційних програм з охорони довкілля.	Інтеграція екологічних питань у шкільну та вищу освіту, проведення громадських кампаній з популяризації екологічних ініціатив, підтримка екологічних громадських

Елементи інфраструктурної основи організації управління ПРА	Перспективи подальшого розвитку збагачення науково-прикладних досліджень	Напрями збагачення науково-прикладних напрацювань за Концептом системного упорядкування
		організацій.
Екологічна інфраструктура	Розширення мережі природоохоронних територій, впровадження програм із відновлення деградованих екосистем.	Використання методів відновлюваного землеробства, розвиток екологічного туризму, проведення заходів із відновлення водних і лісових ресурсів.
Суспільно-політична інфраструктура	Залучення громадськості до процесу прийняття рішень щодо управління природними ресурсами, розвиток механізмів громадського контролю.	Підтримка громадських ініціатив, спрямованих на збереження довкілля, розвиток програм громадського моніторингу екологічного стану, проведення публічних консультацій та слухань.
Комунікаційна інфраструктура	Розвиток ефективних комунікаційних стратегій для поширення інформації про екологічні питання, використання сучасних медіа-каналів.	Використання соціальних мереж для підвищення екологічної обізнаності, розробка мобільних додатків для інформування про екологічний стан, проведення медіа-кампаній із охорони довкілля.

Джерело Обґрунтовано та систематизовано у табличному вигляді автором*

Відтак, визнаємо, що розбудова дев'яти складових інфраструктурної основи організації управління ПРА має значні перспективи для подальшого розвитку і збагачення напрацювань. Оскільки, наступна інтеграція й поглиблення теоретичних знань із практичними підходами до системного упорядкування природно-господарських відносин в Україні забезпечить комплексне управління і раціоналізацію використання природних ресурсів, сприяючи сталому розвитку задля підвищення якості життя населення. Застосування у розробках інноваційних технологій, вдосконалення законодавчої бази, розвиток освітніх програм і залучення громадськості до процесів прийняття рішень – дозволить ефективно вирішувати проблеми сталого господарювання, охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

Джерела

1. Микитенко В. В. Systematic arrangement of natural and economic relations in Ukraine in the context of ensuring the quality of life. *International scientific conference «World economy and civilizational progress amidst polystructural changes: economic-technological, resource, political-legal, security-social factors»: conference proceedings (April 16-17, 2024. Uzhhorod, Ukraine)*. Riga, Latvia: "Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2024. 284 p. [C. 143-148]. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-412-2-36>
2. Микитенко В. В. Теоретико-методологічне упорядкування природно-господарських відносин в Україні у контексті забезпечення якості життя. *Сучасне суспільство: глобальні трансформації: колективна монографія*. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024. 298 с. [C. 132-145]. ISBN 978-617-7886-50-0. DOI: 10.61718/mon-2024-8
3. Микитенко В. В. Просторовий концепт організації господарських систем в інтересах сталого резиліентного розвитку територіальних утворень. *Інноваційні рішення в економіці, бізнесі, суспільних комунікаціях та міжнародних відносинах: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2024. 423 с. [C. 183-185].
4. Микитенко В. В. Просторова організація господарських систем: європейський досвід. *Нотатки сучасної науки: мультидисциплінарний науковий часопис*. 2024. № 12. Харків: Соціально-гуманітарна науково-творча майстерня СГ НТМ «Новий курс», 2024. 62 с. [C. 26-29]. DOI: 61718/nsn-2024-12.
5. Микитенко В. В. Організація природно-господарських відносин у реконструктивному розвитку територій. *Наука та наукознавство*. 2024. № 1 (123). С. 21-42. <https://doi.org/10.15407/sofs2024.01.021>
6. Микитенко В. В. Типізація господарської діяльності за напрямками просторового розвитку територій. *Управління ресурсним забезпеченням господарської діяльності підприємств реального сектору економіки: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції*. 23.11.2023 р. Полтава: ПДАУ, 2023. 244 с. [C. 89-90].
7. Микитенко В. В. Етапи реконструктивного просторового розвитку територій у контексті сталого господарювання. *Особливості інтеграції країн у світовий економічний та політико-правовий простір: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, 15 грудня 2023 р.*; заг. ред. д.е.н., проф. О. В Булатової. Київ: МДУ, 2023. С. 214-218.
8. Микитенко В. В., Чуприна М. О. Місце та роль природно-ресурсних активів у просторовому розвитку господарських систем України в ресурсних обмеженнях. *Вісник економічної науки України*. 2023. № 2 (45), 2023. [C. 21-29]. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2023.2\(45\).21-29](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2023.2(45).21-29)
9. Mukytenko Viktoriya, Chuprina Marharyta. Reconstructive technologies of spatial organization of economic systems and assessment of the quality of their spatial development. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute": Collection of scientific papers*. Kyiv: NTUU "KPI", Ed. "Helvetica" house. № 28 (2024). С. 67-74. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.28.2024.302776>.
10. Микитенко В. В. Детермінанти просторової організації господарських систем територіальних утворень. *Актуальні проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку регіону в умовах сучасних глобальних викликів: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Кременчук, Придніпровський інститут МАУП, 22 лютого 2024 р.)*; за заг. ред. В.В. Татарінова. Кременчук: ПІМАУП. 2024. 418 с. С. 245-246.
11. Микитенко В. В. Механізми реалізації інтегральної просторової моделі управління природно-ресурсними активами в умовах суспільно-політичної та економічної кризи і загроз національній безпеці. *Економіка, управління, інновації. Серія: Економічні науки*. Житомир, Житомирський держав. ун-т ім. І. Франка, 2020. Вип. 1 (26). Режим доступу: <http://eui.zu.edu.ua/article/view/ISSN2410-3748-2020-1%2826%29-5>. DOI: 10.35433/ISSN2410-3748-2020-1(26)-5
12. Микитенко В. В., Драган І. В., Драган І. О. Формування механізмів управління забезпеченням сталого господарювання. *Економіка, управління та адміністрування*. 2021. №3 (97). С. 47-52. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2021-3\(97\)-47-52](https://doi.org/10.26642/ema-2021-3(97)-47-52).
13. Микитенко В. В. Національна та регіональна екологічна політика повоєнній системі сталого господарювання. *Соціально-гуманітарний вісник: зб. наук.пр.* Вип. 47. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024.108 с. [C. 53-61]. DOI 10.61718/sgv

14. Микитенко В. В. Економіка природокористування та сталого розвитку: мегатренди економічних та суспільно-політичних досліджень. *Роль економічної науки у суспільному розвитку: До 100-річчя НАН України: матеріали круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.)*. Наукова редакція д.е.н. Небрат В. В. НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. 106 с. [С. 50-54]. Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/scc/9.pdf>
15. Микитенко В. В. Соціальна відповідальність: алгоритм управлінських дій. *Соціально-економічний стан в умовах воєнного часу: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Суми, 19.02.2024). Суми: Східноєвропейський центр наукових досліджень, Research Europe, 2024. 242 с. [С. 48-53].
16. Микитенко В. В. Формування інструментарію упорядкування природно-економічного простору держави. *Науковий Вісник Херсонського державного університету: серія: Економічні науки*. Херсон: ХДУ, 2012. С. 21-31.
17. Микитенко В. В. Системно-впорядкована комбінація ціннісно-орієнтованих домінант формування природно-господарського простору. *Економіка природокористування і сталій розвиток*. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2019. № 6 (25). С. 37-43. DOI: [https://doi.org/10.37100/2616-7689/2019/6\(25\)/6](https://doi.org/10.37100/2616-7689/2019/6(25)/6).
18. Микитенко В. В. Вимоги та умови реалізації на практиці домінант Концепту системного упорядкування природно-господарських відносин. *Актуальні проблеми економіки та суспільства в сучасному світі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Черкаси, 26.04.2024 р.). Східноєвропейський центр наукових досліджень, Research Europe, 2024. 146 с. [С. 23-27].
19. Микитенко В. В. Просторова організація господарських систем України у повоєнному періоді на базі природно-ресурсних активів. *Методологія сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць учасників Ювілейної XX Міжнародної науково-практичної конференції (22-23.02.2024, м. Харків); за заг. ред. К. Юр'євої*. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2024. 552 с. [С. 17-24]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11522055>.
20. Микитенко В. В. Відновлення і стале просторове господарювання регіонів на базі природно-ресурсних і соціальних активів. *Збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції «Обліково-аналітичне та організаційно-економічне забезпечення розвитку регіону»* (25.04.2024, м. Київ). Київ: [Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля], 2024. 320 с. [С. 291-298].

Розділ четвертий
Публічне управління, адміністрування, право,
цивільна безпека, національна безпека, кібербезпека

Назарчук Анастасія Валеріївна

ORCID: 0000-0002-8679-7115

Національний університет «Одеська юридична академія»

Науковий керівник: Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор,

Національний університет «Одеська юридична академія»

4.1. Гендерна рівність у державній службі: теоретико-правова характеристика

У дослідженні розглянуто сучасні підходи до розуміння гендерної рівності, в межах яких вона розуміється як рівність правового статусу (як сукупності суб'єктивних прав, свобод юридичних обов'язків та відповідальності) чоловіків та жінок в усіх сферах суспільного життя. Досліджено інші поняття гендерної термінології, зокрема «гендер», «гендерна рівність», «державна гендерна політика», «напрямок гендерної рівності», «гендерна демократія», «гендерна рівність на державній службі». Проаналізовано правове регулювання гендерної рівності, об'єктивним відображенням правового регулювання гендерної рівності є розгалужена система чинного законодавства, до якої належать національні нормативно-правові акти, зокрема: закони України, підзаконні нормативно-правові акти та міжнародні нормативні документи, до яких належать міжнародні акти, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Здійснено дослідження сучасного стану дотримання гендерної рівності у державній службі. Здійснено аналіз статистичних показників із розбивкою за ознакою статі щодо дотримання гендерної рівності на державній службі. Визначено окремі аспекти навчання державних службовців у гендерній сфері. Встановлено, що попри активне впровадження гендерної політики держави на державній службі, існує досить багато перешкод, подолати які можливо тільки застосовуючи системність та постійність щодо проведення визначених заходів та реалізації стратегій. Окреслено пріоритетні напрямки удосконалення механізму впровадження та дотримання гендерної рівності на державній службі. Ключові слова: державна служба, гендерна рівність, державні службовці, правове регулювання, професійне навчання.

Змістовно-понятійна характеристика гендерної рівності. Інтеграція України у європейський простір є пріоритетом національної влади та відображенням волі українського народу. Підписання та ратифікація Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом стало показником відданості європейським демократичним цінностям, готовності дотримання європейських принципів та стандартів, положеннями якої закріплено, зокрема, обов'язок України забезпечувати гендерну рівність та однакові можливості для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень [30].

Гендерна рівність є основоположним принципом забезпечення прав людини, а також основою демократичного розвитку окремої держави та світової спільноти в цілому. Подальший розвиток інституту гендерної рівності зумовлює необхідність його детермінування до сучасних реалій, належного правового забезпечення та всебічного доктринального переосмислення. З огляду на зазначене, виникає необхідність надання теоретико-правової характеристики таких понять, як: «гендер», «гендерна рівність», «державна гендерна політика», «напрямок гендерної рівності», «гендерна демократія», «гендерна рівність на державній службі».

Важливо зазначити, що у сучасному розумінні поняття «гендер» було введено у науковий обіг наприкінці 1960-х років американським психоаналітиком Робертом Столлером, який у перше запропонував використовувати його для позначення соціальних і культурних аспектів статі, враховуючи те, що це поняття використовувалося тільки в біологічному та фізичному значенні для позначення роду. Таким чином, після його пропозиції поняття «гендер» набуло соціального та культурного значення. Словник гендерних термінів визначає гендер як соціокультурну, символічну конструкцію статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок [28].

Звернення до Словника із соціальної політики надало змогу проаналізувати два визначення поняття «гендер»: по-перше, це соціальне розуміння статевих відмінностей, соціальне та соціально-психологічне очікування представників різних статей одне від одного; по-друге, гендер – це соціальна стать людини, її роль у суспільстві, яка визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності та інших сферах суспільного життя [27].

Слід звернути увагу на те, що на доктринальному рівні відсутнім є однозначне розуміння та визначення поняття «гендер». Зокрема, на думку Т. Мельник, гендер слід розглядати у трьох напрямках: інтерпретацію рис

особистості та моделей поведінки чоловіка й жінки у соціально-рольовому та культурному напрямках; як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статі; як політику рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації [12].

Нормативно поняття «гендер» закріплено на міжнародному рівні. Так, ст. 3 Конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» визначає гендер як соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належним для жінок і чоловіків [19]. У національному законодавстві поняття «гендер» на теперішній час не закріплено, хоча є характеристика інших складових гендерної термінології. Погоджуючись із наявними дефініціями, доцільним є визначити поняття «гендер» як соціально-рольовий статус особи, який визначає соціальні можливості цієї особи у будь-яких сферах життєдіяльності, зокрема освіти, професійній діяльності, сімейних відносинах.

Щодо поняття «гендерна рівність» слід зазначити таке: коли йдеться про гендер, основною асоціацією є як нерівність, так і відмінності між чоловіками і жінками. При цьому, гендерна теорія передбачає якраз забезпечення гендерної рівності. На думку Т. Мельник, гендерна рівність – це принцип у галузі прав людини, який має універсальний характер. При цьому, характеризуючи змістовну складову цього поняття, необхідно звернути увагу на відсутність привілеїв за статтю, заборону дискримінації, а також свободу вибору, розвитку, пошуку кожної особистості. Авторка вважає, що рівність жінок і чоловіків повинна передбачати: рівність у правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях, а також у процесах прийняття рішень та розподілу ресурсів [13]. У цілому з таким визначенням варто погодитися, оскільки воно визначає основну сутність цього правового явища.

Як зазначає американський соціолог та політолог Рональд Інглхарт, гендерна рівність є чутливим індикатором, який демонструє рівень розвитку та демократичності держави. В. Черняхівська вважає, що під гендерною рівністю слід розуміти принцип-ідею, що закріплює юридичну і фактичну рівність прав чоловіків і жінок та можливостей для їх реалізації [31]. На думку К. Левченко, під гендерною рівністю слід розуміти рівні права і рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участь в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород [11].

Дефініцію поняття гендерної рівності закріплено і на нормативному рівні. У ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок» гендерна рівність трактується як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь в усіх сферах життєдіяльності суспільства [18]. Методичними рекомендаціями щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують рівні права та можливості жінок і чоловіків у трудових відносинах, закріплено визначення гендерної рівності як процесу справедливого та рівного ставлення до жінок та чоловіків у суспільстві, забезпечення рівних прав і рівних можливостей для жінок і чоловіків, однакових умов для реалізації прав людини, участі в економічному, політичному, соціальному і культурному розвитку [22]. Узагальнюючи існуючі дефініції цього поняття, видається за необхідне зазначити, що під гендерною рівністю слід розуміти рівність правового статусу (як сукупності суб'єктивних прав, свобод юридичних обов'язків та відповідальності) чоловіків та жінок в усіх сферах суспільного життя. При цьому, слід зазначити, що гендерна рівність є комплексним поняттям і містить у собі як рівність прав (наділенні жінок та чоловіків юридично однаковими правами в усіх сферах життя і юридично забезпечує рівні умови їх здійснення), так і рівність можливостей (є фактичною можливістю користування правами й свободами людини незалежно від статі).

Узагальнюючи наявні підходи щодо визначення гендерної рівності, вбачається за можливе виокремити такі її основні характеристики:

1) закріплення гендерної рівності у нормативно-правових актах, що є передумовою створення розгалуженої системи актів, які комплексно регулюють сферу забезпечення рівності прав чоловіків та жінок;

2) визначення для чоловіків та жінок рівних правових можливостей, враховуючи при цьому окремі потреби кожної статі;

3) втілення гендерної рівності у суспільні відносини відбувається через забезпечення правомірної поведінки чоловіків і жінок, зокрема щодо використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон тощо;

4) передбачення можливостей нести чоловікам і жінкам рівні види та міри відповідальності за аналогічні проступки, не нівелюючи при цьому принципом індивідуалізації відповідальності.

Закріплення гендерної рівності на нормативному рівні актуалізує необхідність характеристики поняття «державна гендерна політика». Аналіз наукових підходів щодо розуміння державної гендерної політики дає можливість виокремити кілька основних аспектів цього поняття, зокрема: як форми втілення ідей і цінностей гендерної рівності у суспільне життя; як напрямку політики держави; як сукупності дій органів державної влади. При цьому важливо зазначити, що державна гендерна політика, як форма втілення ідей і цінностей

гендерної рівності, являє собою спосіб забезпечення державою та державними інституціями рівних прав, утвердження гендерної демократії, формування та популяризацію гендерної культури у конкретній державі.

Детермінування державної гендерної політики як напрямку політики держави полягає у державній діяльності, якої спрямовано на утвердження та забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків через надання відповідних гарантій їх рівноцінної участі в усіх сферах публічного життя. Визначати державну гендерну політику як сукупність дій державних органів є можливим у разі, якщо дії органів державної влади спрямовано на забезпечення однакового соціального статусу для чоловіків і жінок, на реалізацію можливості однакового використання соціальних, економічних ресурсів, на вирішення проблем забезпечення гендерної рівності у суспільстві.

Слід зазначити, що основною формою реалізації державної гендерної політики є впровадження гендерного підходу в усі сфери політичного та суспільного життя. При цьому, первинним етапом має бути інтегрування гендерного підходу в діяльність державних інституцій. На думку О. Ярош, гендерний підхід означає визнання того, що об'єктивне існування статей та їх соціальних функцій у сучасному суспільстві визначається їх різними біосоціальними можливостями [13].

Аналіз правової доктрини та нормативних актів надав змогу виокремити ряд механізмів, які є притаманними впровадженню гендерного підходу та є, одночасно, і напрямами державної гендерної політики, зокрема: 1) утвердження гендерної рівності, що полягає у розробці відповідних нормативних актів, проведенні інформаційно-просвітницької діяльності щодо популяризації рівності чоловіків та жінок, тощо; 2) недопущення дискримінації за ознакою статі, тобто недопущення ситуації, за якої особа та/або група осіб статевою ознакою зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами у будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [20]; 3) застосування позитивних дій, що мають прояв у здійсненні тимчасових спеціальних заходів та спрямовані на створення ефективного механізму забезпечення рівності прав чоловіків і жінок; 4) забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень, а також у поєднанні сімейних та професійних обов'язків; 5) поширення просвітницької діяльності у сфері гендерної рівності, захищаючи при цьому суспільство від інформації, яку спрямовано на дискримінацію за ознакою статі; тощо.

Гендерна рівність є передумовою формування гендерної демократії, яку, у свою чергу, прийнято характеризувати як систему рівного волевиявлення чоловіків і жінок та як принцип [28]. Як система рівного волевиявлення, гендерна демократія являє собою законодавче закріплення рівності прав та можливостей чоловіків і жінок, яке забезпечується відповідними правовими принципами та діями і пов'язане з розбудовою державних і суспільних структур. Характеризуючи гендерну демократію як принцип, слід зазначити, що у цьому разі гендерна демократія обмежена конкретними діями, зокрема правом:

- 1) голосувати на виборах та брати участь у публічних референдумах;
- 2) брати участь у формуванні та здійсненні політики уряду;
- 3) брати участь у виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів;
- 4) бути обраним та займати державні посади, а також здійснювати державні функції на всіх рівнях;
- 5) брати участь у діяльності інституцій громадянського суспільства, які впливають на вирішення питань державного та громадського значення.

Аналіз наукових досліджень дає змогу зробити висновок, що Україна на теперішній час перебуває на початковому етапі становлення гендерної демократії у сучасному вимірові, яка гарантує жінкам і чоловікам рівноправну роль як суб'єктів державотворчих процесів. Специфіку гендерної рівності на державній службі обумовлено особливостями цієї діяльності з практичного виконання завдань і функцій держави. Як видається, під гендерною рівністю на державній службі слід розуміти здійснення державної гендерної політики у цій сфері, зокрема через:

- 1) включення потреб, досвіду та потенціалу чоловіків та жінок, які є державними службовцями, до програм, планів, стратегічних документів, які регулюють державну службу в Україні;
- 2) забезпечення імплементації принципу гендерної рівності до організаційної культури у сфері державної служби;
- 3) проведення гендерного аудиту державної служби;
- 4) розробку системи моніторингу та оцінки дотримання гендерної рівності через використання гендерно-чутливих індикаторів;
- 5) запровадження інших змін у структурно-організаційному та змістовно-процесуальному аспекті державної служби.

Правове регулювання гендерної рівності. Важливою передумовою забезпечення гендерної рівності є належне правове регулювання, яке полягає у створенні належної нормативно-правової бази, що являє собою закріплення певних норм поведінки, що спрямовані на повагу та рівність прав чоловіків і жінок, на офіційному

рівні. Нормативно-правова база є певним законодавчим механізмом забезпечення гендерної рівності, який має ґрунтуватися на прогресивних принципах, гарантіях, ідеях гуманізму, гідності та справедливості.

Слід зазначити, що об'єктивним відображенням правового регулювання гендерної рівності є розгалужена система чинного законодавства, до якої належать національні нормативно-правові акти, зокрема: закони України, підзаконні нормативно-правові акти та міжнародні нормативні документи, до яких належать міжнародні акти, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Проте часто норми указаних актів не мають відповідної реалізації. Для комплексної характеристики правового регулювання гендерної рівності слід розглянути всі зазначені складові.

Національні нормативно-правові акти слід поділити на акти загального характеру, які регулюють забезпечення гендерної рівності в цілому, та акти спеціального характеру, яких спрямовано на забезпечення гендерної рівності саме на конкретні види державної служби. До нормативно-правових актів загального характеру, які регулюють забезпечення гендерної рівності, слід віднести: Конституцію України [10], Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [18], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022 – 2024 роки» (далі – Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030; Стратегія) [24], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності» (далі – Концепція комунікації у сфері гендерної рівності; Концепція) [25], Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [2], Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [16] та ін.

У Конституції України вбачається за можливе виокремити комплекс норм, які є взаємопов'язаними та які безпосередньо чи опосередковано закріплюють рівність та недискримінацію за ознакою статі. Так, ряд статей Конституції передбачають рівність людей у своїй гідності та правах (ст. 21); рівність конституційних прав та свобод, а також рівність перед законом (п.1 ст. 24); рівність можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності (ст. 43); рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст. 51); рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 129). При цьому, особливе значення у контексті гендерної рівності має п. 2 ст. 24 Конституції України, який закріплює способи забезпечення рівності прав жінки і чоловіка. До таких способів належать: 1) надання обом статям рівних можливостей у сферах громадсько-політичної, культурної, освітньої, професійної діяльності та підготовки; 2) встановлення пільг та спеціальних заходів у сферах охорони праці, пенсійного забезпечення, правового захисту; 3) підтримка материнства, що має прояв у створенні умов для поєднання материнства і праці, матеріальній і моральній підтримці материнства і дитинства [10]. Зазначені конституційні норми мають конкретний характер та є підґрунтям для розвитку галузевого законодавства, яке має більш розширений характер.

Одним з основних законодавчих актів, що забезпечують гендерну рівність, є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий у 2005 р. Слід акцентувати увагу на тому, що указаний закон є одночасно і нормативно-правовим актом загального і спеціального характеру, адже регулює питання гендерної рівності у цілому та питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері державної служби, зокрема. Зазначений закон спрямовано на досягнення паритетного становища жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства, а можливим шляхом досягнення цієї мети є: 1) правове забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 2) ліквідація дискримінації за ознакою статі; 3) застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України [18]. Указаним нормативно-правовим актом: 1) визначаються основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 2) закріплюється процедура гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів; 3) визначається інституційна складова забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Окрім цього, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначає забезпечення гендерної рівності у конкретних сферах суспільного життя, зокрема громадсько-політичній, соціально-економічній, сферах освіти та медіа та закріплює відповідальність за порушення законодавства України про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

У сфері державної служби зазначений Закон регулює питання щодо дотримання гендерної рівності при призначенні на державну службу, прийнятті на державну службу та під час її проходження. У свою чергу, цим Законом встановлено вимоги щодо дотримання представництва кандидатур кожної статі при призначенні на державну службу та заборони дискримінації за ознакою статі при прийнятті та проходженні державної служби. При цьому, для керівників органів державної служби встановлюється обов'язок забезпечити рівний доступ чоловіків і жінок до державної служби відповідно до кваліфікації і професійної підготовки. Гендерна рівність має бути дотриманою для заміщення посад державних службовців та просування їх по службі [18]. Для досягнення збалансованого представництва чоловіків і жінок на державній службі цим Законом встановлюється

дозвіл щодо застосування необмежених позитивних дій з урахуванням категорій посад службовців. Окрім іншого, слід додати, що вказаний Закон є фактично першою спробою комплексного та системного забезпечення гендерної рівності з часів здобуття Україною незалежності.

Наступним нормативно-правовим актом, що регулює питання гендерної рівності, є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [20]. З метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина, цим Законом визначено організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації. Окрім іншого, Законом встановлюються механізми забезпечення запобігання та протидії дискримінації, у розрізі інституцій, яких наділено відповідними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації. Однак, у цьому Законі є відсутніми положення щодо гендерної рівності саме чоловіків і жінок, а також є відсутніми будь-які принципи гендерної політики, зокрема такі, як рівність та справедливість. При цьому слід зазначити про майже ідентичність окремих положень цього Закону та Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Для подальшого розвитку правового регулювання гендерної рівності на сучасному етапі реалізації гендерної політики було схвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р. та затверджено операційний план з її реалізації на 2022-2024 рр. [24]. Фактична реалізація зазначеної Стратегії розпочалася у 2022 р., а її головна мета містить два напрямки: 1) зменшення фактичної нерівності жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства; 2) забезпечення впровадження міжнародних та європейських стандартів рівності. Результатом реалізації Стратегії мають стати: 1) забезпечення використання системного підходу до реалізації державної політики забезпечення гендерної рівності; 2) об'єднання дій органів виконавчої влади центрального та місцевого рівня, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів гендерної рівності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, зокрема щодо подолання наслідків повномасштабної війни. Державною стратегією забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р. передбачено розроблення та затвердження нормативно-правових актів, спрямованих на досягнення зменшення гендерної нерівності.

Характеризуючи структуру Стратегії, слід зазначити, що вона містить у собі 4 стратегічні цілі, які, у свою чергу, містять у собі оперативні цілі (тобто фактичне формулювання бажаних результатів). Такі цілі формуються із стратегічного бачення і критичних питань та утворюють відповідні рамки, в яких будуть прийматися рішення щодо конкретних цілей та завдань у свою чергу, оперативні цілі являють собою відповідні проекти чи програми, які реалізуються для досягнення стратегічних цілей, а для кожної оперативної цілі формуються завдання, необхідні для її реалізації, а також очікувані результати. Водночас, слід звернути увагу на операційний план з реалізації Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р., який містить поетапне впровадження Стратегії на визначений період із закріпленням завдань, заходів для реалізації завдань, державних органів та посадових чи службових осіб, на яких покладено обов'язок виконання оперативних цілей, а також визначено показники та значення показників реалізації оперативних цілей.

Реалізація Стратегії стосується і гендерної рівності на державній службі, зокрема, документом передбачено розбудову потенціалу державних службовців із питань інтеграції гендерного підходу до процесів відновлення. Окрім цього, реалізація Стратегії передбачає забезпечення гендерної рівності на державній службі шляхом:

- 1) подолання гендерного дисбалансу у Верховній Раді України, представницьких органах місцевого самоврядування, органах виконавчої влади всіх рівнів;
- 2) підвищення рівня розуміння проблематики гендерної рівності з державними службовцями;
- 3) подолання усталених гендерних стереотипів щодо соціальних ролей жінок і чоловіків;
- 4) формування гендерної чутливості у державних службовців;
- 5) формування у державних службовців навичок аналізу потреб різних цільових груп дівчат і хлопців, жінок і чоловіків;
- 6) формування у державних службовців гендерних компетенцій, зокрема щодо застосування гендерно орієнтованого підходу в бюджетному процесі, проведення гендерних аудитів, гендерно-правової експертизи тощо.

Важливо звернути увагу на те, що очікуваними кількісними результатами реалізації Стратегії, що стосуються державної служби та державних службовців, є: збільшення представництва жінок на посадах державної служби категорії «А»; збільшення представництва жінок серед військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу, працівників правоохоронних органів, у судових органах, прокуратурі [24].

Важливим нормативно-правовим актом у сфері гендерної рівності є Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, реалізацію якої розраховано до 2025 р., а метою якої визначається покращання розуміння в суспільстві суті та завдань державної гендерної політики та сприйняття її як невід'ємної складової демократичної та правової держави. Концепція визначає шляхи та способи розв'язання проблеми та досягнення

мети. Аналізуючи зазначені шляхи та способи, вбачається за можливе визначити основні їх напрямки, а саме: 1) інформування; 2) висвітлення; 3) популяризація; 4) обговорення; 5) спростування; 6) опрацювання; 7) сприяння; 8) поширення; 9) проведення. Слід зазначити, що всі ці напрямки стосуються інформації щодо гендерної рівності, гендерних стереотипів, міжнародного досвіду переваг впровадження гендерної рівності [25]. У свою чергу, реалізація Концепції передбачає і залучення державних службовців як цільової аудиторії. Так, для державних службовців проводиться комунікаційна кампанія щодо підвищення рівня розуміння гендерної рівності, ідентифікації та трансформації стереотипів тощо.

У свою чергу, Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» затверджено два типові положення, зокрема про відповідальний підрозділ з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Цим же документом постановлено розглянути окремим суб'єктам можливість утворення такого підрозділу та призначення радника. Як видається, прийняття такого акта є важливим кроком в інституційному забезпеченні гендерної рівності на державній службі.

Ще одним нормативно-правовим актом, який регулює питання гендерної рівності є Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2005 р. [16]. Названий акт спрямовано на підвищення ефективності державної політики та узгодженої співпраці органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Цим Указом визначено, зокрема, відповідальних осіб та покладено на них, у межах повноважень, низку обов'язків щодо: забезпечення надання чоловікам і жінкам рівних прав і можливостей у відповідній сфері; забезпечення додержання законодавства щодо гендерної рівності; організації систематичного навчання посадових осіб із гендерної рівності тощо.

Важливе значення для розвитку психології гендерної рівності українців мала постанова Кабінету Міністрів України, якою схвалено «Питання українського правопису» [15], відповідно до якого закріплено використання в офіційно-діловому мовленні фемінітивів, що стосуються певної професійної діяльності жінок та заміщення ними службових посад. Встановлено, що спілкування, мовлення мають суттєве значення для формування свідомих та підсвідомих принципів та критеріїв.

Переходячи до характеристики нормативно-правових актів спеціального характеру, яких спрямовано на забезпечення гендерної рівності саме на конкретних видах державної служби, слід, насамперед, указати на виокремлені в теорії адміністративного права види державної служби. Л. Біла-Тіунова визначає такі види державної служби, як: 1) державна адміністративна служба (здійснюється в Апараті Верховної Ради України, Офісі Президента України, Секретаріаті Кабінету Міністрів України, апаратах судових органів тощо); 2) державна спеціалізована служба (здійснюється в митних органах, податкових органах, системі прокуратури, органах внутрішніх справ тощо); 3) державна мілітаризована служба (служба у Збройних Силах України, Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України, Службі безпеки України, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації тощо) [1].

Аналіз існуючих нормативно-правових актів дає змогу стверджувати, що актів спеціального характеру, які регулюють забезпечення гендерної рівності на конкретних видах державної служби на рівні законів, існує мало. Так, Закон України «Про державну службу» встановлює принцип державної служби щодо забезпечення рівного доступу до державної служби. Цей принцип конкретизується заборонаю всіх форм та проявів дискримінації, відсутністю необґрунтованих обмежень або наданням необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження [17]. На підзаконному рівні, питання гендерної рівності закріплено у Загальних правилах етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених наказом Національного агентства України з питань державної служби. Так, указаний документ закріплює обов'язок державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування у своїй поведінці не допускати прояву будь-якої з форм дискримінації [21].

У свою чергу, гендерна рівність на конкретних видах державної служби у переважній більшості регулюється внутрішніми наказами, якими може бути затверджено певні стратегії, методики тощо. Прикладом регулювання гендерної рівності на державній адміністративній службі є Стратегія гендерної рівності Державної судової адміністрації України на 2021-2025 рр. [29], яку спрямовано на впровадження комплексного гендерного підходу в інституційну політику, практики та процедури Державної судової адміністрації України через зміцнення організаційного потенціалу щодо розробки, реалізації та просування гендерних політик і програм; підзвітності, комунікації і партнерства у сфері гендерної рівності.

Прикладом забезпечення гендерної рівності на спеціалізованій службі можуть бути: наказ Держмитслужби від 20.10.2021 р. «Про утворення робочої групи з питань реалізації гендерної політики», наказ Держмитслужби від 07.12.2022 р. «Про організацію діяльності радника(ці) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі», наказ Держмитслужби від

29.12.2022 р. «Про затвердження плану заходів для усунення виявлених проблем у сфері забезпечення гендерної рівності в Держмитслужбі» тощо.

Говорячи про забезпечення гендерної рівності на державній мілітаризованій службі, слід пригадати наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 06.10.2021 р. «Про організацію прийняття та розгляду повідомлень про дискримінаційні дії за ознакою статі або сексуальні домагання», яким закріплено забезпечення рівних умов та можливостей кожній особі у питаннях здобуття вищої освіти, прийняття на військову службу, порядку та умов проходження військової служби, трудової діяльності, створення вільного простору для професійної реалізації без дискримінації за будь-якою ознакою.

Переходячи до аналізу міжнародних нормативних актів, слід зазначити, що в Україні формування національного гендерного законодавства відбувається під впливом міжнародних стандартів. У свою чергу, нормотворчу діяльність щодо забезпечення гендерної рівності на міжнародному рівні здійснюють Рада Європи, ООН, Європейський Союз, ОБСЄ та інші міжнародні організації. Поділяючи європейські цінності, Україна приєдналася до великої кількості міжнародних актів у сфері гендерної рівності.

Приєднання України до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. закріплює необхідність включення принципу рівноправності чоловіків і жінок у конституцію або інше відповідне законодавство, а також обов'язок вжиття тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками. Конвенцією визначається, що цілковитий розвиток країни, добробут всього світу та справа миру вимагають максимальної участі жінок нарівні з чоловіками в усіх сферах [7].

Участь у Пекінській Конвенції закріплює спільне рішення держав-учасниць щодо вжиття всіх необхідних заходів для ліквідації всіх форм дискримінації стосовно до жінок і дівчат та усунення всіх перешкод на шляху досягнення рівності між чоловіками та жінками, поліпшення становища жінок і розширення їхніх прав. У зазначеному документі започатковується порядок денний для розширення можливостей жінок, який отримав назву – Платформа Дій. Окрім іншого, Платформа Дій передбачає закріплення рівності прав і відповідальності жінок і чоловіків у сім'ї, на роботі й у більш широкому національному та міжнародному контексті [14].

Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» спрямована на забезпечення активної участі жінок на всіх рівнях прийняття рішень в національних, регіональних і міжнародних інститутах, у механізмах запобігання, управління та вирішення конфліктів, становленні миру та процесах відновлення. Зокрема, Резолюція закликає включати гендерний компонент у польові операції, зокрема активніше залучати жінок у складі військових та поліцейських сил [26].

Україна приєдналась і до Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111, згідно з якою кожен член Організації, для якого ця Конвенція є чинною, зобов'язується визначити й проводити національну політику, спрямовану на заохочення, методами, що узгоджуються з національними умовами і практикою, рівністю можливостей та поведження стосовно праці й занять з метою викорінення будь-якої дискримінації з їхнього приводу [8].

Договір про заснування Європейської Спільноти, ратифікований Україною, яким було створено Європейський Союз, фіксує усунення нерівності та сприяння рівності чоловіків і жінок як мету діяльності Європейського Союзу. Завданням також є забезпечення рівності чоловіків та жінок щодо їхніх можливостей на ринку праці та ставлення до них на роботі [3]. Крім того, у межах ЄС прийнято численні директиви, спрямовані на утвердження гендерної рівності у галузі праці та соціального захисту (Директиви 200/78/ЄС від 27.11.2000р., 75/117/ЄЕС від 10.02.1975, 2002/73/ЄС від 23.09.2002, 76/207/ЄЕС від 09.02.1976, 76/7/ЄЕС від 19.12.1979). Конвенція про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками №156 закріплює способи забезпечення дійсної рівності ставлення і можливостей для трудящих чоловіків і жінок, а також нею передбачено всі заходи, що відповідають національним умовам і можливостям рівності [9].

Таким чином, регулювання питань гендерної рівності в Україні забезпечується великою кількістю нормативно-правових актів, норми яких, нажаль, не завжди мають відповідну реалізацію. При цьому, важливо зазначити, що реалізація норм чинного гендерного законодавства потребує розвитку гендерної культури у суспільстві та формування гендерно-правового середовища. Особливої уваги потребує розвиток гендерної культури на державній службі.

Стан дотримання гендерної рівності на державній службі. Формування та реалізація ефективної гендерної політики держави є складним та багатогранним процесом, який містить у собі певну систему інструментів, зокрема: реалізація, моніторинг, оцінка, контроль, звітування. При цьому, впровадження гендерної політики передбачає певний алгоритм дій, який не є чітко закріпленим. Як видається, до таких дій можуть належати:

- 1) розроблення стратегій та планів, дорожніх карт;
- 2) виконання передбачених стратегіями, планами, дорожніми картами конкретних завдань та заходів;

- 3) проведення моніторингу результатів уже виконаних завдань;
- 4) звітування щодо виконання завдань та стратегій;
- 5) оцінка отриманих результатів виконання стратегій, пошук напрямків оптимізації.

Моніторинг виконання стратегії впровадження гендерної політики являє собою збір і аналіз інформації про результати виконання відповідних завдань та процесу досягнення бажаних змін. Головна мета моніторингу у разі виникнення труднощів – удосконалення виконання стратегії та завдань. При цьому, важливо акцентувати увагу на системі такого моніторингу, яка має передбачати:

- 1) організаційне забезпечення (відповідальних осіб);
- 2) узгоджені процеси, що стосуються плану моніторингу, комунікативних аспектів, строки та методи впровадження;
- 3) відповідні показники, які будуть відображати результати, отримані за певний проміжок часу, а також ресурси.

Стосовно оцінки впровадження гендерної політики держави слід зазначити, що вона являє собою дослідження відповідності отриманих результатів запланованим, а також наслідки реалізації політики. Зазвичай оцінку проводять перед початком впровадження ініціатив та наприкінці, для оцінки отриманих змін. Контролем, у свою чергу є перевірка впровадження гендерної політики на предмет відповідності нормам чинної нормативно-правової бази. Звітування – усне чи письмове повідомлення про виконану роботу. Таким чином, оцінка гендерного впливу являє собою процес визначення прямого чи опосередкованого впливу (позитивного, негативного чи нейтрального), коротко- та довгострокових наслідків реалізації державної політики на становище різних груп жінок і чоловіків, що дає змогу своєчасно усунути диспропорції та гендерну нерівність.

Характеризуючи гендерну політику, слід звернути увагу на те, що до інструментів її реалізації слід віднести збір статистичних даних із розбивкою за ознакою статі, який здійснюється визначеними суб'єктами, зокрема Державною службою статистики України та рядом центральних органів виконавчої влади. Результати статистичних досліджень відображують стан дотримання гендерної рівності у різних сферах суспільного життя, зокрема щодо відсоткового співвідношення кількості чоловіків і жінок в політичних партіях, керівних органах громадських організацій, щодо рівня освіти чоловіків і жінок, їх вразливості до хвороб. Такі ж статистичні дослідження проводяться і на державній службі та відображають відсоткове співвідношення чоловіків та жінок на різних посадах та щаблях державної служби. Показники гендерної статистики також є інформаційним джерелом для забезпечення моніторингу становища жінок і чоловіків у країні. Вони допомагають забезпечити вироблення стратегічних рішень соціально-економічної політики для реалізації принципу рівноправності у суспільстві.

На теперішній час, останні показники відображають відсоткове співвідношення чоловіків та жінок на різних посадах та щаблях державної служби, зібрані лише у 2021 р. Слід припустити, що здійснення таких досліджень припинилося у зв'язку із повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України, або ж із тим, що такі дослідження можуть проводитися, але через безпекові питання вони не оприлюднюються.

Нижче відображено поділ кількості державних службовців у розрізі категорій посад за статтю у 2020 р. за даними Національного агентства України з питань державної служби.

Поділ кількості державних службовців у розрізі категорій посад за статтю у 2020 році				
	Усі державні службовці	<i>(відсотків)</i>		
		У тому числі за категоріями посад		
		А	Б	В
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі				
жінки	75,9	33,3	68,6	78,3
чоловіки	24,1	66,7	31,4	21,7

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. «Питання збору даних для моніторингу гендерної рівності» затверджено 49 індикаторів, що стосуються представництва жінок у різних сферах суспільного життя – в органах публічного управління, у законодавчій та судовій гілках влади, на дипломатичній службі та серед керівників закладів вищої освіти, в правоохоронних органах і в секторі безпеки та оборони, серед керівників громадських організацій і лідерів політичних партій.

Водночас, спостерігається чітка тенденція до зменшення представництва жінок на посадах вищого рівня: якщо жінки посідають 78,3% посад категорії «В» (посади нижче керівників і заступників структурних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, керівників територіальних органів цих державних органів та їх структурних підрозділів тощо), то на посадах категорії «Б»

(керівники та заступники керівників державних органів, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників державної служби в державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників та заступників керівників структурних підрозділів державних органів незалежно від рівня юрисдикції таких державних органів) їх частка зменшується до 68,6%, а на посадах категорії «А» (вищий корпус державної служби) жінки становлять лише третину державних службовців (33,3%). Серед керівників центральних органів виконавчої влади та їх заступників жінки становили 22,8% у 2020 р. Слід зазначити, що питання гендерної рівності інтегруються до системи професійного навчання державних службовців – у 2020 р. 643 особи (із них – 82,4% жінок) пройшли навчання з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків за рахунок коштів державного бюджету.

Цікавими є статистичні дані щодо гендерної рівності у Конституційному суді, які представлені нижче.

Поділ кількості суддів Конституційного суду за статтю			
	2018	2019	2020
	<i>(відсотків)</i>		
Усього	100,0	100,0	100,0
у тому числі			
жінки	88,9	86,7	86,7
чоловіки	11,1	13,3	13,3

У 2020 р. жінки становили 53,6% усіх суддів, що на 1,8 % більше, ніж у 2017 р. Водночас, жінки більшою мірою представлені серед суддів місцевих та апеляційних судів (відповідно, 54,6% і 52,8%), тоді як серед суддів вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України переважають чоловіки (відповідно, 58,1% і 58,9%). Водночас, слід зазначити, що протягом 2015-2020 рр. збільшилася частка жінок серед суддів Конституційного суду (відповідно, з 7,1% до 13,3%).

Кількість суддів місцевих судів, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду за статтю			
	2018	2019	2020
Кількість суддів, усього	5 503	5 306	5 466
у тому числі			
місцевих судів	4 242	4 006	4 270
апеляційних судів	1 076	1 012	918
вищих спеціалізованих судів	55	87	86
Верховного Суду	130	201	192
Жінки	2 875	2 780	2 932
у тому числі			
місцевих судів	2 232	2 128	2 332
апеляційних судів	557	531	485
вищих спеціалізованих судів	27	36	36
Верховного Суду	59	85	79
Чоловіки	2 628	2 526	2 534
у тому числі			
місцевих судів	2 010	1 878	1 938
апеляційних судів	519	481	433
вищих спеціалізованих судів	28	51	50
Верховного Суду	71	116	113

Цікавими є показники кількості державних службовців дипломатичної служби, зокрема послів.

Поділ кількості послів України в країнах світу за статтю			
			<i>(відсотків)</i>
	2018	2019	2020
Усього	100,0	100,0	100,0
у тому числі			
жінки	6,5	7,9	13,9
чоловіки	93,5	92,1	86,1

Отже, відсоток жінок, які займали посаду посла у 2020 р., виріс більше ніж у 2 рази у порівнянні з 2018 р., а чоловіків навпаки – має тенденцію до зменшення.

Належному дотриманню гендерної рівності на державній службі передують наявність у державних службовців системних знань щодо проблематики гендерної рівності, які здобуваються у процесі відповідного навчання. Як уже зазначалося, формування державної гендерної політики в Україні будується: по-перше, на основі міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною, а по-друге, регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівноправності між жінками і чоловіками. Зрозуміло, що формування гендерної політики покладається на державних службовців. Такі державні службовці можуть бути спеціально призначеними у своєму структурному підрозділі за подання пропозицій щодо гендерного розвитку або ж виконують ці обов'язки за дорученням керівництва. Державні службовці, причетні до розробки державної політики, мають усвідомлювати відповідальність за справедливість такої політики, програм і законодавства як для жінок, так і для чоловіків. Для повноцінного виконання цього завдання вони мають бути обізнаними з гендерними питаннями та володіти навичками гендерного аналізу.

Окрім цього, відсутність необхідних знань породжує недостатній рівень застосування гендерних підходів у діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо врахування потреб та інтересів різних груп жінок і чоловіків на етапах формування, реалізації та моніторингу політики, планування та розподілу бюджетних коштів, надання послуг тощо. Однак, впроваджуючи нові механізми забезпечення конституційного принципу рівноправності жінок і чоловіків необхідно усвідомлювати, що створення і функціонування лише правових механізмів є недостатнім. Так, не будуть ефективними найдосконаліші закони або рішення без подолання існуючого в суспільстві низького рівня гендерної культури населення.

У контексті наведеного слід зазначити, що Національним агентством України з питань державної служби спільно з міжнародними партнерами розроблено та впроваджується багато короткострокових програм професійного навчання і підвищення кваліфікації державних службовців, які відповідають Положенню про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад [23]. Зокрема, такими програмами є: «Гендерний підхід в управлінні людськими ресурсами на державній службі», метою якої є формування у співробітників служб управління персоналом державних органів уявлення про основи гендерної політики, напрями реалізації державної гендерної політики в Україні, а також отримання знань щодо інтеграції принципів прав людини, недискримінації та гендерної рівності у сферу управління людськими ресурсами на державній службі; «Інтеграція гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів», метою якої є підвищення рівня обізнаності державних службовців про основи гендерної політики, напрямів реалізації державної гендерної політики в Україні, а також отримання знань щодо інтеграції принципів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків при розробці нормативно-правових актів.

На теперішній час, навчання за цими програмами триває, і державні службовці активно його проходять.

Проте, слід зазначити, що, незважаючи на розширення знань про гендерну рівність, рівень розуміння проблематики гендерної рівності державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування залишається низьким. Хоч інтеграція гендерного підходу стала широко прийнятою, державні службовці досі не розуміють завдань гендерної рівності у своїй сфері діяльності. На практиці це призводить до розроблення неефективних стратегій, державних регіональних програм, планів дій, які погано узгоджуються з реальністю життя жінок, чоловіків в Україні. Зустрічається багато порушень гендерної рівності у різних видах державної служби.

Одним із прикладів порушення гендерної рівності є відбір кандидатів на посади суддів у 2017 р. Так, на засідання Вищої ради Правосуддя 14-25.09.2017 р., розглядаючи одну кандидатуру жіночої статі на посаду судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного суду, учасники засідання досить прямолінійно говорити про те, що ця жінка не здатна впоратися з обов'язками судді: «...З огляду на сьогоднішній день у Вищому адміністративному суді України накопичилося приблизно 30 тисяч нерозглянутих справ, які звальються на плечі максимум 25 суддів Касаційного адміністративного суду. Ви молода жінка, у Вас сім'я, у Вас двоє

дітей шестилітнього віку, Ви іногородня, сім'я в Дніпрі. Ви змушені будете переїхати в Київ. Як Ви взагалі бачите – Ви справитесь? Ви зможете і зберегти сім'ю, і опікуватися дітьми, і працювати з таким непомірним навантаженням, здійснюючи правосуддя. Це при тому, що ви ніколи в своєму житті жодної справи судової не розглянули ...» [5].

Подібні обговорення стосувалися й іншої жінки-кандидата на посаду судді: «...Вік Вашої мами – біля 80 років. Крім Вас, у мами є хтось в Україні? (...) Можливо, стан здоров'я, вік, потреба в сторонньому догляді – чи не будуть перешкодою у здійсненні правосуддя Вами у касаційному суді, де навантаження досить велике, набагато більше, на порядок більше ніж в окружному адміністративному суді, де Ви працюєте? Це десятки тисяч справ...» [4].

Слід зазначити, що у наведених прикладах мають місце і порушення трудового законодавства, зокрема Кодексу Законів про працю України, згідно з яким забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від гендерної ідентичності, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків [6].

З метою підвищення рівня дотримання гендерної рівності на державній службі доцільним є включення гендерних компетентностей до переліку компетентностей державних службовців усіх категорій. Окрім цього, важливо поширити на державній службі досвід сектора безпеки та оборони з використанням уніфікованого підходу до формування гендерних компетентностей фахівців. Важливо включити гендерну складову до процесу професійного навчання державних службовців та здійснювати постійний моніторинг такого навчання.

При цьому, здійснення комплексного аналізу дає змогу виокремити певні перешкоди, з якими доводиться стикатися у процесі впровадження гендерної політики на державній службі та які безпосередньо впливають на стан дотримання гендерної рівності у цій сфері: по-перше, кількість спеціалістів з питань гендерної рівності на державній службі є досить малою, що негативно впливає на динамічність проведення професійного навчання державних службовців; по-друге, на ефективну координацію та імплементацію гендерної політики на державній службі впливає інституційний механізм її реалізації, який є досить недосконалим; по-третє, незначне фінансування державою не дозволяє в необхідній кількості проводити заходи та професійне навчання державних службовців; по-четверте, є відсутні єдиний уніфіковано-інтегрований підхід щодо проведення професійного навчання державних службовців із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; по-п'яте, не зникає потреба у постійному удосконаленні національної нормативно-правової бази щодо гендерної рівності через активний розвиток гендерної політики на міжнародному рівні; по-шосте, недостатньо розвиненими є гендерні процедури набору та утримання державних службовців.

Отже, попри активне впровадження гендерної політики держави на державній службі, існує досить багато перешкод, подолати які є можливим тільки застосовуючи системність та постійність щодо проведення визначених заходів та реалізації стратегій.

Висновки. Сучасну політику української держави спрямовано на досягнення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у суспільстві, що є важливим аспектом боротьби з усіма формами дискримінації та можливості реалізації кожної особистості. При цьому, гендерна рівність являє собою рівність правового статусу (як сукупності суб'єктивних прав, свобод юридичних обов'язків та відповідальності) чоловіків та жінок в усіх сферах суспільного життя, є комплексним поняттям і містить у собі рівність прав та рівність можливостей: рівність прав полягає у наділенні жінок та чоловіків юридично однаковими правами в усіх сферах життя та юридично забезпечує рівні умови їх здійснення а рівність можливостей є фактичною можливістю користування правами й свободами людини незалежно від статі.

Серед характеристик гендерної рівності слід виокремити такі: 1) закріплення гендерної рівності у нормативно-правових актах, що є передумовою створення розгалуженої системи актів, які комплексно регулюють сферу забезпечення рівності прав чоловіків та жінок; 2) полягає у визначенні для чоловіків та жінок рівних правових можливостей, враховуючи при цьому окремі потреби кожної статі; 3) втілення гендерної рівності у суспільні відносини відбувається через забезпечення правомірної поведінки чоловіків і жінок, зокрема щодо використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон тощо; 4) гендерна рівність передбачає можливість чоловікам і жінкам нести рівні вид та міру відповідальності за аналогічні проступки, не нівелюючи при цьому принципом індивідуалізації відповідальності.

Об'єктивним відображенням правового регулювання гендерної рівності є розгалужена система чинного законодавства, до якої належать національні нормативно-правові акти, зокрема: закони України, підзаконні нормативно-правові акти, та міжнародні нормативні документи, до яких належать міжнародні акти, згоду на обов'язковість дотримання яких надано Верховною Радою України.

Аналіз існуючих нормативно-правових актів дає змогу стверджувати, що актів спеціального характеру, які регулюють забезпечення гендерної рівності на конкретних видах державної служби на рівні законів існує досить мало. У свою чергу, гендерна рівність на конкретних видах державної служби у переважній більшості регулюється внутрішніми наказами, якими можуть бути затверджені певні стратегії, методики тощо.

Належному дотриманню гендерної рівності на державній службі передують наявність у державних службовців системних знань щодо проблематики гендерної рівності, які здобуваються у процесі відповідного навчання. Окрім цього, відсутність необхідних знань породжує недостатній рівень застосування гендерних підходів у діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо урахування потреб та інтересів різних груп жінок і чоловіків на етапах формування, реалізації та моніторингу політики, планування та розподілу бюджетних коштів, надання послуг.

Створення дієвих механізмів у досягненні гендерної рівності та ефективне управління гендерними процесами з боку держави сприятиме підвищенню конкуренції на ринку праці, що забезпечить економічний розвиток держави та примноження її інтелектуального потенціалу.

У теперішній час очевидним є прогрес на шляху реалізації державної гендерної політики України. При цьому, попри активне впровадження гендерної політики держави на державній службі, існує досить багато перешкод, подолати які можливо тільки застосовуючи системність та постійність щодо проведення визначених заходів та реалізації стратегій.

Джерела

- Біла-Тіунова Л. Р. Службове право України : підручник. Одеса: Фенікс, 2022. 771 с. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.19888>.
- Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 930. Дата оновлення: 09.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.03.2024 р.).
- Договір про заснування Європейської Спільноти: міжнародний договір від 25.03.1957 р. № 994_017. Дата оновлення: 01.01.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 01.04.2024 р.).
- Засідання Вищої ради правосуддя 14–25.09.2017 (15.09.2017). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zXUkWnRyXbo> (3.06.55 – 3.08.07).
- Засідання Вищої ради правосуддя 14–25.09.2017 (20.09.2017). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p1XNjWJFv0> (3.45.20 – 3.46.08).
- Кодекс Законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення: 24.12.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.03.2024 р.).
- Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнародний документ від 18.12.1979 р. №995_207. Дата оновлення: 06.10.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 28.03.2024 р.).
- Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять №111: міжнародний документ від 25.06.1958 р. № 111. Дата оновлення: 24.06.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161/conv#o1 (дата звернення: 15.03.2024 р.).
- Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156: міжнародний документ від 23.06.1981 р. № 156. Дата оновлення: 22.10.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text (дата звернення: 15.03.2024 р.).
- Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.03.2024 р.).
- Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 344 с.
- Мельник Т. М., Варібурсова А. С. Детермінанти формування національного бренду в умовах глобальної конкуренції. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2018. № 1. С. 137-142.
- Мельник Т., Кобелянська Л. Сучасне гендерне мислення: Словник. Київ: К.І.С., 2005. С. 123.
- Пекінська декларація: міжнародний документ від 15.09.1995 р. №995_507. Дата оновлення: 15.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text (дата звернення: 17.03.2024 р.).
- Питання українського правосуддя: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 р. № 437. Дата оновлення: 22.05.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.03.2024 р.).
- Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Указ Президента України від 26.07.2005 р. № 1135/2005. Дата оновлення: 26.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135/2005/conv#o2> (дата звернення: 18.03.2024 р.).
- Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Дата оновлення: 22.11.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 14.03.2024 р.).
- Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. Дата оновлення: 03.08.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 20.03.2024 р.).
- Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Конвенція Ради Європи від 11.05.2011 р. №994_001-11. Дата оновлення: 20.06.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 18.03.2024 р.).
- Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. Дата оновлення: 30.05.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 10.03.2024 р.).
- Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. Дата оновлення: 13.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 24.03.2024 р.).
- Про затвердження Методичних рекомендацій щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах: наказ Міністерства соціальної політики України від 29.01.2020 р. № 56. Дата оновлення: 29.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0056739-20#Text> (дата звернення: 15.03.2024 р.).
- Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 р. № 106. Дата оновлення: 30.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03.2024 р.).
- Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 р. № 752-р. Дата оновлення: 12.08.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.03.2024 р.).
- Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 р. № 1128-р. Дата оновлення: 16.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.03.2024 р.).
- Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»: міжнародний документ від 30.10.2000 р. Дата оновлення: 30.10.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_669#Text (дата звернення: 27.03.2024 р.).
- Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 253 с.
- Словник гендерних термінів. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
- Стратегія гендерної рівності Державної судової адміністрації України на 2021-2025 рр. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/Strategy_GE_SCAU_design_final_1.pdf.
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014 р. № 984_011. Дата оновлення: 30.11.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.03.2024 р.).
- Черняхівська В. В. Гендерна політика в системі державного управління: Україна та європейський досвід: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2017. 20 с.

Карпінський Борис Андрійович
 Доктор економічних наук, професор
Львівський національний університет імені Івана Франка
Пфістер Дмитро Генріхович
Львівський національний університет імені Івана Франка
Сліпецький Марко Ігорович
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Худь Тарас Русланович
Львівський національний університет імені Івана Франка

4.2. Методи оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах: стратегіологія вибору й реалізація

Сучасний стан організаційних та виробничих процесів переконливо доводить, що за останні десятиріччя в Україні, як і в провідних державах Західної Європи, а також в США та Японії, методи управління персоналом, а з ними й його оцінки в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах стали впливовою силою у системі активізації продуктивності працівників. Так, у сучасному світі утверджується новий погляд на робочу силу, як один з базових ресурсів економіки, що відображає як динаміку підвищення реальної ролі людського чинника у виробництві, так і тенденційне нарощування залежності виробництва від якості, мотивації й характеру використання робочої сили.

Якщо розглядати сутність цих теоретико-методичних поглядів, то підкреслимо, що сучасне підвищення ролі людських ресурсів та реальна зміна відношення до них підприємців й управлінців в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах пов'язане насамперед із глибинними трансформаціями у потребах споживачів послуг і товарів. Нині, на думку експертів, контроль самого працівника за виробничим процесом (з відповідними наслідками для мотивації й методів управління персоналом) стає фундаментальною відмінністю сучасного етапу інформаційно-промислової революції від попередніх змін.

Властиво, у нинішніх умовах господарювання корінним чином змінилася роль людини у продукуванні послуг та виробництві товару, оскільки працівник є не лише найважливішим сегментом виробничого процесу в організації, а саме головне: її головним стратегіологічним вектором розвитку й активним ресурсом у конкурентній боротьбі. Виходячи з означеного, достатньо актуальним стає питання щодо розробки, формування й реалізації нових методів управління персоналом в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, які мають відіграти багатоаспектне значення та фундаментальну роль у забезпеченні конкурентних переваг організаційних структур, а з ними й стратегіологічного розвитку організацій з врахуванням тенденцій науково-технічного прогресу на різних управлінських рівнях.

Підкреслимо, що сучасні методи управління персоналом в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, повинні бути зорієнтовані не лише на вирішення поточних питань господарювання, але й на формування стійкої мотивації працівників, яка ґрунтується на довготермінових виробничо-господарських відносинах, на плануванні підвищення мотивної якості життя працівника та колективу загалом, виходячи із стратегіології розвитку [1-15].

Зазначимо також, що, відповідно до мотиваційної характеристики, у складі методів управління виділяють їх три групи: організаційно-розпорядчі; економічні; соціально-психологічні. Кожна з цих груп, а в які ще входять специфічні методи й процедури оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, володіє характерними перевагами у конкретних випадках, що актуалізує проблематику даного дослідження. Властиво, стає визначальним пріоритетом вибір метода оцінки працівників та його реалізація за впливу зовнішніх та внутрішніх чинників й зростаючих потреб споживача.

Наголосимо, що потребам, оцінювальним процедурам у системі органів публічного адміністрування та бізнес-структурах, зокрема, на регіональному рівні, у своїх працях приділена увага низки вчених та практиків [1-15]. Зокрема, дослідники Алюшина Н. [1, 14], Вдовин М., Міщук Т. [2], Герасименко О. [7], Доценко Т. [6], Залуцька Н. [8], Карпінська О. [8, 11], Миколюк А. [13], Небрат В. [3], Орлова Н. [5], Kaminski M. [15] та інші, також конкретизовано розглядали достатньо важливі аспекти процесної сутності публічного управління в умовах змін.

Також зазначимо, що хоча проблематика оцінювання працівників достатньо пророблена з позиції менеджменту й економічної теорії, невирішеними залишаються питання щодо врахування сучасних територіальних особливостей й диспропорцій розвитку, на які в Україні накладаються ще умови воєнного стану.

Стратегіологія розробки системи оцінки працівників у процесній діяльності. Сучасна конкурентоспроможність кожної організації тісно пов'язана з ефективністю та продуктивністю її працівників. У цьому контексті, розробка системних підходів щодо оцінки діяльності працівників стає дієвим інструментом

для забезпечення та підвищення їх конкурентоспроможності в органах публічного адміністрування і бізнес-структурах. Зокрема, наведемо декілька причин, чому це важливо:

– Ідентифікація сильних та слабких сторін працівників: Оцінка дозволяє розуміти, в яких аспектах працівник виявляється найбільш ефективним, а в яких потребує покращення.

– Розвиток персоналу: Шляхом оцінки діяльності працівників можна визначити області, в яких необхідно надавати додаткову підтримку, навчання або розвиток навичок.

– Мотивація та винагорода: Оцінка може бути використана для визначення стимулів та винагороди за високу продуктивність, що стимулює працівників до досягнення кращих результатів.

– Вирішення проблем: Іноді через оцінку можна виявити системні проблеми, які впливають на продуктивність працівників і потребують вирішення на рівні організації.

– Аналіз ефективності стратегій управління персоналом: Оцінка діяльності працівників дозволяє оцінити результати застосування різних стратегій управління персоналом і внести корективи для підвищення їх ефективності.

Загалом, обґрунтована й системна оцінка діяльності працівників є необхідним інструментом для забезпечення конкурентоспроможності органів публічного адміністрування чи бізнес-структур оскільки вона дозволяє ефективно використовувати людські ресурси, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення стратегіологічних цілей, навіть в умовах воєнного стану [1, 3-4, 10, 12-13].

Зокрема, під потребою в оцінці діяльності працівника через ідентифікацію його сильних та слабких сторін мається на увазі проведення систематичного аналізу продуктивності та компетентностей працівника з метою визначення його найсильніших і найслабших аспектів роботи. Цей процес включає оцінку працівника з різних аспектів, таких як професійні навички, здатності до спілкування, лідерські якості, творчість, вміння працювати в команді тощо. Після цього аналізу формується повна картина професійного потенціалу працівника.

Ідентифікація сильних сторін дозволяє управлінцям публічного адміністрування чи бізнес-структур знати, де працівник може найбільше приносити користь і як його можна максимально використовувати для досягнення стратегічних цілей. З іншого боку, виявлення слабких сторін допомагає ідентифікувати сфери, де працівник може потребувати додаткової підтримки, навчання або розвитку навичок. Отже, оцінка діяльності працівника через ідентифікацію його сильних та слабких сторін допомагає оптимізувати використання людських ресурсів в організації, підвищує ефективність роботи та сприяє досягненню бізнес-цілей [2].

З іншої сторони, під потребою в оцінці діяльності працівника через мотивацію та винагороди мається на увазі необхідність аналізу результатів його роботи з метою стимулювання досягнення ним високої продуктивності та винагороди за внесок у досягнення цілей організації.

Зокрема, під час оцінки діяльності працівника з урахуванням мотивації та винагород можуть враховуватися такі аспекти:

– Досягнення цілей: Оцінка дозволяє визначити, наскільки успішно працівник досягає поставлених перед ним цілей і завдань.

– Внесок у команду чи організацію: Аналізується, як працівник впливає на успішність роботи команди або всієї організації, його спроможність співпрацювати з колегами, лідерські якості тощо.

– Виконання обов'язків: Оцінка діяльності також враховує те, наскільки ефективно працівник виконує свої обов'язки та відповідає за покладені на нього обов'язки.

На основі результатів аналізу розробляються відповідні системи мотивації та винагород, які можуть включати в себе фінансові премії, бонуси, підвищення зарплати, а також нематеріальні стимули, такі як подяки, визнання, можливість розвитку та кар'єрного зростання. Отже, оцінка діяльності працівника через мотивацію та винагороди допомагає стимулювати його досягнення високих результатів та сприяє підвищенню продуктивності й ефективності роботи в організації.

Вже на основі результатів такої системної оцінки можуть розроблятися програми навчання та розвитку для підвищення навичок у вирішенні проблемних завдань, а також встановлюватися механізми підтримки та мотивації працівників у цьому напрямку. Отже, оцінка діяльності працівника через вирішення проблем також спрямована на забезпечення ефективного управління в ситуаціях невизначеності та на підвищення фахової готовності працівників до розв'язання потенційних проблем у майбутньому.

Стратегіологія вибору методів оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах. Формування методів оцінки працівників базується на різних теоретичних аспектах, що враховують якість виконаної роботи, професійні навички, адаптивність до змін, творчість та інші важливі аспекти. Зокрема, наведемо окремі теоретичні підходи до формування методів оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах:

Методика SMART: Цей підхід передбачає встановлення конкретних, вимірюваних, досяжних, реалістичних та обмежених (SMART) цілей для працівників, які потім оцінюються в контексті їх досягнення.

Метод 360-градусного зворотного зв'язку: Цей метод використовується для оцінки працівників за

допомогою зворотного зв'язку від кількох джерел, таких як керівники, колеги, підлеглі та інші зацікавлені сторони.

Метод порівняння з іншими працівниками: Означений підхід полягає в порівнянні працівника з іншими у складі групи або команди за допомогою різних критеріїв, таких як результати роботи, кількість виконаних завдань тощо.

Методів балансованої оцінки: Цей підхід враховує різні аспекти продуктивності працівника, такі як фінансові показники, якість роботи, розвиток навичок та інші ключові параметри.

Метод оцінки за допомогою ключових показників продуктивності (KPI): Означений метод передбачає визначення ключових показників продуктивності для кожного працівника та оцінку їхнього досягнення.

Наведені теоретичні підходи допомагають розробляти системи оцінки працівників, які відповідають потребам конкретної організації, забезпечуючи належну збалансованість фінансової системи, нарощування податкових надходжень, тобто сприяють підвищенню її ефективності та конкурентоспроможності [1-4, 7-10, 12].

Зокрема, методика SMART є важливим інструментом у процесі оцінки працівників, оскільки допомагає встановлювати конкретні та досяжні цілі, які є базовими для визначення продуктивності та успіху працівника. Основна сутність цієї методики полягає в тому, щоб цілі були:

– Специфічними (Specific): Це означає, що ціль повинна бути чітко визначеною і конкретною, щоб уникнути будь-якої невизначеності чи неоднозначності. Наприклад, замість загального «покращити роботу», ціль може бути сформульована як «підняти обсяг продажів на 15% протягом наступного кварталу».

– Мірними (Measurable): Це означає, що ціль повинна бути вимірюваною, щоб було можливо об'єктивно визначити, коли вона досягнута. Наприклад, у випадку з ціллю підвищення продажів, важливо мати чіткі числові показники, які можна виміряти, наприклад, за обсягом продажів у грошовому еквіваленті.

– Досяжними (Achievable): Це означає, що ціль повинна бути реалістичною та досяжною для працівника, враховуючи його можливості, ресурси та обставини. Це не означає, що ціль має бути легкою, але вона повинна бути реальною для досягнення.

– Релевантними (Relevant): Це означає, що ціль повинна бути пов'язаною з більшою стратегічною метою організації та відповідати потребам та цілям бізнесу. Ціль повинна бути значущою для успіху організації та здатною приносити реальну користь.

– Часовими (Time-bound): Це означає, що ціль повинна мати чіткий термін досягнення. Встановлення строків допомагає створити тиск на виконання та забезпечити відповідну організацію та планування.

Отже, методика SMART у оцінці працівників допомагає створювати конкретні, мірні, досяжні, реальні й часові цілі, які дозволяють об'єктивно визначати успіх та продуктивність працівника.

Водночас, метод 360-градусного зворотного зв'язку є важливим інструментом у процесі оцінки працівників, оскільки дозволяє отримати оцінку його професійних навичок, компетенцій та здібностей від різних осіб, які прямо чи опосередковано взаємодіють з ним на роботі. Основна сутність цього методу полягає в тому, що він:

Збирає зворотний зв'язок від різних джерел: У методі 360-градусного зворотного зв'язку оцінка працівника не обмежується лише його безпосереднім керівником, а також здійснюється через збирання відгуків від колег, підлеглих, клієнтів, а можливо і інших зацікавлених сторін.

Дозволяє отримати більш повне уявлення: Завдяки зворотному зв'язку від різних джерел можна отримати більш повне уявлення про професійні якості та перспективи працівника, оскільки відгуки можуть відображати різні аспекти його роботи та стосунків з оточуючими.

Стимулює розвиток та самоаналіз: Отримання зворотного зв'язку від різних джерел може стимулювати працівника до самоаналізу та розвитку, оскільки він отримує оцінку не лише з боку керівництва, але й від своїх колег та підлеглих.

Сприяє побудові ефективних взаємовідносин на роботі: Цей метод сприяє побудові ефективних комунікацій та взаємовідносин на робочому місці, оскільки створює можливість відкритого обговорення професійних аспектів роботи між працівниками.

Отже, метод 360-градусного зворотного зв'язку в оцінці працівників дозволяє отримати більш повне та об'єктивне уявлення про їхню продуктивність, компетентність та співробітництво з колегами та іншими зацікавленими сторонами.

У свою чергу, метод порівняння з іншими працівниками (також відомий як метод порівняльного аналізу або рейтингування) використовується для оцінки ефективності та продуктивності працівників, порівнюючи їх між собою. Означений метод дозволяє виявити відносні переваги та недоліки кожного працівника у порівнянні з іншими. Нижче наведені основні аспекти цього методу:

Переваги методу порівняння з іншими працівниками

– Визначення відносної ефективності: Допомагає виявити найкращих та найгірших працівників, що полегшує прийняття рішень щодо підвищення, зниження або звільнення.

– Стимулює конкурентоспроможність: Працівники можуть бути мотивовані працювати краще, щоб піднятися в рейтингу.

– Простота реалізації: Процес порівняння часто менш складний, ніж детальна оцінка за конкретними критеріями.

Недоліки методу порівняння з іншими працівниками

– Суб'єктивність: Оцінка може бути суб'єктивною та залежати від особистих уподобань керівника.

– Моральний клімат: Може викликати напругу та негативні емоції серед працівників, оскільки вони відчуватимуть конкуренцію один з одним.

– Недостатність інформації: Метод не завжди надає детальну інформацію про конкретні причини високої або низької продуктивності.

Види методу порівняння

– Пряме порівняння: Кожного працівника порівнюють з усіма іншими працівниками.

– Ранжування: Працівників розміщують у порядку від найкращого до найгіршого.

– Парне порівняння: Кожного працівника порівнюють з іншими в парі, і результати підсумовують для визначення загального рейтингу.

– Метод примусових розподілів: Працівників розподіляють у фіксовані категорії, такі як верхні 10%, середні 70% і нижні 20%.

Застосування методу

– Великі організації: Метод може бути корисним у великих організаціях з великою кількістю працівників, де важко проводити детальну оцінку кожного.

– Персональне планування: Використовується для виявлення потенціалу для розвитку та планування кар'єрного зростання працівників.

– Системи заохочень: Допомагає визначити працівників для надання бонусів або інших видів заохочень.

Метод порівняння з іншими працівниками може бути ефективним інструментом для оцінки ефективності, але його слід використовувати з обережністю. Важливо враховувати можливі негативні наслідки для морального клімату в команді та доповнювати цей метод іншими оцінювальними підходами для отримання більш повної картини про продуктивність працівників.

Водночас, методи балансової оцінки використовуються для комплексного аналізу та оцінки продуктивності працівників, враховуючи різні аспекти їхньої діяльності. Ці методи дозволяють отримати більш збалансовану і детальну картину про внесок кожного працівника в організацію. Ось основні методи балансової оцінки:

Balanced Scorecard (BSC) Балансова система показників:

Balanced Scorecard (BSC) – це стратегічний інструмент управління, який використовує набір ключових показників ефективності (KPI) для оцінки результативності працівників за кількома важливими напрямками. Зазвичай BSC враховує чотири основні перспективи:

Фінансова: Вимірювання фінансового результату, такого як доходи, прибуток, зменшення витрат.

Клієнтська: Задоволеність клієнтів, утримання клієнтів, залучення нових клієнтів.

Внутрішні бізнес-процеси: Ефективність та якість внутрішніх процесів, інновації, оптимізація ресурсів.

Навчання і розвиток: Професійний розвиток працівників, навчання, розвиток компетенцій.

Метод 360-градусної оцінки:

Оцінка на основі зворотного зв'язку. Цей метод передбачає збір зворотного зв'язку від різних джерел, включаючи керівників, колег, підлеглих, а також самооцінку працівника. Всі ці оцінки об'єднуються для створення комплексного профілю ефективності працівника. Метод дозволяє враховувати різні точки зору і отримати об'єктивнішу оцінку.

Метод KPI (Key Performance Indicators) Ключові показники ефективності:

Цей метод базується на визначенні і досягненні ключових показників ефективності, які є критичними для успіху організації. KPI можуть бути фінансовими (доходи, прибуток) і нефінансовими (час виконання завдань, задоволеність клієнтів).

Метод компетенційної моделі. Оцінка на основі компетенцій:

Компетенційна модель визначає ключові компетенції, необхідні для успішного виконання роботи. Працівники оцінюються за цими компетенціями, що дозволяє ідентифікувати сильні сторони і зони для розвитку. Компетенції можуть включати технічні навички, лідерські якості, комунікативні навички тощо.

Переваги методів балансової оцінки:

– Комплексність: Врахування різних аспектів діяльності працівників.

– Об'єктивність: Залучення кількох джерел інформації для оцінки.

– Спрямованість на розвиток: Допомагає ідентифікувати зони для розвитку та навчання.

– Стратегічне вирівнювання: Пов'язує індивідуальні цілі з організаційними стратегіями.

Однак, наявні й *недоліки методів балансової оцінки*

- Складність: Може вимагати значних ресурсів та часу для впровадження.
- Суб'єктивність: Незважаючи на наявність кількох джерел, оцінки можуть бути суб'єктивними.
- Залучення всіх рівнів: Вимагає активної участі всіх рівнів управління та працівників.

Методи балансової оцінки дозволяють отримати детальнішу та збалансовану оцінку ефективності працівників, враховуючи різні аспекти їхньої діяльності. Вони сприяють розвитку працівників і покращенню організаційної продуктивності, проте їхнє впровадження потребує ретельного планування і значних ресурсів.

Водночас, метод оцінки за допомогою ключових показників продуктивності (*Key Performance Indicators, KPI*) є одним з найпоширеніших і ефективних інструментів для оцінки ефективності працівників. KPI дозволяють вимірювати досягнення конкретних цілей і завдань, що є важливими для успіху організації. Наведемо огляд цього методу:

Основні аспекти методу KPI:

Визначення KPI:

Ключові показники продуктивності – це кількісно визначені показники, які використовуються для оцінки досягнення стратегічних і операційних цілей організації. Вони можуть бути різними для різних посад і відділів, залежно від специфіки роботи та цілей компанії.

Види KPI:

- Фінансові KPI: Доходи, прибуток, витрати, рентабельність інвестицій.
- Операційні KPI: Час виконання завдань, продуктивність, якість виконання робіт.
- Клієнтські KPI: Задоволеність клієнтів, утримання клієнтів, залучення нових клієнтів.
- Кадрові KPI: Рівень плинності кадрів, навчання і розвиток персоналу, задоволеність працівників.

Процес впровадження KPI:

- Визначення цілей: Чітке визначення стратегічних і операційних цілей організації.
- Розробка KPI: Визначення конкретних показників, які будуть вимірювати досягнення цих цілей.
- Комунікація з працівниками: Ознайомлення працівників з KPI, пояснення їх значення та важливості.
- Моніторинг і оцінка: Регулярний моніторинг і аналіз досягнення KPI.
- Зворотний зв'язок і коригування: Надання зворотного зв'язку працівникам, коригування KPI за необхідності.

Переваги методу KPI:

- Чіткість і прозорість: KPI чітко визначають очікування від працівників і дають зрозумілі критерії для оцінки їхньої роботи.
- Об'єктивність: Оцінка базується на кількісних показниках, що знижує суб'єктивність.
- Спрямованість на результат: KPI орієнтовані на досягнення конкретних результатів, що сприяє підвищенню продуктивності.
- Мотивація: Працівники краще розуміють свої цілі і можуть ефективніше планувати свою роботу для їх досягнення.

Недоліки методу KPI:

- Обмеженість: KPI можуть не враховувати всі аспекти роботи працівника, особливо якісні показники.
- Тиск на працівників: Постійний тиск на досягнення KPI може призводити до стресу та вигорання.
- Викривлення поведінки: Зосередженість на окремих показниках може призводити до того, що працівники будуть нехтувати іншими важливими аспектами роботи.
- Необхідність постійного оновлення: KPI потрібно регулярно переглядати і оновлювати, щоб вони залишалися релевантними.

Приклад KPI для різних посад

1. Менеджер з продажу (бізнес-структури):

- Обсяг продажів;
- Кількість нових клієнтів;
- Рівень утримання клієнтів.

2. Операційний менеджер:

- Час виконання операцій;
- Кількість виробничих помилок;
- Витрати на операційні процеси.

3. Фахівець з обслуговування клієнтів:

- Рівень задоволеності клієнтів;
- Час вирішення звернень;
- Кількість повторних звернень.

Загалом метод оцінки за допомогою KPI є потужним інструментом для вимірювання і покращення

продуктивності працівників. Він забезпечує чіткість, об'єктивність і спрямованість на результат. Проте, для досягнення найкращих результатів, необхідно враховувати можливі обмеження цього методу та регулярно переглядати і коригувати КРІ відповідно до змін у стратегії та умовах роботи.

Наголосимо, що оцінка працівників (зокрема, в органах публічного адміністрування), стикається з низкою проблем, які можуть впливати на ефективність і справедливість цього процесу. До основних проблем, пов'язаних з оцінкою працівників у публічному секторі відноситься:

Бюрократизм і ригідність:

– Стандартизація процесів: У публічному адмініструванні часто використовуються стандартизовані процедури та формальні критерії оцінки, які можуть бути негнучкими і не враховувати індивідуальні особливості працівників або специфіку їхніх завдань.

– Складні бюрократичні процедури: Оцінка працівників може бути ускладнена надмірними бюрократичними процедурами, що затягує процес і знижує його ефективність.

Політичний вплив і суб'єктивність:

– Політичний тиск: У деяких випадках оцінка працівників може бути піддана впливу політичних чинників, що може призводити до необ'єктивності та упередженості.

– Суб'єктивність оцінки: Відсутність чітких і об'єктивних критеріїв може призводити до того, що оцінка буде залежати від особистих уподобань керівників або впливових осіб.

Недостатність ресурсів і підтримки:

– Обмеженість ресурсів: Органи публічного адміністрування часто мають обмежені ресурси для проведення якісної оцінки працівників, включаючи брак часу, фінансів і кваліфікованого персоналу.

– Недостатня підготовка оцінювачів: Відсутність належної підготовки і тренінгів для керівників та інших осіб, які здійснюють оцінку, може призводити до низької якості оцінки.

Низька мотивація працівників:

– Відсутність мотивації: Недостатня мотивація працівників до участі в процесі оцінки може бути спричинена відсутністю зрозумілих і справедливих винагород за високу продуктивність.

– Негативне сприйняття: Працівники можуть сприймати процес оцінки як формальність або як загрозу, що може викликати стрес і знижувати їхню залученість.

Відсутність зворотного зв'язку та розвитку:

– Обмежений зворотний зв'язок: Відсутність регулярного і конструктивного зворотного зв'язку може призводити до того, що працівники не знають про свої сильні і слабкі сторони, а також не розуміють, як покращити свою продуктивність.

– Недостатня увага до розвитку: Оцінка часто фокусується на результатах, але не надає достатньо уваги розвитку працівників, їхньому навчанню та професійному зростанню.

Відсутність інтеграції з іншими процесами управління:

– Розрив з іншими HR-процесами: Оцінка працівників може бути не інтегрована з іншими процесами управління персоналом, такими як підвищення кваліфікації, кар'єрний розвиток та планування заміщення.

– Відсутність стратегічного підходу: Процес оцінки може бути відірваний від стратегічних цілей організації, що знижує його корисність і ефективність.

Загалом, проблеми оцінки працівників в органах публічного адміністрування мають комплексний характер і потребують системного підходу для їх вирішення. Тому важливо розробити чіткі та об'єктивні критерії оцінки, забезпечити належну підготовку оцінювачів, залучити працівників до процесу оцінки через зворотний зв'язок та мотиваційні механізми, а також інтегрувати процес оцінки з іншими аспектами управління персоналом і стратегією організації.

Проте, оцінка працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах відрізняється за кількома важливими аспектами, включаючи цілі, підходи, критерії оцінки та управлінські практики. Нижче наведено базові відмінності:

Цілі оцінки:

Органи публічного адміністрування:

– Соціальна відповідальність: Основною метою є забезпечення ефективного та якісного надання публічних послуг.

– Відповідальність перед суспільством: Фокус на дотриманні законів, регламентів і забезпеченні прозорості.

– Довгострокові цілі: Орієнтованість на довгострокове стратегічне планування і суспільний добробут.

Бізнес-структури:

– Фінансові результати: Основною метою є максимізація прибутку та створення вартості для акціонерів.

– Конкурентоспроможність: Фокус на підвищенні ефективності, інноваціях і збільшенні ринкової частки.

– Короткострокові та довгострокові цілі: Баланс між досягненням швидких результатів і довгостроковим зростанням.

Підходи до оцінки:

Органи публічного адміністрування:

– Бюрократичний підхід: Часто використовуються стандартизовані процедури та формальні критерії оцінки.

– Колективний фокус: Значна увага приділяється командній роботі та взаємодії між різними відділами.

– Прозорість і підвітність: Важливість документування і звітності перед громадськістю та вищими органами влади.

– Бізнес-структури.

– Гнучкість і інновації: Часто використовуються інноваційні та гнучкі методи оцінки, що швидко адаптуються до змін.

– Індивідуальний фокус: Більший акцент на індивідуальних досягненнях і продуктивності кожного працівника.

– Комерційна таємниця: Обмежена прозорість, зосередженість на конкурентних перевагах і захисті комерційних секретів.

Критерії оцінки:

Органи публічного адміністрування:

– Відповідність нормативам: Дотримання законодавства, політик і процедур.

– Якість послуг: Оцінка ефективності та якості надання публічних послуг.

– Етичність і професіоналізм: Дотримання етичних стандартів і професійної поведінки.

Бізнес-структури:

– Фінансові показники: Прибутковість, рентабельність, обсяг продажів.

– Продуктивність: Виробнича ефективність, швидкість виконання завдань, інноваційність.

– Задоволення клієнтів: Рівень задоволеності клієнтів, утримання клієнтів, зростання ринкової частки.

Управлінські практики:

Органи публічного адміністрування:

– Колективне ухвалення рішень: Часто рішення ухвалюються колегіально, з урахуванням думки різних зацікавлених сторін.

– Наголос на стабільності: Пріоритет на забезпеченні стабільності та дотриманні процедур.

– Обмежена конкуренція: Менша конкуренція між працівниками, фокус на рівності та справедливості.

Бізнес-структури:

– Ієрархічне ухвалення рішень: Рішення часто ухвалюються керівниками або власниками, швидка реакція на зміни.

– Наголос на результатах: Пріоритет на досягненні результатів і виконанні бізнес-цілей.

– Висока конкуренція: Змагання між працівниками і підрозділами, стимулювання індивідуальних досягнень.

Підкреслимо, що оцінка працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах має суттєві відмінності, зумовлені різними цілями, підходами та критеріями. Так, у публічному секторі оцінка спрямована на забезпечення відповідності нормативам, якості послуг і дотримання етичних стандартів, тоді як у бізнесі основна увага приділяється фінансовим результатам, продуктивності та задоволенню клієнтів. Розуміння цих відмінностей допомагає належним чином адаптувати методи оцінки до конкретного контексту та вимог.

Організація проведення оцінювальної процедури в системі органів публічного адміністрування та бізнес-структурах. Організація проведення оцінювальної процедури щодо кваліфікаційних якостей персоналу є важливою частиною управління людськими ресурсами. Цей процес допомагає визначити рівень професійної підготовки, компетенцій та здібностей працівників, що, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності роботи організації. Ось етапи, які доцільно виконати для організації цієї процедури:

1. Підготовчий етап:

Визначення цілей оцінки:

– Встановлення конкретних цілей, таких як визначення потреб у навчанні, планування кар'єрного росту, підвищення продуктивності або прийняття рішень щодо підвищення/зниження в посаді.

– Розробка критеріїв оцінки.

– Визначення ключових компетенцій, які будуть оцінюватися, таких як технічні навички, комунікативні здібності, лідерські якості тощо.

– Розробка стандартів та метрик для кожної компетенції.

– Вибір методів оцінки.

– Визначення методів оцінки, які будуть використовуватися, таких як інтерв'ю, тести, оцінка на основі роботи, зворотний зв'язок (360-градусна оцінка), аналіз виконання завдань тощо.

2. Розробка плану оцінки:

Складання графіку:

– Встановлення термінів і графіку проведення оцінки, включаючи дати початку і завершення кожного етапу.

Підготовка документів:

– Розробка необхідних документів, таких як анкети, форми для зворотного зв'язку, опитувальники тощо.

3. Проведення оцінки:

Інформування працівників:

– Ознайомлення працівників з цілями, критеріями та методами оцінки.

– Проведення вступних сесій або тренінгів для пояснення процедури.

– Збір даних

– Проведення запланованих оцінювальних заходів, таких як інтерв'ю, тестування, спостереження за роботою тощо.

– Збір зворотного зв'язку від колег, керівників та підлеглих (при використанні 360-градусної оцінки).

4. Аналіз та інтерпретація результатів:

Оцінка даних:

– Аналіз зібраних даних з використанням встановлених метрик і стандартів.

– Порівняння результатів з очікуваними показниками і стандартами.

Визначення кваліфікаційних рівнів:

– Визначення рівня кваліфікації кожного працівника на основі оцінки.

– Ідентифікація сильних сторін та зон для розвитку.

5. Зворотний зв'язок та розробка планів розвитку:

Проведення зворотного зв'язку:

– Організація зустрічей з кожним працівником для обговорення результатів оцінки.

– Надання конструктивного зворотного зв'язку, підкреслення сильних сторін та визначення зон для покращення.

Розробка індивідуальних планів розвитку:

– Розробка індивідуальних планів навчання і розвитку для кожного працівника, включаючи рекомендації щодо тренінгів, наставництва, ротації посад тощо.

6. Моніторинг і корекція:

Відстеження прогресу:

– Регулярний моніторинг виконання індивідуальних планів розвитку.

– Внесення коректив у плани залежно від досягнутого прогресу і змін у робочих вимогах.

– Оцінка ефективності.

– Оцінка ефективності проведеної оцінювальної процедури та її впливу на продуктивність і розвиток працівників.

– Внесення необхідних змін до процедури для покращення її ефективності в майбутньому.

Загалом, організація проведення оцінювальної процедури щодо кваліфікаційних якостей персоналу в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах вимагає ретельного планування, вибору відповідних методів та інструментів, а також активного залучення працівників до процесу. Важливо забезпечити прозорість, об'єктивність та підтримку протягом усього процесу оцінки, щоб досягти максимальної ефективності та справедливості.

Реалізація методів оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах Львівщини у Стратегії розвитку до 2027 року. Стратегія розвитку Львівщини базується на формуванні нової системи цінностей, яка виробляється на основі пріоритетного розвитку культурних традицій. Практично, в цій ціннісній системі людський розвиток має слугувати основним критерієм в оцінці потреб та змін, які відбуваються у всіх сферах життя і львівської громади [4, 12].

Загалом, розроблена фахівцями Стратегія розвитку Львівщини до 2027 року повинна дати відповіді на два принципових питання:

1) ліквідація диспропорцій в розвитку території регіону, в тому числі між селом і містом, а відтак – забезпечення високих стандартів життя та послуг для членів всіх громад;

2) створення умов для розвитку інноваційної економіки, що дозволить Львівщині конкурувати з іншими регіонами України та Європи.

Зокрема, реалізація Стратегії призведе до зменшення диспропорцій в рівні соціально-економічного

розвитку територій Львівщини, перед усім між містами та селами. Оскільки в умовах адміністративно-територіальної реформи створено 73 громади, але їх потенціал до розвитку досить різний (у третини він нижчий за середні показники) то необхідні програмні зусилля органів публічного адміністрування, бізнес-структур та громадськості щоб довести їх до реальної самодостатності.

Планується формування двох міських агломерацій: Львівської і Дрогобицької, причому Львів за успішної реалізації Стратегії претендуватиме на роль метрополійного центру Західної України. Зокрема, у Львові розвиваються інноваційні технології, а також більшість інших конкурентоздатних галузей економіки регіону. Якщо на початку 2021 року (рік початку дії Стратегії розвитку) бюджет Львова становив 11,1 млрд грн та був вдвічі більший за бюджет Львівської області – 5, 14 млрд грн., то вже станом на 2024 рік прогнознi надходження МГТ Львова: 15921,3 млн грн (із них 2150,5 млн грн це кошти, що передаються із загального фонду в 13048,8 млн грн в бюджет розвитку) [4, 12].

В рамках реалізації Стратегії органи публічного адміністрування спільно з бізнес-структурами мають розв'язати низку пріоритетних проблем. Зокрема, підвищити рівень мобільності населення територіальної громади і всієї потенційної агломерації. Окрім того, має реалізовуватись глобальний проєкт щодо формування у Львові Ділового сіті із залученням офісів міжнародних організацій й торгових представництв провідних держав. Активізується робота із розробки штучного інтелекту та нанотехнологій як теоретичного, так і прикладного спрямування.

Стане пріоритетом в Стратегії й участь у формуванні Балто-Чорноморського транспортного коридору, а в подальшому, вже на його основі – Балто-Чорноморської міської метрополії, до складу якої може бути включений Львів, а також Львівський регіон. Підкреслимо, що окрім Львова, Балто-Чорноморську мегалополію формують Гданська, Варшавська й Одеська агломерації. За своїм змістом Балто-Чорноморський транспортний коридор – це також важлива складова енергетичної безпеки регіону, оскільки Львівщина в перспективі мала би бути залучена до проєкту енергетичного коридору Свіноуйсьце (Польща) – Одеса, що дозволить збудувати та використовувати термінал скрапленого газу біля Одеси. Означене входить в реальні плани формування дієвої системи енергонезалежності держави.

Окрім того, будуть зроблені активні заходи щодо реалізації проєкту будівництва Євроколії, активізацію участі України у проєкті будівництва GO HIGHWAY Одеса-Гданськ та будівництві нового аеропорту. Важливою задачею стають плани щодо будівництва нової (друге кільце +/- R = 20 км) кільцевої дороги для Львова.

Означені програмні напрями Стратегії розвитку Львівщини до 2027 року обумовлюють потребу в активізації участі всіх працівників Львівщини через активне використання методів їх оцінки як в органах публічного адміністрування, так і бізнес-структурах з врахуванням й умов воєнного стану.

Загалом узагальнений підхід щодо застосування методів оцінки та розвитку персоналу в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах Львівщини, виходячи з Стратегії розвитку до 2027 року, наведено на рис. 1.

Рис. 1. Методи оцінки та розвитку персоналу в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах Львівської області, виходячи з Стратегії розвитку до 2027 року

Джерело: запропоновано авторами.

Водночас зазначимо, що проблеми методів оцінки в органах публічного адміністрування можуть бути різноманітними і включати як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори.

Розв'язання означених проблемних питань передбачає впровадження об'єктивних, чітких та прозорих процедур оцінки, встановлення єдиної системи критеріїв, удосконалення системи зворотного зв'язку та врахування специфіки роботи в публічному адмініструванні та бізнес-структурах Львівщини. Такий комплексний підхід дозволить забезпечити більш справедливу оцінку працівників, а з ними й організацій та підвищити ефективність управлінських процесів на всіх рівнях.

Загалом, подальший розвиток системи методів оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах має на меті підвищення ефективності управління персоналом через використання сучасних технологій (цифровізація процесів, BigData та аналітика); інтеграцію різних методів оцінки (комбіновані методи, персоналізовані підходи); залучення зворотного зв'язку; підвищення прозорості і об'єктивності, а також стабільну підтримку розвитку та навчання працівників. Означене дозволяє створити більш гнучку та ефективну систему оцінки, яка сприяє досягненню стратегіологічних цілей організації та підвищенню мотивації працівників.

Зокрема, особливе місце в удосконаленні продуктивного процесу на Львівщині займають індивідуальні плани розвитку, тобто їх розробка для кожного працівника на основі результатів оцінки. Означене може включати додаткове навчання, менторство та інші заходи для підвищення кваліфікації. Необхідно розширювати можливості для навчання через надання працівникам доступу до навчальних програм, тренінгів й курсів для покращення їхніх навичок та знань.

Окрім того, Стратегія розвитку Львівщини до 2027 року базується на формуванні нової системи цінностей, яка виробляється на основі пріоритетного розвитку культурних традицій. Практично, в цій ціннісній системі людський розвиток має слугувати основним критерієм в оцінці потреб та змін, які відбуваються у всіх сферах життя львівської громади.

Виходячи з означеного, реалізація Стратегії призведе до зменшення диспропорцій в рівні соціально-економічного розвитку територій Львівщини, перед усім між містами та селами. Оскільки в умовах адміністративно-територіальної реформи створено 73 громади, але їх потенціал до розвитку досить різний (у третини він нижчий за середні показники) то необхідні програмні зусилля органів публічного адміністрування, бізнес-структур та громадськості, щоб довести їх до реальної самодостатності.

Практична реалізація зазначених напрямів вбачається у визначенні стратегічних і тактичних завдань державної регіональної політики щодо розвитку системи формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур в контексті змін у розподілі функцій і повноважень між центральними й регіональними органами влади; обґрунтуванні загальної схеми, форм й методів планування і прогнозування ринку праці та зрушень у сфері зайнятості населення; розвиткові територіальної системи соціального партнерства як засобу взаємодії регіональних органів влади, профспілок та роботодавців, спрямованого на поліпшення умов відтворення робочої сили (навіть в умовах воєнного стану).

Джерела

1. Алюшина Н. Організація роботи державних службовців в умовах воєнного стану. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2022. № 16. С. 284-313.
2. Вдовин М., Міщук Т. Рейтингування регіонів України за показниками добробуту населення. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2022. Вип. 1 (91). С. 3-9.
3. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В. В. Небрат]. К., 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>
4. Головне управління статистики у Львівській області. URL: https://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/01/theme_01.php
5. Детермінанти розвитку публічного управління та адміністрування в Україні : колективна монографія за ред. Н. С. Орлової. Київ, 2020. 262 с.
6. Доценко Т. Кар'єра публічних службовців в умовах реформування системи державного управління в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2020. № 8. С. 541-563.
7. Карпінський Б. А., Герасименко О. В. Збалансованість фінансової системи території як один із чинників сталого розвитку. *Фінанси України*. 2005. №12. С. 80-88.
8. Карпінський Б. А., Залуцька Н. С., Карпінська О. Б. Податки. Довідник-словник. К.: Професіонал, 2008, 464 с.
9. Карпінський Б. А. Державотворчий патріотизм нації: податкова домінанта інвестиційного зростання: монографія. Львів: Колір ПРО, 2018. 480 с.
10. Карпінський Б. А., Бебезенко В. В. Пріоритети організації й оцінювання діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану. *Нотатки сучасної науки*. 2023. № 7. Харків: Новий курс, 2023. С. 5-6. URL: <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/nsn-7.pdf>
11. Карпінський Б. А., Карпінська О. Б. Мотив як управлінська основа державотворчого патріотизму нації з позиції стратегіології розвитку держави. *Бізнес Інформ*. 2023. №2. С. 6-15. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-2-6-15>
12. Львівська обласна військова адміністрація. URL: <https://loda.gov.ua/>
13. Миколок А. В. Публічне управління в умовах військового стану: питання ефективності. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2022. № 29. С. 45-48. DOI: <https://doi.org/10.32843/pma2663-5240-2022.29.8>
14. Aliushyna N., Fedorenko T., Šukvietienė A. Practical Aspects of Organizing Remote Work in the Ukrainian Civil Service: A Study. *Public policy and administration*. 2021. Vol. 20, No. 4. P. 357-370.
15. Kaminski M. E. The ethics of artificial intelligence in public administration. *Administration & Society*. 2020. 52(8). P. 1298-1321.

Третяк Олексій Анатолійович
 Доктор політичних наук, професор
 ORCID: 0000-0003-2536-0611

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

4.3. Штучний інтелект та політична епістемологія в публічній сфері: інституційні та комунікаційні аспекти демократизації та розвитку громадянського суспільства

Сучасний штучний інтелект (ШІ, AI) виступає важливою міждисциплінарною темою наукових розробок. Політичні науки намагаються з'ясувати потенціал штучного інтелекту для ключових процесів демократизації. Йдеться про розширення політичної участі в умовах діджиталізації, а також уточнення управлінських рішень в умовах невизначеності та багатоаспектності політичних проблем. Значення ШІ концептуально демонструється в контексті розвитку сучасної політичної епістемології, яка виступає важливою субдисципліною сучасної політичної теорії. Вона відповідає за передвизначення науково-дослідних пріоритетів сучасних політичних наук на «дометодологічному» рівні. Політична епістема є виміром досягнення наукової результативності, евристичності, креативності тощо. Основним критерієм політико-епістемологічного підходу є відповідність перспективних політологічних наукових розробок, мейнстрімом технократичного політичного мислення, виробництва нових політичних знань, ідейно-доктринального оновлення політичної діяльності.

В політико-епістемологічному контексті проблематика штучного інтелекту має надзвичайно великі перспективи. Зокрема потребують оцінки та демаркації проблеми відомого та невідомого знання, значення соціальної та економічної статистики для політичного прогнозування, обрання вірних альтернатив політичних рішень на основі більш повної інформації про політичну фактологію.

Разом з тим, вимагають відповіді на питання виклики штучного інтелекту, які продукуються в контексті його застосування в рамках політичних комунікацій та конкурентної політичної боротьби. Можливість створення так званих «деер-фейків», маніпуляцій образними, символічними та числовими виразами, формує нову комунікаційну ситуацію, в якій споживач політичної інформації позбавлений можливості довіри до будь-яких джерел інформації. Відповідно на порядку денному з'являється завдання усунення негативних наслідків зловживання комунікаційними технологіями штучного інтелекту. Також вимагає відповіді питання спроможності штучного інтелекту до самодостатньої та саморегульованої дослідної діяльності епістемного рівня, тобто самостійної постановки наукових проблем і завдань, розробки методології та реалізації повного циклу досліджень.

Таким чином, проблематика штучного інтелекту в політико-епістемному середовищі має як теоретичну, так і прикладну актуальність. В умовах російсько-української війни дослідження штучного інтелекту в контексті проблем демократизації актуалізується у зв'язку з необхідністю розкриття цілей ворожої пропаганди та політичних провокацій, які здійснюються за допомогою сучасних інформаційних технологій.

Політичні перетворення сучасного світу (особливо COVID-19 та російсько-українська війна) визначають різноманіття підходів до визначення ставлення до основних тенденцій суспільства, макротенденцією суспільного розвитку є технологізація та інформатизація. Одним із чинників перетворень є реалізація перетворення соціальних практик на частину технологізованих додатків. Людська свідомість перетворюється на своєрідний додаток комп'ютеризованих маркетингових систем. Усвідомлення значення штучного інтелекту для сучасних політичних наук забезпечує проєктивне визначення політичних процесів, досягнення політичного світу і забезпечення політичних рішень якісною статистикою і первинним аналізом числових даних, водночас у суспільних науках не вироблені підходи до поняття штучного інтелекту. Отже, політичне пізнання має виробити своє ставлення до цієї проблеми. В. Карпенко вважає, що «дослідник, який долучається до проблеми штучного інтелекту, а у складі цієї проблеми до штучного інтелекту як феномена (існуючого або потенційно можливого), – стикається, з одного боку, із низкою суперечливих трактувань штучного інтелекту та похідних від нього термінів, та, з іншого боку, із позначенням одних і тих самих реалій різними термінами (штучний інтелект, істинний штучний інтелект, суперінтелект тощо). Окрім ускладнення взаєморозуміння між ученими, така термінологічна розмаїтість ставить питання щодо адекватності наявних дефініцій. Отже, досягнення термінологічного консенсусу є іманентною складовою осмислення зазначеної проблеми» [5].

Визначення місця штучного інтелекту у подальших політичних процесів майбутнього визначається тими функціями, які мають бути покладені на штучний інтелект, до них серед іншого будуть належати виконання рутинних операцій, автоматизації дій, які раніше виконували людські істоти, у політичній сфері штучний інтелект потребує етичного і нормативного перевизначення, що передбачає значні політичні дискусії. На сучасному етапі інтелектуалізація виробництва та сервісних процесів не викликає сумнівів, але створення «роботоподібних істот» із значним ступенем особистої автономності визначає проблему громадянських прав і у плані конституційного забезпечення публічного управління набуває значення проблема довіри сервісним системам, особливо це стосується наднебезпечних сфер, таких як застосування ядерної зброї та прийняття

рішень щодо складних техногенних проблем, тощо. Однією з основних проблем в цьому контексті є визначення істинності дій та довіри з боку політичних суб'єктів та системи політичного представництва. В. Карпенко вважає, що «використання інтелекту людини як критерію, мабуть, не є конструктивним через неоднозначність цього поняття, дискусійність меж функціонування людського інтелекту та ролі зовнішніх факторів в останньому процесі тощо. Застосування терміна «штучний інтелект» у вищезазначеному сенсі по суті змушує авторів зайняти однозначну позицію у розв'язанні багатьох «вічних» філософських суперечок, надати обґрунтовані розв'язки котрих на сучасному етапі навряд чи можливо (і цілком вірогідно не буде можливим і в майбутньому)» [5].

У контексті проєктивного значення штучного інтелекту важливим є позиція способу пізнання який приписується, або вважається притаманним штучному інтелекту, інтелект в цілому є надбанням сцієнтистської традиції і відповідно передбачає позитивістський шлях набуття політичних знань. В зв'язку з цим валідність штучного інтелекту у порівнянні з людським є одним із перших етапів дебатів, спрямованих на визначення його змісту. Загальний період інтелектуалізації політики, який передбачає обробку дедалі більших обсягів інформації, імовірно стане причиною залучення штучного інтелекту і обрання логічних рішень у лінійних структурах політичних альтернатив (так звані «дерева рішень»). Однак наскільки імовірним є прочитання штучного інтелекту як неопозитивістського, або такого, що буде мати неklasичні елементи пізнання, на це питання мають відповідати сучасні вчені і дискусія ще триває. В. Карпенко зауважує, що «в залежності від позиції, яку дослідник поділятиме у вирішенні котроїсь із таких проблем, він буде говорити про свій окремий вид штучного інтелекту, відмінний у своїх властивостях від інших. Тому визнаємо визначення штучного інтелекту як «повного аналога інтелекту людини» некоректним. Водночас автор ще повернеться до проблеми можливої продуктивності поняття «інтелектуальні системи» як аналітичного інструменту в межах досліджуваної галузі» [5].

У сучасній дискусії щодо змісту поняття «штучний інтелект» та його перспективного впливу на науку, дослідження і соціальні практики, штучний інтелект відзначається як сцієнтистський і природничо-науковий концепт, отже він має приносити користь і мати функціональний зміст. Прибічники перспективності штучного інтелекту ставлять питання про можливість вирішення великої кількості завдань, отже, штучний інтелект виступає раціоналізованою структурою. Найближчим впливом штучного інтелекту на процеси суспільного буття імовірно буде вирішення багатьох виробничих і побутових проблем і рутинних операцій, відповідно, виникає питання про значення розумності в технологізованому світі. Оскільки розум, навіть, з гносеологічної точки зору, виступає чинником свободи волі, а не виконання певних програм, з точки зору політичного пізнання, виникає питання наскільки імовірним є тлумачення функціонального розуму штучного інтелекту як такого що може бути порівняний із розумом людини, зокрема і уполітичних процесах, зокрема у процесах голосування, або колегіального прийняття рішень. В. Карпенко стверджує, що «порівнюючи концепт суперінтелекту із концептом штучного інтелекту як «повного аналога інтелекту людини», слід зауважити: те, що розуміють під «повним аналогом», безумовно, буде «перевершувати» інтелект сучасної людини, хоча б за критеріями об'єму актуалізованої пам'яті (бо в людини величезний обсяг інформації зберігається у сфері несвідомого), швидкості багатьох видів розумових процедур тощо. Тобто, на думку автора статті, детальний аналіз показує відсутність сутнісної різниці між феноменами, які ці концепти характеризують, фактично йдеться про один і той самий феномен» [5].

Важливе ставлення до штучного інтелекту в сучасному світі породжує не лише фантастичні сценарії, але і соціальні наслідки усунення людини з виробничих процесів від безробіття до втрати діяльній мотивації сучасною людиною, однак, як не справдилися прогнози початку ХХ століття щодо проникнення роботів на виробництво і витіснення ними робітника-людини, так імовірно не справдяться прогнози про панування штучного інтелекту та його владні амбіції, скоріше мова йти про існування паралельних систем і виконання функцій людиною і самокерованими автономними механізмами, у цих умовах визначення рівня свободи штучного інтелекту і є політичним питанням, який за рівнем актуальності буде відповідати рівню питання прав дитини, або прав тварини у сучасному соціумі. Передусім, для політичного пізнання, штучний інтелект виступає одним з могутніх засобів кодифікації існуючого світу, елементи інтелектуальності у інформаційних мережах, зокрема, у системах пошуку Інтернет дають змогу збирання і ідентифікації багатьох політичних даних, тому удосконалення процесів добору і ідентифікації у штучних інтелектуальних системах може забезпечити справжній людський розум, експертну спільноту, дослідні інституції новим рівнем осягнення оперативної обробки політичної інформації, очевидно політико-експертну і дослідну структуру очікує накопичення великого масиву політичної інформації, яка раніше не вважалася такою через неможливість ідентифікації архівування і збереження.

Промислова інтенсифікація молекулярної нанотехнології призведе незабаром, за прогнозами, до ліквідації на планеті бідності і голоду. Прискорений характер придбає виробництво дешевих продуктів, товарів і матеріалів. Одночасно буде вдосконалюватися якість продукції.

Новітні зрушення у природничих науках демонструють схему розвитку наукового знання, запропоновану еволюційними епістемологами К. Попером, С. Тулміном, І. Лакатасом, Т. Куном, у ХХІ столітті у низці природничо-наукових дисциплін спостерігається прорив у накопиченні числових і цифрових даних і набуття нової якості знання [10]. Для політичного пізнання це має наслідки у перетворенні суспільних практик та кардинальної зміни середовища людини, основ виробництва і соціальних залежностей. Зокрема, міждисциплінарні мікродослідження та нанотехнології забезпечують прорив на фізичну картину антропоморфного світу. О. Мороз вважає, що «розвинена молекулярна нанотехнологія – це повний контроль над структурою матерії на атомному рівні. Процес реалізації нанотехнології буде проводитися за допомогою асемблерів – нанороботів (самовідтворюються молекулярних наномашин), здатних маніпулювати окремими атомами» [7, с. 90].

Зміни у біо- і медичних технологіях, спричинені появою штучного інтелекту та нанотехнологій надалі спричинятимуть зміни у соціальній дійсності у вигляді зменшення смертності та подовження життя людини, це безсумнівно, буде впливати на політичну свідомість та світогляд окремих верств і людства в цілому. Одним з наслідків політичного пізнання буде визначення рівня можливостей людини та людської цивілізації у найближчі десятиліття, що може спричинити перегляд політичних планів та діяльності у найближчому майбутньому. О. Мороз стверджує, що «з прогресом нанотехнології зв'язується інтенсифікація еволюції інших технологій: молекулярної біотехнології, наномедтехнології, технології II та ін. Дослідження в галузі молекулярної біотехнології, засновані на розвиненій молекулярній нанотехнології і досягнення II, повинні забезпечити можливість лікування від усіх тілесних недуг: міриади наномедасемблерів (менше клітини), курсуючи по організму, будуть вражати шкідливі бактерії і віруси, коригувати (на молекулярному рівні) тканини тіла, відновлювати хворі клітини, замінювати пошкоджені ДНК, захищати його від ворожих нанороботів, генетично сконструйованих супервірусів, усувати патології і виправляти всі недоліки в функціях організму» [7, с. 91].

Передбачування політичних наук у найближчій перспективі ґрунтується на зміні соціальної структури людського суспільства, яке стає все більше технологізованою, появі нових соціально-політичних акторів, які будуть імовірно вимагати уваги до їх прав та становища, імовірною гіпотезою щодо соціально-буде конкуренція за використання технологій, продовження життя та зміна якості життя і соціальних параметрів, у зв'язку з цим, політична наука має відповісти на питання узгодження нових вимог та доступу до найновіших технологій, не лише на елітарному та масовому рівні. О. Мороз стверджує, що «в результаті інтеграції біологічних знань (які незабаром завдяки експоненціальним характером накопичення стануть, нібито, повними, тобто всі біологічні явища будуть повністю (?) Пізнані, всі процеси – розкрито) з потужними засобами II і молекулярної нанотехнології, людина (на молекулярному рівні) досягне в перспективі тотального контролю над своїм тілом, його функціонуванням і структурою, зможе змінювати його зовнішній вигляд, свою індивідуальність etc» [7, с. 92].

Збіг прориву накопичених технологічних і наукових знань в сучасному суспільстві імовірно буде спричиняти активність держави щодо управління і контролю над розповсюдженням технологій, також у політичній сфері має місце потреба комунікативного тлумачення змін, розробка нових ідейних та політико-етичних систем, які здатні регулювати поведінку індивідів і груп, стримувати, або стимулювати цікавість до застосування до нових результативних технологій, які будуть змінювати якість життя. Дилемою для політичної епістемології є встановлення істинності тверджень про однозначне позитивне значення, застосування технологій модифікації геному людини, зміни структур біології, людських істот для їх покращення, добору, видозміни, рис людської природи, тощо [10]. Як зазначав Ю. Хабермас у праці «Майбутнє людської природи на шляху до ліберальної еґеніки» питання добору нових якостей людини можливе на основі лише широкої раціонально-критичної дискусії, яка може розвиватися лише за умови повної відкритості даних щодо досягнень новітніх досліджень та просування у молекулярних технологіях. О. Мороз стверджує, що «у проблематиці, пов'язаній з сингулярністю супертехнологій, найгострішою є проблема безсмертя. Пропонується два (як би альтернативних) підходу до її вирішення. Один з них, вже відзначений вище, пов'язаний з прогнозованою здатністю сингулярних технологій вилікувати людину від усіх його недуг, повернути назад процес старіння: послідовно пролонгуючи його життя, зробити його потенційно безсмертною. Інший – полягає в реалізації перекладу індивіда (його мислення, свідомості) на неорганічні (електронні або кремнієві) носітелі» [7, с. 93].

Розвиток технологій та зміна свідомості вимагає пошуку політичної інстанції, яка буде авторитетною у розв'язанні спірних і проблемних питань, накопиченні знань та використанні їх у сучасному суспільстві, в умовах краху традиційних ідеологій, класові та інші соціально-групові спільноти не виступають авторитетними для використання технологій та їх розподілу заборони, тощо. У зв'язку з цим, необхідним є звернення до ліберальної теорії у тлумаченні Н. Хомскі, Дж. Кекеса, Р. Нозіка з метою встановлення меж ліберальної дискусії, результативності та перспективних наслідків. Всі ланки ліберально-публічної сфери мають бути готові для масового застосування нанотехнологій і забезпечити адекватне тлумачення соціально-політичних наслідків використання штучного інтелекту. Як стверджують Дж. Хокінс та С. Блейкслі, «дослідники, як правило, або

прагнуть проникнути вглиб речей і явищ, або дивляться дуже широко, намагаючись досягнути події, що відбувалися мільярди років тому. Але головний мозок є у кожної людини, включаючи вас, мій читач. Щоб зрозуміти, як народжуються ті чи інші емоції і почуття, чому люди сприймають світ певним чином, з яких причин допускають помилки, що спонукає їх до творчості, чому музика або мистецтво бувають джерелом натхнення, одним словом, щоб зрозуміти, що означає бути людиною, потрібно розібратися в тому, як працює мозок. Нові відкриття, що стосуються людського розуму і роботи людського мозку, не тільки обіцяють значні соціальні вигоди (зокрема, вони дозволять добитися прогресу в лікуванні захворювань головного мозку), а й стануть основою для створення по-справжньому розумних механізмів» [11].

У порядок денний досліджень політичного пізнання до певної міри має кореспондуватися із дослідженнями соціально-психологічної когнітології, які визначають значення та способи розвитку соціального оточення залежно від когнітивних можливостей людини. Психофізіологічні аспекти пізнавальної діяльності в умовах прориву мікробіології та нанотехнології надають точні відповіді на питання фізичних і матеріальних засад мислення та міркування. За цих умов ще більш актуальним є встановлення питань ухвалення рішень у межах функціонування штучного інтелекту, або тих обсягів відповідальності, які можуть бути покладені на ці структури або прилади. На думку Дж. Хокінса та С. Блейкслі «проблема розуміння мозку близька до свого вирішення. У нинішнього покоління є доступ до накопиченого за сотні років величезного обсягу інформації про будову і функціонування мозку. І, хоча наука про мозок – нейрологія – і зараз не стоїть на місці, цілісна теорія про розум і будову мозку поки не розроблена» [11].

Для теорії сучасного політичного пізнання важливою є проблема відмінностей між людським мозком та розумом і мисленнєвим апаратом машинного типу. Здатність людини зводити складні операції та проблеми до більш простих та елементарних забезпечує можливість функціонального навантаження штучного інтелекту, водночас, у політичній сфері передавання прийняття рішень апаратним комплексом має не лише етичну, а й суто функційну проблему, тобто оптимальність ухвалення рішень та їх результативність, саме з точки зору конкретних індивідів і суспільства в цілому. Як вважають Дж. Хокінс та С. Блейкслі, «більшість нейробиологів, захоплених вивченням «підсистем» мозку, не обтяжують себе інтеграцією придбаних знань. З іншого боку, жодна з численних спроб створити мислячий комп'ютер не увінчалася успіхом. І я впевнений, що справа не зрушиться з мертвої точки до тих пір, поки дослідники і винахідники будуть ігнорувати відмінності між мозком і комп'ютером, їх спіткає та ж доля, що і їх попередників» [11].

Відмінність між інтелектом людини та функційним навантаженням комп'ютерних систем, визначають не лише сферу відповідальності, але і можливості повного ототожнення свідомості людини і машинного розуму, водночас, сучасні досягнення ще далекі від досконалості. Глумачення пізнавальних можливостей людини у соціальному і політичному середовищі розкриває можливості людського розуму і рівень його могутності і подальших перспективних завдань. В цьому ж аспекті актуалізується питання межі політичних знань, як за предметними сферами, так і за просторовими обсягами, що стосується не лише ареалу сучасної планети Земля, але і космічного простору. Все це вимагає подальшого зіставлення штучного інтелекту і людського розуму. Як вважають Дж. Хокінс та С. Блейкслі «яка складова розуму відсутня в комп'ютері? Чому дворічна дитина здатний навчитися кататися на триколісному велосипеді, він не тільки впевнено ходить, а й бігає, підстрибує, а сучасні роботи пересуваються подібно грюкати зомбі? Яким чином до трьох років дитя встигає опанувати ази мови, в той час як комп'ютер, незважаючи на півстоліття старань кращих програмістів, все ще на це не здатний? Чому людина з першого погляду – в частку секунди – відрізняє kota від собаки, а комп'ютер, навіть найдосконаліший, не може цього зробити взагалі? На зазначені питання до цих пір не знайдено відповідей» [11].

Можливості та соціальні наслідки бурхливого розвитку штучного інтелекту визначають очікування соціальних і політичних перетворень, які можуть спричинити і зміну масової поведінки людей, в цьому плані найбільш актуальним є контроль за використанням інтелектуального ресурсу, а також можливості використання інформації накопиченої за рахунок використання технологій штучного інтелекту. Важливим є той факт, що інтелект не є подібним до людського розуму, а являє чи буде являти собою певну мислячу структуру, яка буде розвиватися за іншими правилами ніж людський інтелект, який еволюціонував протягом багатьох тисячоліть. У зв'язку з цим, і умовності поведінки влади, зумовлені людським досвідом не будуть чинними для програмно-апаратного штучного розуму. Як вважають вітчизняні аналітики, «попередня історія людства засвідчила, що із інтелектом приходить значна влада. Це означає, що із появою штучного суперінтелекту може виникнути найпотужніша сила і влада на планеті за всю історію існування Землі. І всі живі істоти, включаючи людей, можуть опинитися у владі цієї сили – а відбудеться це вже протягом кількох наступних десятиліть» [13].

Ситуація штучного інтелекту є кардинально відмінною від ситуації розуму людини, який стримується конвенційними правилами і нормами. В умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту виникає проблема повноти програмування і необхідності закладення всіх явних і неявних, формальних і неформальних обмежень функціонування людського розуму. Оскільки формування штучного інтелекту та його розробка здійснюються

децентралізовано, жодна країна, або людське суспільство в цілому не здатна надати гарантії щодо самообмеження функціонування штучного інтелекту. Олег Романчук зауважує, що «людство, яке створить ШІ, стане якісно новою системою, що вже не може сприйматись ізольовано від ШІ, і подальша доля його залежатиме від сумісності двох систем – загальної демократичної, гуманістичної системи і власне ШІ-системи. Це має бути взято до уваги ще до створення ШІ й закладене в процес його розробки» [8].

Політичне пізнання в умовах сучасного інноваційного розвитку технологій, визначає новий спектр обґрунтування своїх основних положень. Порівнюючи з попередніми періодами, якщо у період середньовіччя локалізація політичної істини здійснювалася у теології як у авторитетному середовищі, то у сучасний період основним змістом перевірки знань на істинність є їх технологічність. Саме технологія обґрунтовує нову монополію на істину, духовний вимір і засади етичного у політичній сфері остаточно замінюється логікою техніцизму і технократії. Якщо у попередні періоди політична гносеологія зумовлювалася специфічними практиками релігійного осягнення в політичному пізнанні на основі божественного одкровення також в сучасний період цими чинниками стали віра у технічний прогрес та неможливість зупинення позитивної зміни наукового впливу на суспільство. Водночас, як реакція на ці засади формується політична ідеологія релігійного фундаменталізму на основі заперечення технологічного майбутнього людства. Згідно з Олегом Романчуком, «розробляючи інтелектуальну систему з ширшою оперативною пам'яттю (тобто систему із особливою здатністю охоплювати в процесі аналізу одночасно велику кількість інформації), з потужнішим апаратом сприйняття аналізу інформації, ми можемо створити систему, інтелект якої значно перевершуватиме інтелект людини» [8].

Якщо у період середньовіччя ключовим принципом політичного пізнання було протиріччя між теологічним змістом та макіавелістськими політичними приписами, то за сучасної технологічної доби протиріччя виникає між вульгарним сцієнтизмом та необмеженістю наукової діяльності. Технологічні реалії сучасності та наукові новації створюють новий підхід до тлумачення класичних праць Платона та Аристотеля. Якщо всередині, наприкінці ХХ століття оптимістичний погляд на соціальну динаміку включав поєднання платонізму й аристотелізму до єдиної синкретичної доктрини політичного майбутнього людства на основі дискурсивних демократій та делібераций, то на початку ХХІ століття відбувається зміна способу політичного пізнання [10]. Кожен дослідник автономно шукає істину, покладаючись не на божественне пізнання, а на можливість вирішити соціальні проблеми шляхом застосування новітніх технологій. Подібне розкриття реальності перед духовним поглядом дослідника змінюється у політичному пізнанні накопиченням емпіричної інформації, яка потребує систематизації, типологізації. Імовірнісний (неабсолютний) характер природничо-наукового знання заперечується, істинність та духовні чесноти втрачають своєю актуальність на користь технологічній доцільності і вульгарному раціоналізму [10]. Згідно з О. Романчуком, «таким чином, соціальна безпека створення ШІ пов'язана з виробленням взаємної толерантності й переконаності у взаємній потребі. Знову ж такі слід акцентувати: виробленню перелічених умов має передувати встановлення (вироблення) толерантності всередині людського суспільства, оскільки без цього жодного взаєморозуміння між штучним інтелектом і людством досягнути не вдасться» [8].

Перетворення політичного пізнання за доби НТР визначає відхід від базових принципів еволюційності на користь техніцистського добору інформації. Виникає особливий вид аргументів «Argumentum ad Technika» – аргументів від техніки – які обґрунтовують істинність положень за схемою моноідеологічної індоктринації.

На нашу думку, еволюційна епістемологія дає своє, багато у чому оригінальне тлумачення когнітивній ізоморфії. Суб'єктивні когнітивні структури мають відповідність до реальності внаслідок того, що вони повинні адаптуватися до її особливостей. На відміну від традиційної епістемології, яка розглядає вже сформовану когнітивну структуру, еволюційна епістемологія досліджує не стільки когнітивний апарат, скільки його філогенетичне походження. Аксиомою для даного епістемологічного напрямку є те, що варіативність когнітивних систем у ході їх еволюції зменшується тому, що відбувається зростання апробованої та доведеної інформації. Проте варіативність ніколи не буде дорівнювати нулю, внаслідок чого адаптація ніколи не буде ідеальною. Тому відповідність когнітивних структур реальності ніколи не може бути ідеальною або досконалою [10, с. 159].

У цьому контексті стають зрозумілими відмінності між політичною епістемологією та політичною когнітологією. Досить часто у науковій літературі не проводяться чіткі змістові межі між цими термінами, їх отожднюють і використовують як синоніми [10]. «Проекційна» модель конструювання демократичної політичної картини реальності, згідно з О. Токовенком, дозволяє зрозуміти, що політична епістемологія зорієнтована на вивчення структури, конструктивних особливостей проекційного екрану, на якому відбувається формування політичної картини реальності з урахуванням як чинників безпосередньо політичної реальності (політичних фактів), так і особливостей впливу на цей процес когнітивного суб'єкта. Саме специфіка впливу на формування політичної картини реальності, пов'язана із суб'єктивними чинниками її формування, є предметом політичної когнітології. Іншими словами, політична епістемологія відповідає на питання: як формується

політична картина реальності? Політична когнітологія зорієнтована на питання: які суб'єктивні чинники впливають на формування політичної картини реальності? [10, с. 160].

Отже, апаратні й технологічні умови пізнання, зумовлені появою ШІ, детермінують політологічний науковий пошук. Політична епістемологія в цьому контексті намагається коригувати добір методологій на основі фундаменталізму «предметності політичного». Однак, яким чином здійснюється добір гіпотез і концепцій за умов глобальної технологізації? Слід звернути увагу на результативність добору гіпотетичних побудов та їх критерії [10].

Політико-епістемологічний аналіз розвитку публічної сфери має значні перспективи в контексті з'ясування значення штучного інтелекту (ШІ). Він став без перебільшення однією з найбільш трансформаційних технологій сучасності, що має глибокі наслідки для різних секторів, включаючи громадську діяльність. Поглибленого розгляду підлягає те, як штучний інтелект може посилити громадську участь, покращити взаємодію між громадянами та урядом, а також виклики та ризики, які можуть виникнути в цьому процесі. Відповідно сучасна політична епістемологія розкриває підходи публічного прояву використання штучного інтелекту та його перспективи в умовах демократичного політичного змагання.

Українські дослідники, зокрема І. Сабов, слушно відзначають, що вже зараз за допомогою засобів штучного інтелекту активно будується та координується світова політика (оскільки США й Британія є одними з ключових політичних гравців не лише в регіоні, а й у світі) [9].

Прогнозування наукової та прикладної евристичної спроможності політичних наук ґрунтується на посиленні значення штучного інтелекту в політичній активності. ШІ може відіграти ключову роль у активізації громадської активності, надаючи нові інструменти для участі громадян у суспільному житті. Наприклад, аналітичні системи на основі ШІ можуть обробляти великі обсяги даних і визначати важливі тенденції та проблеми в суспільстві. Це дозволяє урядовим і неурядовим організаціям оперативно реагувати на потреби громадян і приймати обґрунтовані рішення.

Технологічні особливості використання штучного інтелекту стають матеріалом для політико-епістемологічної рефлексії щодо результатів масового та буденного використання штучного інтелекту в політичній діяльності. І. Сабов вірно вказує, що із покращенням як візуальної, так і аудіо технології та поширенням використання різних каналів соціальних мереж текстові повідомлення й зображення стали новою нормою, за допомогою якої політичні партії взаємодіють із виборцями. Застосування техніки нейронної мережі або глибинного навчання дає політичним партіям можливість фактично вивчати, як ці тексти та зображення можуть формувати громадську думку. Політичні образи створюються, аби переконати виборців голосувати за або проти будь-якої політичної партії. Використання нейронної мережі може допомогти виконати це завдання для політиків. Це забезпечує вплив на людей та об'єкти, які є політично значимими [9].

В умовах демократизації штучний інтелект надає нові можливості для публічної політичної участі, а також посилення експертної складової конкурентної політики. ШІ можна використовувати для аналізу даних із соціальних мереж та інших джерел інформації, щоб оцінити настрої та уподобання громадськості. Це орієнтує державні інституції й неурядові організації на краще розуміння потреб та очікувань громадян. Зокрема, партійно-інституційний вимір демократичної конкурентної політики дає змогу прогнозувати розширення впливу штучного інтелекту. І. Сабов наголошує, що оскільки машинне навчання, глибинне навчання та ШІ невпинно продовжують розвиватися, настав час починати експерименти щодо того, як ці технології можуть допомогти політичним партіям працювати швидше, краще й ефективніше. Він може бути використаний для отримання значущої статистики з даних та автоматизації наявних операцій, здійснення ефективного політичного процесу [9].

Апаратно-технологічний комплекс штучного інтелекту дає змогу отримання прикладного політичного знання з високим ступенем вірогідності. Тому практики використання чат-ботів і віртуальних помічників на базі штучного інтелекту мають потенціал для значного спрощення взаємодії громадян із державними службами, надаючи швидкі та точні відповіді на запити та полегшуючи доступ до необхідної інформації.

«Дометодологічний» аналіз епістемної спроможності отриманої політичної інформації також розкриває емпіричний аспект демократичних політичних перетворень. Українська вчена Н. Баловсяк найбільш відомими сферами використання штучного інтелекту називає застосування ШІ-елементів для таргетування виборців і подальшого просування серед них потрібних наративів. Саме цей шлях для своєї кампанії обрав Дональд Трамп, коли послуговувався розробками компанії Cambridge Analytica [1].

Конкретні факти використання штучного інтелекту з політичною метою дають змогу для узагальнень суспільно-політичних трендів та напрямків інституційної еволюції публічної політики. Платформи на основі штучного інтелекту можуть дозволити громадянам брати участь в дискусіях і голосувати з важливих суспільних питань. Це концептуально сприяє прозорості та демократичності процесів прийняття рішень.

Конкретні приклади політичних кампаній засвідчують високу евристичну спроможність прогностичної експертної діяльності. Н. Баловсяк не має сумнівів у тому, що штучний інтелект і нейромережі використовуватимуться у виборах у США 2024 року. Ці інструменти, вважає науковця, вже сьогодні можуть

забезпечити кандидатів певними перевагами. Серед них – предикативна аналітика, автоматизована робота з виборцями, персоналізована реклама. Окрім того, у майбутній передвиборчій кампанії варто очікувати нових прикладів використання штучного інтелекту – таких, яких ми раніше не бачили [1].

Поряд з лінійною (загалом позитивною) перспективою очікувань від цифрового перетворення публічної сфери політики, існують й обґрунтовані побоювання щодо загрози демократичного вибору громадян та зловживань технологіями, які можуть спричинити авторитаризацію політичних практик. Незважаючи на очевидні переваги, використання штучного інтелекту в громадській діяльності пов'язане з кількома проблемами та ризиками. Однією з ключових проблем є конфіденційність і захист даних. Великі обсяги даних, зібраних і оброблених системами штучного інтелекту, можуть бути використані не за призначенням, якщо вони потраплять у «чужі руки». Н. Баловсяк визначає перспективи використання ШІ-інструментів у політиці як такі, що несуть великі ризики, особливо щодо реклами. Сучасні дипфейк-рішення вже давно вміють створювати досконалу відеопідробку – згенерувати відео, на якому кандидат у президенти може мати такий вигляд, як потрібно авторам відео, та й казати те, що вони йому буквально вкладають в уста. Якісні фейки можуть заповнити екрани телевізорів і відеохостингів, якщо цьому не завадити. Завдяки нейромережам і генеративним ШІ-інструментам ці підробки щороку стають неперевершеними й такими, які практично неможливо впізнати як сурогат [1].

Політико-епістемні застереження щодо ролі та значення штучного інтелекту базуються на традиційних політико-правових практиках. Тому важливим аспектом є прозорість алгоритмів ШІ. Громадяни повинні розуміти, як приймаються рішення, керовані штучним інтелектом, і вірити в їх справедливість і неупередженість. Це вимагає розробки стандартів і правил для забезпечення етичного використання та підзвітності систем ШІ. В. Місечко принагідно зазначає, що оскільки Україна впевнено крокує до вступу в Євросоюз, найближчими роками норми AI Act будуть імплементовані в наше законодавство. Нормам AI Act повинні відповідати всі системи штучного інтелекту, які бажають отримати доступ до внутрішнього ринку ЄС, тобто їх мають дотримуватися відповідно українські розробники та постачальники для транскордонного надання послуг і продуктів, пов'язаних зі штучним інтелектом [6].

На політико-епістемологічному рівні політичного аналізу стає очевидним протиріччя між досяжністю доступу до політичної діяльності через Інтернет та можливістю політичних маніпуляцій громадянською активністю та взаємодії між суспільством і владою. Однак, щоб повністю використати цей потенціал, необхідно звернути увагу на існуючі виклики та ризики та подолати їх. Це вимагає спільних зусиль публічного управління, бізнесу та громадянського суспільства.

У нормативно-правовій перспективі сучасні автори знаходять істотні «перестороги» для еволюції демократичної політичної сфери. В. Місечко характеризує заборонені системи ШІ як системи з неприйнятним рівнем ризику для безпеки, прав або основних свобод людини. Наприклад, системи створення баз даних розпізнавання обличчя і біометричної ідентифікації в реальному часі на основі інформації з камер, встановлених в загальнодоступних місцях (з певними винятками) [6].

Попри істотні перестороги та ідентифікацію викликів, політико-епістемологічний підхід виявляє позитивні сценарії застосування штучного інтелекту. Штучний інтелект має значний потенціал як потужний інструмент для побудови більш відкритого, справедливого та сталого суспільства, якщо його використання базуватиметься на принципах етики, прозорості та захисту прав громадян.

Доречною в контексті парадигмальних політико-епістемологічних візій є експлікація максималістських та мінімалістських очікувань стосовно зростання значення штучного інтелекту в демократичній публічній політиці. З одного боку, штучний інтелект (ШІ) все більше стає центральним «гравцем» у різних секторах суспільства, включаючи публічну політику. З іншого боку, хоча ШІ пропонує численні переваги в політичній комунікації та управлінні, він також створює значні ризики та проблеми. У нашому дослідженні актуалізується необхідність політичного регулювання штучного інтелекту, зосереджуючись на його наслідках для політичних комунікацій та обмеженнях, необхідних для забезпечення етичного та справедливого використання.

В умовах російсько-української війни та тенденції до євроінтеграції України штучний інтелект в публічному полі перебуває серед найважливіших об'єктів нормативно-правового регулювання. Його перспективи також потребують політико-епістемологічної оцінки. Д. Бойко та І. Городиський розглядають впровадження європейського законодавства в Україні як таке, що може супроводжуватися технічними й інституційними складнощами. Тому важливо, що саме юридичні та регуляторні норми Європейського Союзу повинні служити основним напрямком для українського законодавства. Це відображається в конституційному закріпленні прагнення України до європейської інтеграції. Незалежно від розробки та імплементції власного законодавства на початкових етапах, Україна з часом буде зобов'язана впроваджувати європейські стандарти [2].

В умовах інформаційної війни з росією ШІ має потенціал для позитивної еволюції в політичних комунікаціях, покращуючи аналіз даних, розробку стратегій кампаній і сприяючи прямій взаємодії з громадянами. Інструменти штучного інтелекту, як вже вказувалося, надають можливість аналізувати величезні

масиви даних, щоб визначати вподобання виборців, сегментувати цільову аудиторію та персоналізувати повідомлення.

Сучасний ЄС вже здійснює конкретні заходи стосовно обмеження «свавілля» та «зловживань» у політичному використанні штучного інтелекту. Це свідчить про практики і епістемологічної оцінки цього явища на далеку перспективу. Як стало відомо, Європарламент ухвалив нові правила, які забороняють використання деяких програм ШІ, які можуть загрожувати правам людини, включаючи певні категорії біометричних систем, масовану ідентифікацію облич із використанням камер спостереження для створення відповідних баз даних. Заборонено фіксацію емоційних реакцій на робочих місцях та у школах, системи фіксації соціального рейтингу, «інтелектуальні» поліцейські дії, які базуються виключно на складанні профілю особи та оцінці її особистих характеристик. Заборонено використовувати штучний інтелект для маніпулювання поведінкою людей або для експлуатації їх вразливостей [4].

Боротьба з російською пропагандою, яка є масованою та ресурснозабезпеченою, для української демократичної публічної сфери робить актуальним застосування переваг ШІ в політичних комунікаціях. Це може призвести до більш ефективних кампаній, кращого націлювання контрпропагандистських повідомлень. Однак ці переваги супроводжуються значними ризиками. Зловживання штучним інтелектом у політичних комунікаціях (навіть з позитивною метою) може призвести до дезінформації, маніпуляцій та розмивання демократичних процесів. Інструменти, керовані ШІ, можуть створювати та поширювати фейкові новини, дипфейки та пропаганду, впливаючи на громадську думку та потенційно змінюючи результати виборів.

Разом з тим, дієві заходи стосовно ідентифікації протиправного використання ШІ можуть звужити простір публічних політичних маніпуляцій. Європарламент ухвалив, що усі системи ШІ та пов'язані з ними продукти повинні мати чітке маркування та прозорість у використанні. Наприклад, таке чітке маркування повинні мати штучні або змінені зображення, аудіо- та відеоконтент (так звані «deepfakes») [4].

Політико-епістемологічна оцінка політичного значення штучного інтелекту мусить призвести до стратегічних рішень та вироблення правил його використання. Для пом'якшення цих ризиків важливе значення має політичне регулювання ШІ. Ці правила мають бути спрямовані на забезпечення прозорості, підзвітності та етичного використання ШІ в публічних політичних комунікаціях.

На рівні ЄС вже запропоновані конкретні заходи та цілі регулювання громадсько-політичного використання штучного інтелекту. Д. Воюта розкриває зміст європейської ініціативи щодо ШІ, яка має на меті підвищити технологічний та промисловий потенціал ЄС, посилити вплив ШІ в економіці; підготувати держави та громадян до соціально-економічних змін, спричинених ШІ, шляхом заохочення модернізації систем освіти та навчання, а також через передбачення змін на ринку праці, підтримуючи при цьому необхідні зміни на ринку праці та адаптацію системи соціального захисту; забезпечити належну етичну та правову базу. Для цього необхідно створити середовище довіри та підзвітності навколо розробки та використання ШІ [3].

Головною передумовою розвитку демократичної конкурентної публічної сфери є прозорість цифрових інтеракцій. Алгоритми ШІ, які використовуються в політичних кампаніях, мають бути прозорими. Виборці повинні бути проінформовані про використання ШІ в політичних повідомленнях і про те, як використовуються їхні дані. Д. Воюта зазначає, що екосистема досконалості має політичну основу, яка полягає у: створенні центрів досконалості та тестування, які можуть поєднувати європейські, національні та приватні інвестиції; створенні та підтримці мережі провідних університетів і вищих навчальних закладів з метою залучення професорів та науковців, що дозволить запропонувати провідні світові магістерські програми зі штучного інтелекту [3].

Рівень конкретних суб'єктів політичної діяльності також отримує концептуалізацію та прикладний зміст. Політичні організації, які використовують ШІ, повинні нести відповідальність за контент, створений за допомогою інструментів ШІ. Це включає вирішення проблем, пов'язаних з дезінформацією та поширенням неправдивої інформації.

Особливо наочно консолідовану позицію стосовно відповідального політичного застосування штучного інтелекту видно в сучасних країнах ЄС. Д. Воюта наголошує на функціонуванні принаймні одного центру цифрових інновацій у кожній державі-члені, який має високий ступінь спеціалізації на ШІ; створенні нового державно-приватного партнерства у сфері ШІ, даних і робототехніки [3].

Артикуляція етичного виміру в публічній сфері демократичної політики вимагає того, аби ШІ в політичних комунікаціях має дотримуватись етичних принципів, які запобігають маніпуляціям і забезпечують шанобливе та справедливе ставлення до всіх виборців.

Одноставність позиції європейських політиків стосовно обмеження політичного використання штучного інтелекту говорить про консенсус як серед еліт, так і серед виборців. Д. Воюта наводить Акт ЄС, який прийняли 13 березня 2024 року – він був схвалений євродепутатами 523 голосами «за», 46 «проти» та 49 утрималися. Його головна мета – захист основоположних прав, демократії, верховенства права та стійкості навколишнього середовища від штучного інтелекту з високим ризиком, одночасно стимулюючи інновації та утверджуючи Європу як лідера у сфері ШІ [3].

Політико-епістемна оцінка запровадження обмежень у політичних комунікаціях констатує вирішальне значення для підтримки цілісності демократичних процесів. Ці обмеження можуть включати низку технічних обмежень та нормативних заборон. Зокрема Д. Воюта розкриває положення Акту ЄС з урахуванням зазначених вище узгоджених у грудні 2023 року змін, які також передбачають: визначення заборонених систем ШІ (наприклад таких, що маніпулюють поведінкою людей, розпізнають емоції на робочому місці або у школі) та встановлення обмежень для правоохоронних органів на використання систем біометричної ідентифікації особи [3].

Образний та візуальний вимір політичної комунікації також представляє об'єкт для зважених рішень щодо використання штучного інтелекту. Слід запровадити суворі правила для контролю за створенням і розповсюдженням контенту, створеного штучним інтелектом, гарантуючи, що він не вводить в оману та не маніпулює виборцями.

Відповідно до цих пріоритетів здійснюється визначення конкретних аспектів державної політики стосовно штучного інтелекту. Д. Воюта називає системи ШІ як системи високого ризику. До таких систем належать ті, що можуть спричинити значну шкоду здоров'ю, безпеці, навколишньому середовищу, основним правам, демократії та верховенству права [3].

Актуалізується питання ініціативного та випереджального опозиції держави стосовно публічних проявів зловживання штучним інтелектом. Набуває публічної артикуляції запровадження жорстких законів про захист даних, щоб захистити інформацію про виборців і запобігти їй неправильному використанню в політичних кампаніях, керованих ШІ. Д. Воюта вірно ідентифікує встановлення ряду зобов'язань для систем високого ризику. Наприклад, такі повинні оцінювати та зменшувати ризики, вести журнали використання, бути прозорими та точними, забезпечувати остаточний контроль за людиною. Своєю чергою, громадяни зможуть подавати скарги на системи штучного інтелекту та отримувати пояснення щодо рішень, заснованих на системах високого ризику ШІ, які впливають на їхні права [3].

Інституційний вимір регулювання сфери штучного інтелекту також набуває конкретних образів. З'являється пропозиції щодо створення незалежного органу для моніторингу використання ШІ в політичних комунікаціях і забезпечення дотримання правил. Цей орган має мати повноваження розслідувати порушення та накладати покарання [3].

Політико-епістемологічне передбачення трансформації публічної сфери також реагує на перспективні загрози, які досить швидко стають повсякденною реальністю. Зокрема в аналітичних джерелах йдеться про створення та розповсюдження дипфейків та інших форм неправдивої інформації, створеної ШІ, має бути прямо заборонено в політичних комунікаціях [3].

На макросоціальному рівні технології штучного інтелекту розкривається як чинники потужних та непрогнозованих перетворень які потребують узагальнення. Політико-епістемологічна візія процесів інтеграції штучного інтелекту в політичні комунікації створює як можливості, так і проблеми. Хоча штучний інтелект може підвищити ефективність і результативність політичних кампаній, він також створює ризики для цілісності демократичних процесів. Політичні правила та обмеження є важливими для забезпечення етичного та справедливого використання ШІ в цій сфері. Сприяючи прозорості, підзвітності та етичним стандартам, ми можемо використовувати переваги ШІ, одночасно захищаючи основні цінності демократії [3].

З точки зору ліберальної парадигми сучасної політичної епістемології одним із фундаментальних та визнаних принципів демократії є прозорість управління. AI значно підвищує прозорість, надаючи інструменти для аналізу та поширення даних. Наприклад, як вже наголошувалося, алгоритми штучного інтелекту можуть аналізувати великі масиви даних про урядову діяльність і виявляти моделі корупції, неефективності або неправильного розподілу ресурсів. Згідно з принципами ліберальної парадигмальності, цю інформацію оптимально зробити доступною для громадськості, сприяючи більшій підзвітності державних службовців.

Широкий загал науковців досить позитивно сприймає появу штучного інтелекту як самодостатнього чиннику політико-комунікаційних інтеракцій в умовах сучасної демократії. Зокрема, П. Гьортлер називає суспільну трансформацію за допомогою штучного інтелекту такою, що прийде саме в потрібний час – наше суспільство вкрай її потребує. Ми повинні пропустити, що всі міжнародні кліматичні цілі, авторитаризм зростає, а насильницькі конфлікти, здається, повсюдні. У розпал усіх цих криз ми бачимо значні успіхи в розробці штучного інтелекту та покладаємо на це великі надії [16].

Ліберальна епістемологічна парадигмальність максимізує ефект від появи штучного інтелекту прогнозуючи більш широку громадсько-політичну участь. Крім того, платформи на основі штучного інтелекту можуть полегшити моніторинг дій і витрат уряду в режимі реального часу, полегшуючи громадянам і сторожовим організаціям притягнення лідерів до відповідальності. Автоматизуючи збір і аналіз публічних записів, ШІ може зменшити непрозорість, яка часто оточує державні операції.

Рационально-критична парадигмальність сучасної політичної епістемології вказує на вагомій емпіричній наслідки публічних проявів застосування штучного інтелекту. Як слушно вказує П. Гьортлер, ШІ також створює довговічність іншим способом. Наприклад, багато систем штучного інтелекту побудовані на

класифікації об'єктів (включаючи людей). Дослідники зазначають, що акт класифікації створює категорії та зберігає їх протягом тривалого часу, роблячи об'єкти відповідними цим категоріям, а не допускаючи різноманітності чи розриву. Сучасні системи штучного інтелекту використовують минулі дані, щоб вивчати закономірності та прогнозувати відповіді на основі таких класифікацій. Спираючись на минулі дані, вони, по-перше, сприяють залежності шляху, тобто довговічності; і по-друге, залежно від того, які минулі дані використовуються, «конкретне минуле» і теперішнє можуть бути увічнінені [16].

Комунікативна парадигмальність сучасної політичної епістемології вказує на те, що ШІ має потенціал змінити спосіб спілкувальної взаємодії громадян зі своїми урядами. Проте сучасні науковці неповною мірою схильні поділяти оптимізм від комунікативних перспектив політичного застосування штучного інтелекту. П. Гьортлер зауважує, що окрім впливу на демократію, ШІ сам по собі не дуже демократично розвинений. На даний момент головними акторами ШІ є кілька (неєвропейських) технологічних гігантів. Концентрація ринку дорівнює відсутності конкуренції, що ставить менших суб'єктів у невигідне становище, зміцнює існуючі структури влади та загострює інші розбіжності, у тому числі між глобальною Північчю та Півднем [16].

Синергетична парадигматика сучасної політичної епістемології дає змогу розглядати штучний інтелект як самодостатній чинник на макросистемному рівні. П. Гьортлер закликає сприймати політичну природу ШІ серйозно. Це необхідно відповідним чином враховувати при розробці глобального управління ШІ та в ЄС, а також під час просування інновацій у цій важливій сфері [16].

Повертаючись до комунікативної парадигмальної перспективи, слід зауважити про те, що штучний інтелект можна використовувати для створення більш інклюзивних процесів прийняття рішень із залученням участі. Наприклад, платформи, керовані штучним інтелектом, можуть аналізувати суспільні настрої з різних питань, збираючи дані з соціальних мереж і онлайн-форумів. Цей аналіз може інформувати політиків про переваги та проблеми різних демографічних груп, що призведе до більш репрезентативних і демократичних рішень.

Відповідно різні актори застосовують штучний інтелект із своїми власними інтересами, що вимагає інтеграції та спільної взаємодії. П. Гьортлер відзначає, що рамки для «надійного штучного інтелекту» недостатньо, оскільки вона недостатньо відповідає фактичній політиці штучного інтелекту. На щастя, європейська екосистема досконалості штучного інтелекту ще належить створити, а це означає, що ми маємо вживати політичних дій уже зараз [16].

Рационально-критична парадигматика політичної епістемології спрямовує візію подальшого розвитку штучного інтелекту на прагматичні завдання. Технології штучного інтелекту можуть оптимізувати адміністративні процеси, зробивши управління ефективнішим. Автоматизуючи рутинні завдання, такі як введення даних, планування та обробка документів, AI може звільнити людські ресурси для більш стратегічної та складної діяльності. Це може призвести до швидшого та ефективнішого реагування на суспільні потреби.

Сучасні аналітичні розробки ЄС вказують на глибоке проникнення штучного інтелекту до процедурної складової виборного процесу що відповідає концептуальним заявкам ліберальної парадигматики. Як вже добре відомо, штучний інтелект (ШІ) став потужним інструментом завдяки технологічному прогресу, доступу до великих обсягів даних, машинному навчанню та збільшенню обчислювальної потужності. Випуск chatgpt наприкінці 2022 року став новим проривом у ШІ. Він продемонстрував широкий спектр можливостей адаптації штучного інтелекту загального призначення до широкого спектру завдань і отримання генеративного штучного інтелекту для створення синтетичного вмісту на основі підказок, які вводить користувач. Лише за кілька років дуже велика частка онлайн-контенту може бути створена синтетично [14].

Синергетична течія сучасної політичної епістемології констатує, що штучний інтелект може допомогти у формуванні та реалізації політики, надаючи прогностичну аналітику та моделювання. Ці інструменти можуть сприяти розробникам політики передбачити результати різних варіантів політики та прийняти керовані даними рішення, які з більшою ймовірністю приведуть до бажаних результатів.

Утилітарне значення штучного інтелекту вже опановується центрами ухвалення демократичних владних рішень. В рамках оцінювання взаємозв'язку штучного інтелекту, демократії та виборів, ШІ – це можливість покращити демократичний процес у наших суспільствах. Наприклад, це може допомогти громадянам краще зрозуміти політику та легше брати участь у демократичних дебатах. Так само політики можуть стати ближчими до громадян і, зрештою, більш ефективно їх представляти. Таке узгодження між громадянами та політиками могло б змінити вигляд виборчих кампаній і значно покращити процес формування політики, зробивши його більш точним та ефективним [14].

Публічні прояви демократизації можуть утворювати первинну інфраструктуру застосування штучного інтелекту з позитивним результатом. Незважаючи на потенційні переваги, інтеграція штучного інтелекту в демократичні процеси пов'язана зі значними проблемами та етичними проблемами. Однією з основних проблем є ризик упередженості в алгоритмах ШІ. Якщо дані, які використовуються для навчання цих алгоритмів, є упередженими, отримані системи штучного інтелекту можуть увічнінити і навіть посилити існуючу

нерівність. Тому вкрай важливо забезпечити, щоб системи штучного інтелекту розроблялися та впроваджувалися таким чином, щоб сприяти справедливості та інклюзивності.

В умовах російсько-української війни суспільство України ще має виробити своє ставлення до застосування штучного інтелекту. Згідно з аналітичними висновками, занепокоєння щодо використання штучного інтелекту в політиці існує з кінця 2010-х років. Ті, що стосуються демократії та виборчого процесу зокрема, зросли разом із нещодавною еволюцією штучного інтелекту. Ця нова технологія створює численні ризики для демократій, оскільки вона також є потужним інструментом для дезінформації та дезінформації, обидва з яких можуть спровокувати напругу, що призведе до конфлікту, пов'язаного з виборами, і навіть до насильства [14].

Політико-епістемологічна оцінка дослідної проблеми індивідуальної політичної участі включає осмислення проблеми безпеки. Ще одна проблема – захист конфіденційності та персональних даних. Використання штучного інтелекту в управлінні часто передбачає збір і аналіз великої кількості особистої інформації. Захист цих даних має важливе значення для запобігання зловживанням і збереження довіри громадськості до демократичних процесів, керованих ШІ.

Через велику кількість спроб маніпуляції постійно висловлюються політико-епістемологічні побоювання, що ШІ може, наприклад, генерувати неправдиву інформацію або поширювати упередження чи думки, які не відповідають настроям суспільства. Загалом, незважаючи на свої переваги, штучний інтелект може негативно вплинути на демократичний процес. Незважаючи на зазначені вище ризики, штучний інтелект може виявитися корисним для демократій, якщо застосовувати належні гарантії. Наприклад, можна використовувати спеціальні інструменти для виявлення використання контенту, створеного штучним інтелектом, і такі методи, як водяні знаки, можна використовувати для чіткого вказівки на те, що контент створено штучним інтелектом. Наразі ЄС адаптує свою законодавчу базу, щоб усунути небезпеки, пов'язані з ШІ, і сприяти використанню надійних, прозорих і підзвітних систем ШІ [14].

Публічність демократичного політичного процесу, яка розуміється як відкритість та прозорість, вимагає прозорості роботи алгоритмів ШІ. Актори демократичної політики повинні мати доступ до інформації про те, як системи ШІ приймають рішення, особливо коли ці рішення впливають на державну політику та права особи. Це вимагає розробки стандартів і правил, щоб забезпечити прозорість і підзвітність систем ШІ.

В концептуальному осмисленні значення штучного інтелекту існує постійна концептуальна напруженість. Зокрема К. Кассіс, Т. Бастіані, Ф. Ечегарай висувають слушне питання, чи може штучний інтелект стати важелем для кращого представлення інтересів і більш ефективного способу управління та вираження переваг громадян, чи це загроза, яка ризикує спотворити якість нашого суспільного та демократичного життя? Напруга між технологіями та політикою не нова, і є показові випадки як обнадійливих прогнозів, так і песимістичних висновків [15].

Постмодерна парадигматика в рамках сучасної політичної епістемології стає підґрунтям для обережного оптимізму на тій підставі, що штучний інтелект має значні перспективи для розвитку демократії. Підвищуючи прозорість, посилюючи залучення громадян і покращуючи ефективність управління, штучний інтелект може сприяти більш чутливим, інклюзивним і підзвітним демократичним системам. Однак реалізація цього потенціалу вимагає пильної уваги до викликів і етичних міркувань, пов'язаних зі ШІ. Вирішуючи такі проблеми, як упередженість, конфіденційність і прозорість, актори публічної сфери використовують силу ШІ для зміцнення демократичних процесів та інститутів.

Поряд з цим, постмодерна політико-епістемологічна парадигмальна візія розкриває елементи непередбачуваності публічних проявів застосування штучного інтелекту з політичною метою. К. Кассіс, Т. Бастіані, Ф. Ечегарай наводять приклад вже згаданого скандалу із Cambridge Analytica, який викрив вплив соціальних мереж і великих даних на маніпуляції виборами, символізував емблему песимістичного тлумачення. Його наслідками стали обрання Дональда Трампа та вихід Сполученого Королівства з Європи. Не заходячи так далеко в географію та час, ми маємо аналогічні приклади, застосовані до нашого регіону, особливо Бразилії, яка веде процес обговорення та намірів регулювати нові інструменти, такі як штучний інтелект [15].

Постмодерна політика і епістемна парадигмальність викриває стратегічний вплив ШІ, який запровадив новий вимір у політичну конкуренцію, суттєво вплинувши на стратегії кампанії, залучення виборців і загальний демократичний процес. Хоча штучний інтелект пропонує численні переваги, він також створює унікальні проблеми та етичні міркування, якими потрібно ретельно керувати.

Постмодерна поняттєво-категорійна структура дає змогу висвітлити значення деяких резонансних публічних проявів застосування штучного інтелекту. К. Кассіс, Т. Бастіані, Ф. Ечегарай зазначають, що під час кампанії 2022 року був поширений надзвичайно достовірний симулякр відомого журналіста TV Globo, який оголосив результати опитувань, які принесли перемогу Болсонару. Відео мало підкреслити, що народна воля підтримала тепер уже экс-президента, стимулюючи атмосферу тривоги серед прихильників Лули та голосування ганьби на користь переможця серед тих, хто не визначився. Цей приклад «глибокого фейку»

ілюструє негативний вплив, який можуть мати деякі нові технології під час виборів, спричиняючи поширення дезінформації [15].

Відповідно в рамках постмодерної візії процесів інтеграції штучного інтелекту до процесів демократизації поєднуються макро і мікрорівні демократичної політики. ШІ революціонував спосіб проведення політичних кампаній. Використовуючи аналіз даних і алгоритми машинного навчання, політичні партії можуть отримати глибоке розуміння поведінки та вподобань виборців. Це дозволяє їм адаптувати свої повідомлення та стратегії до конкретних демографічних груп із безпрецедентною точністю.

Конкретизація сервісного значення штучного інтелекту для демократичних процедур призводить до думки що штучний інтелект збільшить можливості індивідуальної та групової політичної репрезентації. К. Кассіс, Т. Бастіані, Ф. Ечегарай стверджують, що багато коментаторів і лідерів галузі бачать появу chatgpt до кінця 2022 року як рівноправну можливість для переважної більшості приймати рішення на основі інформації та даних. Доступність цих інструментів штучного інтелекту, від віртуальних помічників, таких як Siri, Alexa та Google Assistant, до найскладніших генеративних моделей, таких як Gemini від Google і нещодавній chatgpt-4 і Sora від openai, сприяє інтерпретації ШІ як інструменту, що сприяє прозорості. А також виявлення упередженості або колективного упередження, наприклад дезінформації [15].

Повертаючись до раціонально-критичної епістемічної оцінки прагматичних ефектів штучного інтелекту, легко «зануритися» до міркувань про перспективи збільшення зручності та досяжності політичної участі.

Сучасний штучний інтелект дозволяє під час проведення політичних кампаній аналізувати величезні обсяги даних із соціальних мереж, опитувань та інших джерел, щоб ідентифікувати та націлюватися на конкретні сегменти виборців. Це «мікронацілювання» (таргетування) гарантує, що повідомлення кампанії ефективніше резонують з окремими виборцями, збільшуючи ймовірність отримати їхню підтримку.

Окремі науковці «малюють» перспективу одержавлення штучного інтелекту та його загальносуспільної місії. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен називають однією з моделей для цього загальнодоступний варіант штучного інтелекту, що означає системи штучного інтелекту, такі як базові ширококомовні моделі, розроблені для сприяння суспільним інтересам. Подібно до державних доріг і федеральної поштової системи, державний ШІ може гарантувати універсальний доступ до цієї трансформаційної технології та встановити неявний стандарт, який приватні служби повинні перевершити, щоб конкурувати [17].

У фокусі політичної дослідної парадигматики з'являються оцінки, згідно з якими ШІ може передбачати результати виборів, аналізуючи історичні дані та поточні тенденції. Це допомагає кампаніям ефективніше розподіляти ресурси, зосереджуючись на змінних штатах або районах, де потенційний вплив найбільший.

Вказане дає змогу досягнути конкретні елементи позитивного сценарію інтеграції штучного інтелекту до демократичної політичної системи майбутнього. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен демонструють широкодоступні публічні моделі та обчислювальна інфраструктура принесуть численні переваги США та суспільству в цілому. Вони забезпечать механізм громадського внесення та контролю над критично важливими етичними питаннями, що постають перед розробкою штучного інтелекту, наприклад, чи слід і як включати захищені авторським правом твори в навчання моделей, як поширювати доступ до приватних користувачів, коли попит може перевищити потужність хмарних обчислень, і як ліцензійний доступ для конфіденційних програм, починаючи від поліцейських і закінчуючи медичним використанням. Це слугуватиме відкритою платформою для інновацій, на якій дослідники та малі підприємства, а також мегакорпорації зможуть створювати програми та експериментувати [17].

Важливим моментом, який слід враховувати з епістемної оцінки точки зору є стандартизація політичного процесу та політичної участі. Інструменти на основі ШІ можуть створювати та поширювати персоналізований контент на кількох платформах. Це включає в себе автоматизовані мотиваційні публікації в соціальних мережах, кампанії електронною поштою та навіть чат-боти, які взаємодіють з виборцями в режимі реального часу, надаючи інформацію та вирішуючи проблеми.

Випереджальний характер технологій визначає можливості варіативного розуміння політичних перспектив сучасного світу. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен вказують, що версії публічного штучного інтелекту, подібні до того, що ми тут пропонуємо, не є безпрецедентними. Тайвань, лідер у сфері штучного інтелекту у всьому світі, вніс інновації як у державний розвиток, так і в управління ШІ. Уряд Тайваню інвестував понад 7 мільйонів доларів у розробку власної ширококомовної моделі, спрямованої на протидію моделям ШІ, розробленим корпораціями материкового Китаю. Прагнучи зробити «розробку штучного інтелекту більш демократичною», міністр із цифрових питань Одрі Танг об'єднала зусилля з Проектом колективного розуму, щоб запровадити Асамблеї узгодження, які дозволять громадянськості співпрацювати з корпораціями, які розробляють ШІ, такими як openai і Anthropic. Звичайних громадян просять обговорювати проблеми, пов'язані зі штучним інтелектом, за допомогою чат-ботів штучного інтелекту, що, як стверджує Тан, робить так, що «не лише кілька інженерів у провідних лабораторіях вирішують, як йому поводитись, а радше самі люди [17].

Комунікативна парадигматика в цьому контексті звертає увагу на такий аспект, як потенціал ШІ для посилення комунікативного (інтерактивного) залучення виборців, роблячи політичну інформацію більш доступною та інтерактивною. Платформи, керовані штучним інтелектом, забезпечують двостороннє діалогове спілкування між кандидатами та виборцями, сприяючи більш широкому демократичному процесу.

Позитивну динаміку провадження точного інтелекту з цілями демократизації демонструють міжнародно визнані лідери демократичного світу. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен наводять нещодавній виконавчий наказ адміністрації Дж. Байдена про штучний інтелект, який відкрив двері для створення федерального агентства з розробки та впровадження штучного інтелекту, яке діятиме під політичним, а не ринковим контролем. Наказ закликає до пілотної програми національних дослідницьких ресурсів штучного інтелекту для створення «обчислювальних ресурсів, даних, моделей і навчальних ресурсів, які будуть доступні дослідницькому співтовариству» [17].

Технологічні перспективи повної реалізації всього потенціалу штучного інтелекту в демократичній політиці лише набувають загальних рис вони потребують апробації на практиці. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен закликають США «піти далі», та створити агентство з надання послуг, а не просто дослідницький ресурс. Подібно до того, як федеральні центри медичної допомоги та медичних послуг (CMS) керують державними програмами медичного страхування, федеральне агентство, що спеціалізується на штучному інтелекті (Центри послуг штучного інтелекту), також може надавати та керувати публічними моделями штучного інтелекту. Таке агентство може сприяти демократизації сфери штучного інтелекту, водночас визначаючи пріоритетність впливу таких моделей штучного інтелекту на демократію – вражаючи двох зайців [17].

Реалізація принципів демократичної політичної комунікативності враховує навіть перспективу «буденних розмов» про політику. Штучний інтелект вже аналізує розмови в соціальних мережах, щоб оцінити суспільні настрої з різних питань. Цей зворотний зв'язок у реальному часі дозволяє акторам виборчих кампаній коригувати свої стратегії та ефективніше вирішувати проблеми держави й суспільства.

Емпіричний статистичний аналіз кількісних проявів інфраструктури штучного інтелекту дає зимову змогу про обґрунтувати думку про його всезагальність. Н. Сандерс, Б. Шнайер і Н. Айзен вказують, що масштаби зусиль, персоналу та фінансування, необхідні для державного агентства з штучного інтелекту, будуть великими, але все одно це крапля у відро федерального бюджету. У OpenAI менше 800 співробітників порівняно з 6700 співробітниками CMS і річним бюджетом понад 2 трильйони доларів. Потрібне щось посередині, більше за масштабом Національного інституту стандартів і технологій з його 3400 співробітниками, річним бюджетом у 1,65 мільярда доларів США на 2023 фінансовий рік, а також великими академічними та промисловими партнерствами. Це значні інвестиції, але помилка округлення асигнувань Конгресу, як-от прийнятий у 2022 році 50-мільярдний закон про CHIPS для підтримки внутрішнього виробництва напівпровідників, і крадіжка вартості, яку він міг би створити. Інвестиції в наше майбутнє – і майбутнє демократії – того варті [17].

Комунікативна політико-епістемна оцінка дозволяє стверджувати, що незважаючи на свої переваги, використання штучного інтелекту в політичній конкуренції викликає кілька етичних і нормативних проблем. Забезпечення відповідального використання ШІ має вирішальне значення для підтримки цілісності демократичних процесів. Широке використання аналітики даних у політичних кампаніях передбачає збір і обробку особистої інформації. Захист цих даних від злону та неправомірного використання має першочергове значення для збереження довіри виборців. Системи штучного інтелекту можуть «успадковувати» зміщення від даних, на яких вони навчаються, що призводить до несправедливих або дискримінаційних результатів. Забезпечення прозорості та чесності алгоритмів штучного інтелекту має важливе значення, щоб уникнути збереження існуючої нерівності. ШІ можна використовувати для створення та поширення неправдивої інформації, включно з deepfakes – маніпуляційними відео, які можуть ввести глядачів в оману. Це становить значну загрозу для публічного демократичного процесу, оскільки може вплинути на сприйняття виборців і підірвати довіру до політичних акторів. Існує потреба в прозорості використання ШІ в політичних кампаніях. Виборці мають бути поінформовані про використання інструментів ШІ та про те, як використовуються їхні дані. Крім того, необхідні механізми притягнення політичних суб'єктів до відповідальності за зловживання ШІ. Щоб подолати ці виклики, необхідно створити надійну нормативну базу. Ці рамки мають бути спрямовані на те, щоб ШІ використовувався етично та прозоро в політичній конкуренції.

Для захисту інформації про виборців і запобігання її неправомірному використанню в кампаніях, керованих штучним інтелектом, слід застосовувати комплексні правила захисту даних. Нормативні акти повинні вимагати від політичних кампаній розкривати використання алгоритмів штучного інтелекту та забезпечувати їх справедливість і неупередженість.

Слід вживати заходів для виявлення та запобігання поширенню дезінформації та глибоких фейків. Це включає співпрацю між урядами, технологічними компаніями та організаціями громадянського суспільства.

ШІ вніс значні зміни в інституційне середовище демократичної політичної конкуренції, запропонувавши нові інструменти для залучення виборців і стратегії кампанії. Однак його використання також створює унікальні проблеми, які необхідно вирішити шляхом продуманого регулювання та етичних міркувань. Забезпечуючи прозорість, захищаючи конфіденційність даних і запобігаючи зловживанням штучним інтелектом, ми можемо використовувати його потенціал для покращення комунікативного забезпечення демократичних процесів, одночасно зберігаючи цілісність політичної конкуренції.

Висновки. Таким чином, сучасна політична епістемологія орієнтує дослідний науковий пошук на основі визначення критеріїв евристичності та креативності політологічного дослідження. До першого належить можливість отримання нового наукового знання щодо ключових проблем демократизації, якими є діджиталізація політичної участі, забезпечення цифрового політичного представництва, якісне обрання політичних альтернатив в рамках ухвалення політичних рішень на прозорій основі та на основі цифрової повноти інформації.

Штучний інтелект революційним чином забезпечує формування фактологічної основи політичних процесів. Він вимагає від політичних експертів, аналітиків та суб'єктів застосування політичних технологій вміння працювати з новим «цифровим ландшафтом політичної діяльності».

В умовах політичної конкуренції штучний інтелект може забезпечити сприйняття дій політичних опонентів та загалом повну картину «політичної шахової дошки».

У цих умовах зменшується лінійна складова політичної невизначеності. Фактологія комунікаційних та публічних проявів політичних акторів стає більш точною та репрезентативною. Це саме стосується й громадської думки, картина стану якої попередньо визначається на основі big data та аналізу реакції акаунтів соціальних мереж і медіаплатформ.

Відповідно до цього ухвалення політичних рішень значно пришвидшується та вимагає реакції на політичні зміни. Епістемний рівень аналізу евристичності політологічних досліджень та дієвості прикладних політичних рішень зводиться до парадигмального аналізу різних вимірів та ситуацій та вироблення шаблонів застосування парадигмального мислення.

Ключовими парадигмальними підходами виступають раціонально-критичний, постмодерний, ліберальний, комунікативно-теоретичний дискурсивний та з синергетичний. Кожен з них має свої перспективи осягнення методології штучного інтелекту. Водночас обрання вірної методології або «дорожнього шляху» політичних дій залежить від авторської суб'єктної позиції та конкретних інтересів політичних дієвих осіб.

Джерела

1. Баловсяк Н. Штучний інтелект і демократія. Як сучасні технології використовують під час виборів. URL: <https://tyzhden.ua/shtuchnyj-intelekt-i-demokratiia-iaak-suchasni-tehnolohii-vukorystovuiut-pid-chas-vyboriv/>
2. Бойко Д., Городиський І. Штучний інтелект і євроінтеграція: як Україна планує впровадити регулювання ШІ та врахувати стандарти ЄС. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/shtuchnij-intelekt-i-evrointegraciya-yak-ukrayina-planue-vprovaditi-regulyvannya-shi-ta-vrahuvati-s.html>
3. Воюта Д. Штучний інтелект та медіа: траєкторія руху URL: <https://cedem.org.ua/library/shtuchnyi-intelekt-media-ruch/>
4. Європарламент ухвалив Акт про штучний інтелект URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3839258-evroparlament-uhvaliv-akt-pro-stucnij-intelekt.html>
5. Карпенко В. Є. Проблема штучного інтелекту в сучасній філософії. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11661.html>
6. Місечко В. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/>
7. Мороз О. Я. Історична доля Homo sapiens в контексті розвитку штучного інтелекту, еволюції сингулярного технологій. Наука і освіта: сучасні трансформації: Монографія. К.: ПАРАПАН, 2008. С. 89-112.
8. Романчук О. Штучний інтелект як «експериментальна філософія» чи вимога реальності? URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Romanchuk_Shtuchnyj_intelekt.htm
9. Сабов І. Політичний аспект використання штучного інтелекту. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/20>
10. Токовенко О. С., Пашенко В. І., Третяк О. А. Політична епістемологія [Текст]: підручник. Д.: ДНУ, 2011. 408 с.
11. Хокінс Дж., Блейксли С. Про інтелект [Електронний ресурс] / Дж. Хокінс. URL: <http://www.williamspublishing.com>
12. Хомський Н. 10 способів маніпулювання с допомогою СМІ URL: <http://newsland.com/news/detail/id/791829/>
13. Штучний інтелект – революція, надія чи утопія? URL: <https://www.imena.ua/blog/ai-revolution/343>.
14. Artificial intelligence, democracy and elections URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)751478](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)751478)
15. Cassis C., Bastiani T., Echegaray F. The impact of AI on democratic politics: risk or opportunity? URL: <https://latinoamerica21.com/en/the-impact-of-artificial-intelligence-on-democratic-politics-risk-or-opportunity/>
16. Gurtler P. URL: AI is political – let's use it to really transform society <https://www.ceps.eu/ai-is-political-lets-use-it-to-really-transform-society/>
17. Sanders N., Schneier B., Eisen N. How public AI can strengthen democracy URL: <https://www.brookings.edu/articles/how-public-ai-can-strengthen-democracy/>

Паламарчук Галина Вікторівна
Кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-5189-8952
Одеський університет внутрішніх справ

4.4. Особливості поведінки працівників правоохоронних органів під час проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій у провадженнях про зґвалтування

Усі злочинні діяння проти статевої свободи та статевої недоторканості законодавець розмістив в IV Кримінального кодексу України (далі – КК України), де присутні наступні склади злочину:

1. зґвалтування (ст. 152);
2. насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153);
3. примушення до вступу в статевий зв'язок (ст. 154);
4. статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155);
5. розбещення неповнолітніх (ст. 156).

Торкаючись питання класифікації статевих злочинів відповідно до передбачених КК України подібних протиправних, злочинних діянь, їх слід розбити на наступні блоки:

- злочини, які містять ознаки посягання на статево недоторканість дорослих громадян (ст. 152 КК України; ст. 154 КК України);
- злочини, які передбачають замах на нормальний статевий розвиток неповнолітніх (ч. 3 і 4 ст.152 КК України; ст.155 КК України ст. 156 КК України);
- злочини, вчинення яких мають на меті задоволення насильницьким способом статевої пристрасті неприродним шляхом (ст. 153 КК України).

Слід відмітити, що найбільш тяжким протиправним діянням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи є зґвалтування, яке передбачає статеві зносини із застосування фізичного насилля, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 152 КК України.

Очевидно, що статеві злочини завжди умисні, адже майже кожен з вчинених статевих злочинів є діями усвідомленими насильником і такими, що направлені на порушення встановленого в суспільстві порядку міжособових відносин, і вчиняються з низьких мотивів. Вчинення їх супроводжується в деяких випадках спричиненням тяжкої моральної та фізичної шкоди особі, а в окремих випадках навіть вбивством.

Чіткого, офіційного визначення поняття «зґвалтування» в національному законодавстві не має, але, аналізуючи основні характеристики розглядуваної категорії протиправних діянь, можна надати певне загальне визначення цьому негативному аморальному та протиправному явищу. Так, зґвалтування – це здійснення статевого акту природним способом між особами різної статі всупереч бажанню або поза бажанням однієї з них через застосування фізичного насильства, погрози вчинення жорстокого насильства чи з використанням безпорадного стану потерпілої особи.

Якщо розглядати певні характеристики вчинення такого протиправного діяння, як зґвалтування, то слід торкнутися питання місця його вчинення, адже саме місце вчинення зґвалтування допомагає співробітникам правоохоронних органів виявити багато фактів про вчинення протиправне діяння, відтворити можливу картину подій вчинення зґвалтування тощо. Слід підкреслити, що сам факт вчинення зґвалтування може відбуватися де завгодно. Інколи потерпілими жертвами від зґвалтування можуть бути навіть в особистих домівках, автомобілях, парках, та навіть в громадських місцях тощо. Як свідчить практика, більше половину випадків зареєстрованих фактів вчинення зґвалтувань відразу стає відома правоохоронним органам особа гвалтівника. Очевидно, такі обставини вказують на той факт, що жертва та гвалтівник знали один одного, були знайомі, а від так, перебували в певних близьких чи ні стосунках (знайомі, друзі, коханці тощо).

Аналіз слідчої практики про статеві злочини свідчить, що в розслідуванні цих злочинів є достатньо складні обставини в процесі їх розслідування. Зокрема, основними причинами цього є:

- потерпіла особа майже в усіх випадках вчинення зґвалтування щодо неї проти розголосу такого факту статевого злочину, тому дуже часто жертва максимально клопоче про конфіденційність такої події від близьких та інших осіб (подруг, товаришів по роботі, членів родини). Таке клопотання жертви загалом ускладнює процес розслідування, оскільки багато слідчих та процесуальних дій підпадають під обмеження у своїй реалізації;
- потерпіла особа практично в усіх фактах зґвалтування є психологічно не налаштована на розповідь про подробиці вчиненого щодо неї факту зґвалтування, адже на тактику її поведінку впливає «післямак» від пережитої події, а також такі чинники, як сором, страх, матеріальна або службова залежність – все це вимагає від правоохоронців необхідного встановлення психологічного контакту, зокрема, між потерпілою особою та слідчим, про що далі більш детально піде мова;

- дуже часто факт вчиненого зґвалтування носить характер латентного злочину, а все через те, що потерпіла особа іноді тривалий час після статевого злочину не звертається із заявою до слідчих органів. Таке затягування факту реєстрації вчиненого зґвалтування дуже часто призводить до ускладнення розшуку злочинця і встановлення усіх обставин злочинного діяння. Воно й зрозуміло чого, адже відразу після вчинення статевого злочину, в результаті отриманих психологічних, а інколи й фізичних травм, потерпіла особа, як правило, не може брати участь у деяких слідчих діях (пред'явленні для впізнання, очній ставці та ін.), які дуже важливі для з'ясування усіх обставин вчиненого злочину і встановлення особи та вини злочинця.

Слід відмітити, що на практиці дуже часто після отримання та реєстрації інформації про вчинений факт зґвалтування на потерпілу особу чиниться вплив гвалтівника, якщо тої має особисто доступ до жертви, або ж це може здійснюватися його близькими, друзями, родичами тощо. Зокрема, це може здійснюватися шляхом умовлянням, пропозицією одружитися, пропонуванням грошей, різного роду подарунків тощо. Через вказані чинники на практиці дуже часто трапляються випадки, коли потерпіла особа на стадії розслідування викриває особу гвалтівника, дають свідчення про факт зґвалтування, але в судовому засіданні, під впливом родичів чи інших заінтересованих осіб, відмовляються від даних раніше показань. Тому, зокрема, слідчому при здійсненні розслідування факту вчинення зґвалтування треба максимально покладатися на власний розсуд та професійний досвід, щоб уникнути можливих ускладнень в процесі розслідування та своєчасно викрити необхідну інформацію про особу гвалтівника та докази його вини.

Для загального розуміння, треба декілька слів сказати про визначення «потерпілої особи». Під самим терміном «потерпіла особа» у національному законодавстві розуміється жінка, чоловік, неповнолітня або неповнолітній, малолітня або малолітній. При визнанні потерпілою від зґвалтування особою до уваги не береться її попередня поведінка, у тому числі й аморальна, а також факт перебування в цивільному або юридичному шлюбі чи шлюбі за контрактом з особою, яка вчинила це злочинне діяння. Таким чином, очевидно, що постраждалою особою від зґвалтування може бути будь хто, будь яка людина, незалежно від віку та статі.

Для реалізації свого злочинного наміру гвалтівник дуже часто обирає найбільш сприятливу для посягання обстановку (темне, відлюдне місце, у нічний час). Напад на потерпілу на вулиці, неподалік від автошляхів та майданів, в години коли можливе поява людей, говорить про підвищену небезпеку злочинця і про деяких обставинах патології або ж явних відхиленнях у його психіці. Такий опис має саме «стихийний гвалтівник» – через нестримне бажання, чи певний збіг обставин тощо. Серійні ж гвалтівники, перш ніж налаштуватися на вчинення факту зґвалтування, дуже довго можуть вивчати свою жертву, спостерігати за нею, вивчати її спосіб життя, її особистість загалом і тільки потім перейти до активних дій з реалізації свого злочинного наміру. Останніх, як правило, дуже важко виявити і вони здатні вводити в оману слідство, яке після вчинення свого злочинного наміру, може розпочатися. Такі обставини мають місце через заздалегідь сплановані дії.

Гвалтівники різняться за віком, освітою, соціальним станом тощо. «Цікавий» факт, що серед злочинців значна кількість неповнолітніх. Поведінка гвалтівника є неоднозначна, іноді він агресивний, спричиняє тілесні ушкодження, цинічні образи, знущається, принижує честь і гідність особи тощо. Дуже часті випадки, коли гвалтівник після вчинення зґвалтування допомагає привести в порядок одяг потерпілої особи, зовнішній вигляд, проводить її, вживає заходів щодо встановлення місця проживання, навчання або роботи, складу родини, намагається призначити зустріч тощо. В більшості випадків це робиться для можливого подальшого контролю дій своєї жертви та можливості потенційного залякування, якщо остання піде до правоохоронних органів із заявою.

Гвалтівники поділяються на дві основні групи.

До першої групи належать особи з різними аномаліями психіки, а також патологічними проявами статевого потягу (фетишизм, ексгібіціонізм, садизм і т.п.). Дефекти їх психіки проявляються не тільки в конкретній не логічності, але і в мові, що може бути помічено потерпілою та повідомлено нею при допиті. До цієї групи також відносяться особи, що страждають психозом пізнього віку, розвинутим слабоумством. Частіше за все ними здійснюються статеві посягання по відношенню до малолітніх та неповнолітніх.

Другу групу складають особи, що не мають патологічних змін у психічній та статевій сфері. їх можна поділити на три підгрупи:

1. хронічні алкоголіки, наркомани, а також особи раніше засуджені за розбої, статеві та інші насильницькі злочини. Вони відрізняються грубістю, жорстокістю по відношенню до оточуючих, моральна розпуста, статеве задоволення не природним шляхом;

2. особи, що не мають різко виражених ознак першої підгрупи. У більшості випадків вони відрізняються примітивними інтересами, цинічним відношенням до жінок, надмірним вживанням алкогольних напоїв. Сюди також відносяться і особи, які скоїли зґвалтування при наявності складних, специфічних взаємовідносин з потерпілою, у ситуації, коли у її поведінці була помітна розкутість і навіть провокація;

3. неповнолітні гвалтівники. При нападі коли гвалтівник сам він частіше за все посягає на малолітніх, неповнолітніх. При здійсненні злочину у групі їх жертвами стають як неповнолітні, так і дорослі жінки, а також особи похилого віку.

Групові зґвалтування за участю неповнолітніх супроводжуються жорстоким, цинічним відношенням до жертви, статеве задоволення не природним шляхом. В процесі розкриття зґвалтувань, вчинене неповнолітнім або з його участю, слід враховувати, що доволі часто така група здійснює і інші злочини (крадіжки, грабежі, розбої і т.п.), які як правило, слідує один за одним. При цьому більшість учасників групи як правило являються мешканцями одного району, добре знають один одного по навчанню, спільному проведенні часу і вчиняють зґвалтування неподалік від постійного місця проживання, або ж місця де проводять свій вільний час.

Як зазначають багато практиків, специфіка розслідування цієї категорії злочинних діянь пояснюється їх характером, необхідністю детального вивчення не тільки обставин самої події та потерпілої особи, підозрюваних (обвинувачених), а й різноманітних сторін їх особистого життя, у тому числі інтимного.

Вибір злочинцем конкретного способу зґвалтування часто залежить від його особистих якостей, а також скоює злочин він один чи у групі. Чи був він знайомий з потерпілою чи ні, а якщо знайомий, то за яких обставин. Спосіб зґвалтування може визначатися місцем, часом та іншими обставинами його здійснення. Наприклад при раптовому нападі на вулиці в умовах дефіциту часу і підвищеним ризиком бути затриманим гвалтівник частіше за все застосовує грубість та жорстокість фізичного психічного впливу. При посяганні у безлюдному місці або ж на квартирі по відношенню знайомої потерпілої вплив спочатку може бути менш виразним та інтенсивним. Всі ці обставини слідчий повинен врахувати відразу, щоб уникати потенційних можливих ризиків та ускладнень в процесі здійснення досудового розслідування факту вчинення зґвалтування.

Слід підкреслити, що слідчому важливо вже на початковому етапі в результаті слідчих (розшукових) дій проведених встановити основні обставини факту вчиненого зґвалтування: коли і де та в якій обстановці було вчинено зґвалтування; у чому знайшло вираз фізичне та психічне насильство; чим погрожував насильник потерпілій та чи застосовував при цьому яку-небудь зброю; які ушкодження були спричинені потерпілій і чим; чи чинила вона опір, у чому це проявлялося; чи є сліди її опору на одязі та тілі гвалтівника; чи був злочин закінчений, якщо ні, то чому; які сліди насильства залишилися на тілі та одязі потерпілої; чи була дефлорація; чи перебувала потерпіла в момент насильства у хворобливому або безпорадному стані; чи жила вона раніше статевим життям; хто міг бачити її та насильника на місці події до або після того, що сталося; чи знайома потерпіла з насильником, які в них стосунки; чи просив він її відмовитися від заяви про зґвалтування, що за це обіцяв, чим підтверджується цей факт та ін. Адже, таким чином, слідчий вже матиме свідчення про особу потерпілої та підозрюваного, їх психологічний портрет, а відповідно зможе накидати тактичний план взаємодії з ними з урахуванням їх загального психологічного стану. Наступні дії слідчого пов'язані із перевіркою інформації та складанням розгорнутого плану розслідування.

Особливості наступного етапу розслідування багато в чому залежить від того, наскільки повно досліджені на початковому етапі версії про обставини зґвалтування, стосунки та поведінку потерпілої і підозрюваного, позицію підозрюваного після пред'явлення йому постанови про притягнення як підозрюваного та при допиті. Типові ситуації даного етапу розслідування пов'язані з тим, що підозрюваний:

1. визнає зустріч з потерпілою та факт статевих зносин з нею, але заперечує їх насильницький характер;
2. визнає знайомство з потерпілою, наявність між ними інтимних стосунків та заявляє, що статевий акт з нею був добровільним;
3. заперечує зустріч з потерпілою, посилаючись на алібі.

У першій ситуації завдання слідчого полягає у тому, щоб на підставі зібраних на початковому етапі розслідування фактичних даних побудувати версії, перевірка яких дозволить встановити: з якою метою та з чиєї ініціативи зустрілась потерпіла та підозрюваний на місці події, чи утаювали вони цю зустріч від інших; чи мало місце насильство з боку підозрюваного та опір потерпілої; чи настроювало їх знайомство та стосунки до статевого акту.

Слідчому для перевірки можливих версій необхідно докладно проаналізувати обставини зустрічі та стосунки потерпілої з підозрюваним. З цією метою слідчий повинен шляхом допиту підозрюваного, потерпілої та свідків, на яких вони посилаються встановити: чи давно вони знайомі та за яких обставин відбулося їх знайомство, чи виявлялась при колишніх зустрічах у кого-небудь з них схильність до зближення; як поводити себе потерпіла в колі знайомих з підозрюваним та іншими чоловіками; чи була вона раніше або в даний час близька з ким-небудь з них. Важливо також з'ясувати, з якою метою та з чиєї ініціативи відбулася зустріч на місці події, хто знав про цю зустріч та бачив їх перед нею. Перевірка версій та пояснень потерпілої і підозрюваного потребує ретельного аналізу слідів насильства на одязі та тілі як потерпілої, так і підозрюваного, перевірки їх показань про виникнення цих слідів, відповідності їх висновкам судово-медичної та криміналістичної експертизи. Також слідчому дуже важливо проаналізувати, перевірити показання свідків, які чули крім потерпілої або бачили їх з підозрюваним на місці події. При розходженні показань потерпілої та свідків необхідно, якщо одзвolyють умови, провести слідчий експеримент.

Перевірка версій та показань потерпілої і підозрюваного, крім детального з'ясування характеру їх колишніх стосунків, повинна бути спрямована на всебічне вивчення обстановки події, що розслідується. Іноді при цьому з'ясується, що потерпіла, йдучи на зустріч з підозрюваним в умовлене місце, припускала можливість статевого зносин з ним. При цьому також слід з'ясувати, чи супроводжувалася ця зустріч сваркою або іншими діями, внаслідок яких могли виникнути виявлені ушкодження на одязі та потерпілої і підозрюваного, чим він може пояснити заяву потерпілої і підозрюваного, чим він може пояснити заяву потерпілої про зґвалтування.

У другій ситуації (підозрюваний вказує на знайомство з потерпілою, визнає наявність інтимних стосунків між ними та добровільні статеві зносини) по кожному з фрагментів його пояснення необхідно висунути обґрунтовані версії та критично їх перевірити оглядом листів до потерпілої, з'ясуванням та вивченням інших доказів, на які він посилається (щоденники, фотокартки, подарунки тощо), а також допитом осіб, які добре знають обох та стосунки між ними протягом всього періоду знайомства. Встановлення факту інтимного зв'язку з підозрюваним, які раніше приховувала потерпіла, може стати важливим підтвердженням правдивості його показань про добровільний характер статевого акту та підставою для побудови версії про можливу обмову потерпілої, а також її мотив.

У третій ситуації (підозрюваний заперечує факт зустрічі з потерпілою, посилаючись на алібі) необхідно ретельно, критично перевірити посилання на алібі, підтвердити або спростувати версії підозрюваного про його перебування на місці події про факт статевих зносин з потерпілою із застосуванням насильства. У цих випадках перевірка посилань на алібі має схожість з перевіркою алібі при розслідуванні інших злочинів. Шляхом зіставлення показань підозрюваного та потерпілої з результатами огляду місця події та інших слідчих дій повинна бути перевірена версія про перебування підозрюваного на місці події. При цьому важливе значення може мати проведення очної ставки між ним та потерпілою, а також перевірка їх показань на місці події.

Слід підкреслити, що така слідча розшукова дія, як огляд місця події являється обов'язковою слідчою (розшуковою) дією і самою необхідною, адже завдяки їй відразу слідчий має нагоду отримати значну кількість інформації про факт вчиненого зґвалтування. Тому при його проведенні слідчий має дуже ретельним біти у своїх діях та спостереженнях. Більш того, отримані при його проведенні фактичні дані допомагають вирішити всю сукупність поставлених перед слідчим завдань, та перевірити версію про наклеп та інсценування факту вчинення зґвалтування.

До першочергових дій, як кажуть правоохоронці «по гарячих слідах», під час розслідування зґвалтування належать розшук і затримання злочинця й огляд місця події. Порядок огляду місця зґвалтування потерпілої особи залежить від отриманої інформації про особу гвалтівника. І це з тих причин, що саме гвалтівник – свідомо чи несвідомо – обирає місце вчиненого ним злочинного діяння. Якщо є така можливість, варто запросити для участі в огляді місця події потерпілу особу. Однак буває, що потерпіла особа не знає місця її зґвалтування, але пояснює, що зазначений злочин щодо неї вчинила група осіб. Якщо хтось із членів такої групи встановлений і дає згоду показати місце вчиненого злочину, то огляд місця події доцільно провести з його участю. При огляді місця події слідчий виявляє перебування там потерпілої особи і підозрюваного за: слідами-відображеннями, слідами-предметами і слідами-речовинами. Це зокрема можуть бути сліди боротьби між потерпілою і підозрюваним – сліди пальців рук; порушення обстановки (меблів, предметів побуту, оздоби, якими прикрашено і обставлено житло, приміщення; речі або їх частини, що належали потерпілій особі чи підозрюваному; сліди крові, сперми, слини, поту, інших виділень організму. Для участі в огляді місця події – зґвалтування потерпілої особи – потрібно також залучити спеціалістів – судових медиків, криміналістів. Особливу увагу суб'єкти криміналістичної діяльності мають зосередити увагу на тій площині (меблі для лежання, ліжка тощо), де безпосередньо мало місце зґвалтування. Там, зокрема, можуть бути виявлені сліди злочину, у тому числі сліди предмети. Очевидно, що спектр описаних необхідних до вчинення дій при проведенні огляду місця події дуже обширний, саме через й до слідчого значні вимоги у питаннях місця огляду події, де було вчинено зґвалтування та можливого першого спілкування із потерпілою особою, якщо її фізичний та психологічний стан це дозволить.

Огляд місця події, як правило проводиться за участю потерпілої особи, що є при цьому найбільш доцільним. Особливу увагу при цьому приділяють виявленню та опису місця зґвалтування, його розташування по відношенню до дороги, житлових будинків та інше. Важливо оцінити, чи збігається обстановка на місці події з отриманими раніше показаннями, або поясненнями заявника, виявити сліди, що вказують на зґвалтування, або речі, що належать злочинцю або потерпілій (окуляри, гудзики тощо). Саме ці докази можуть відіграти значну доказову роль на підтвердження вини гвалтівника. У процесі огляду слідчому потрібно звернути увагу на можливість утворення на одязі, взутті й тілі гвалтівника нашарувань ґрунтових забруднень і рослинних частинок, взяти проби останніх для експертних досліджень. Пошук мікрочастинок слід починати з огляду місця події (важливо дотримуватися застережних заходів, які виключають їх втрату, а також привнесення учасниками огляду сторонніх мікрочастинок або слідів). При цьому потрібно підготувати необхідні технічні засоби : лупи, ліхтар, скальпель, пінцет, паперові пакети. Здійснювати пошук рекомендовано

тільки при якісному освітленні. Предмети доцільно розглядати як у прямому, так і в косо падаючому світлі, уникаючи його різкого струшування. Предмет, який оглядають, кладуть на листок щільного паперу. Після закінчення огляду потрібно ретельно вивчити листок, на якому він лежав, тому, що там можуть виявитися мікрочастинки, які випадково впали під час огляду предмета.

Огляд місця події набуває значення обов'язкової слідчої (розшукової) дії, від нього не потрібно відмовлятися навіть при самих сприятливих обставинах. Важливо обов'язково залучати до даного огляду і потерпілу особу, з цією метою можливо чітко встановити місце скоєного. При огляді необхідно використовувати ультра фіолетовий ліхтар – з його допомогою встановити наявність на речах потерпілої особи та інших речах на предметах сліди сперми (блакитного кольору замили сліди крові, темно коричневий колір). Також при огляді місця події при можливості необхідно використовувати розшукових собак. Зібрана при огляді інформація про факт вчинення зґвалтування допомагає вирішувати всю сукупність завдань, які стоять перед слідчим, а саме:

- перевірка версій про домовленість та інсценування зґвалтувань;
- відповідність обстановки показаннями потерпілої особи та інше;
- виявити, вилучити та зафіксувати сліди перебування злочинця та потерпілої особи на місці події, запах, сліди транспорту, ніг, зубів, сперми, крові і мікро волокна, мікрочастинки від одягу, крім цього на місці події вилучаються зразки ґрунту, а також мікро волокна та мікро частини ковдри, оббивки меблі та інше, які могли залишитися на одязі та взутті жертви та злочинця;
- виявлення та фіксація слідів боротьби множинність слідів (розбитий посуд, перекинуті меблі, різні частини одягу тощо);
- здійснити пошук та фіксацію слідів, що свідчать про статевий чи гетеросексуальний контакт або замах на його скоєння (сперма, кров тощо).

Від правильної організації, тактичного та методичного планування проведення огляду місця події вчинення факту гвалтування залежить подальший хід розслідування загалом. Особливо гостро налаштована повинна бути увага правоохоронців до доказової бази, адже при втраті будь-якої доказової інформації особливо при огляді місця події це може призвести до негативних наслідків таких, як не встановлення особи злочинця, або ж не доведення вини гвалтівника. Подальші процесуальні дії та кваліфіковану допомогу у відшуканні і фіксації, описі, вилученні, упаковці і транспортуванні мікро слідів крові, сперми, інших слідів біологічного походження, що виділяються організмом людини, покликані надавати фахівці : судовий медик або експерт-криміналіст.

Дивлячись на те, де саме був вчинений факт зґвалтування (в лісі, в полі, на вулиці, в приміщенні і т. п.) особлива увага звертається на стан навколишніх об'єктів і відшукання можливих слідів вчиненого зґвалтування. Наприклад, у разі вчинення зґвалтування на відкритій місцевості важливо оглянути і зазначити в протоколі огляду місця події і в схемі віддаленість події від житлових приміщень або тієї ділянки, де у момент події могли бути люди, характер і стан ґрунту, трави, кущів тощо. Якщо на місці огляду події зґвалтування було виявлено сліди ніг або сліди шин від транспортного засобу обов'язково необхідно зробити їх фото та зліпки. Особливо уважно оглядається трава, в якій можна знайти сірники, цигарки, та інші предмети підозрюваного, відірвані гудзики, зброю або сліди його застосування, а також предмети або деталі їх, зірвані або залишені потерпілою, наприклад: резинки, пояс, панчохи, сумочка, прикраси, предмети жіночого туалету. Очевидно, що чим ретельніше слідчий проведе огляд місця події, тим більше він буде мати нагоду зібрати обшир нішу доказову базу про вчинене зґвалтування.

Особливу увагу слідчий приділяє слідам злочину, які можуть бути виявлені на місці події, виявленню очевидців та свідків, умов сприйняття потерпілою вчиненого злочину та його наслідків, фактів, що характеризують психічний стан потерпілого в момент посягання і після нього.

Після огляду місці події, слідчий повинен зробити зіставлення показань потерпілої з даними огляду з метою перевірки їх правильності.

Показання потерпілих у зв'язку з посяганням на їх життя, здоров'я та гідності особистості відрізняються, як правило, підвищеною емоційністю, значною реконструкцією подій. Потерпілий як правило тривалий час зберігають в емоційній пам'яті те, що пережили при взаємодії зі злочинцем, – страх, жах, стресове перенапруження, біль, відчай, фізичне страждання, сліди боротьби, інтимні переживання. В окремих випадках можливі навіть виникнення так званого слідчого афекту, душевного розладу. З іншої сторони, вкрай важливі події злочину нібито відторгають свідомість, викликають стан охоронюваної загальмованості.

При підготовці до допиту потерпілої слідчий намічає коло потребуючих з'ясування питань в залежності від психологічних особливостей особи потерпілої, її домінуючого психічного стану, позиції у відношенні підозрюваного та правосуддя. Для ефективності проведення допиту і отримання більшого об'єму інформації слідчому потрібно максимально налагодити контакт з потерпілою особою та гвалтвником відповідно, якщо особа останнього відомий відразу. В цьому слідчому допоможе, якщо він відразу зможе, переш за все, визначити психотип цих осіб, завдяки чому можна буде направити їх спілкування у необхідне русло, з більшою

легкістю втертися в довіру гвалтівнику та більш детально розпитати про вчинений ним факт звалтування.

При допиті жертви гвалтівника слідчому необхідно виявити всі суттєві обставини її взаємодії з підозрюваним гвалтівником, під час вчинення факту гвалтування і після нього. Важливо підкреслити, що саме від потерпілої слідчий, як правило, отримує найбільш криміналістично значиму інформацію – де, коли, яким чином, якими знаряддями вчинено злочин, хто вчинив факт гвалтування. Тож, очевидно, що слідчому треба максимально намагатися встановити з жертвою наскільки можливо необхідний для проведення допиту контакт. Перш за все, слідчий повинен проявити максимальну відкритість та щирість до жертви, емпатично намагатися зчитати її психологічний стан. Взаємодія слідчого з потерпілою повинна будуватися з урахуванням стану потерпілої як особи, постраждалої, що перенесла психологічну травму, та шукає захист у правосудді.

Потім поступово можна намагатися з'ясувати і те, які криміналістично значимі сліди, потерпіла могла залишити на тілі, одязі злочинця, знаряддях злочину, у психіці контактуючих з ним осіб. При цьому, слідчому обов'язково потрібно враховувати і характер відносин потерпілої зі злочинцем. Адже, нерідко поведінка потерпілої сприяє вчиненню злочину або провокує його, що служить значущим фактором в аналізі поведінки злочинця і потерпілої.

Головне завдання слідчого максимально заспокоїти потерпілу, намагатися довести жертві, що її гвалтівник відповідь за свої вчинки, буде притягнений до відповідальності за вчинене. Допит потерпілої особи зачіпає тематику її особистого життя: інтереси, інтимні обставини, здоров'я, спрямованість на певні об'єкти чи діяльність. Тому при допиті потерпілої від звалтування особи слідчий має особливо дотримуватися правил пристойності, виявляти уважність, люб'язність, чемність, вихованість, підтримувати її морально. Необхідно нейтралізувати можливу гіперактивність потерпілого, його багатослівність, збентеженість. Гіперзбудливість потерпілого може бути у деякій мірі знята тимчасовим відволіканням від уваги на інші менш значимі для нього події. Важливо розуміти слідчому, що не можна допускати під час допиту жертву великих у часі пауз під час її допиту, оскільки це буде підвищувати психологічну напругу у стані жертви. Тому, вбачається, що поведінка слідчого під час допиту жерви має бути тактично, активною, енергійною, проявленою з турботою та співчуттям про стан жертви.

Зміну показань потерпілих в сторону фальсифікації події супроводжується конкретною скованістю поведінки. Потерпіла повинна знати, що за дачу неправдивих показань можливе притягнення до кримінальної відповідальності.

Слідчі (розшукові) дії на першочерговому етапі розслідування несуть невід'ємний характер. Жодним з них не можна зволікати, всі вони взаємозв'язані та доповнюють один одного, тим самим у сукупності з оперативно-розшуковими заходами ефективно встановлюють істину по кримінальному провадженню.

Найбільш важливу інформацію про вчинений злочин слідчий отримує від потерпілої. Через це потерпілу особу необхідно якомога детальніше допитати про усі обставини, що сприяли звалтуванню, про поведінку її дії насильника, а також самої потерпілої в момент посягання та після нього, але, обов'язково враховувати її стан, тому бути більш тактичним під час опитування. Також слідчому дуже важливо паралельно з процесом допиту зорганізувати детальний огляд місця події, прийняти можливі необхідні заходи щодо встановлення, розшуку та затримання винної особи чи осіб, а також обов'язково провести обстеження тіла потерпілої особи, яке проводиться при її освідуванні або ж відразу залучити експерта для проведення судово-медичної експертизи. Завдяки останньому при збочених способах звалтування вилучення здійснюється із слизистої оболонки прямої кишки та роту з ціллю виявлення сперми, а також мікрОВОЛОКОН, які можуть бути занесені при статевому акті з одягу насильника, а також отримання зразків з мікрофлори піхви. Важливо прослідкувати слідчому, зокрема, й за тим, щоб обрізалися нігті та було вилучено те, що знаходиться під ними (вилучене з кожного пальця кладеться в окрему пробірку з метою виявлення епітельних клітин, крові, слини, частин волосся, а також мікрОВОЛОКОН і мікрочастин з одягу насильника з місця події.

Експерт фіксує та вилучає сліди сперми, крові, слини, волосся насильника та інші забруднення, що знаходяться на тілі потерпілої; описується роз положення та характер тілесних ушкоджень (подряпини, синці, сліди укусів тощо); сліди фотографуються, а зі слідів зубів виготовляється за допомогою пасти К-18 зліпок. Дивлячись від обставин, експерт з необхідності признає відразу судово-медичну експертизу для виявлення факту статевих зносин, їх давності, характеру та ступеню тяжкості тілесних ушкоджень, давності і механізму їх утворення, своєрідність знаряддя, яким вони були нанесені, а також наслідки (вагітності, венеричної хвороби і т.п.). Також повинно бути проведено вилучення у потерпілої одягу, білизни, взуття, а також предметів якими вона витиралась вона витиралась після статевого акту або ж частила одяг; на них можуть бути виявленні різні сліди, характерні розриви та інші ушкодження.

З метою повного та всебічного розслідування факту вчинення звалтування слідчому потрібно знайти відповіді на такі питання:

- чи перебувала потерпіла (потерпілий) під слідством та судом, чи була засуджена, чи відбувала покарання; якщо так, то де;
- які мала одяг, взуття, головний убір, прикраси, годинник, цінності, документи, гроші тощо;

- потерпіла є місцевою жителькою чи приїжджою, якої національності;
- чи знаходилася жертва злочину з ким-небудь у неприязних стосунках;
- чи немає в оточенні жертви осіб, яких можна підозрювати у причетності до сексуального злочину;
- чи не відбулося на передодні злочину якихось подій у житті жертви;
- якщо зґвалтування скоєне не за місцем проживання, то чому жертва була в районі нападу.

Вбачається, що відповіді саме на ці питання нададуть слідству усю необхідну інформацію про факт вчиненого зґвалтування та зможуть більш детально продемонструвати картину подій.

Як бачимо наразі вже описаний чималий спектр слідчих (розшукових) дій, які повинен слідчий вчинити під час виявлення факту зґвалтування. Тож, вбачається, що на потім описані ці слідчі (розшукові) дії і оперативно-розшукові заходи не можна, відкладання їх проведення на потім, може призвести до втрати доказів що допомагають розкриттю та розслідуванню злочину. Тому на першому допиті потерпілої особи слідчий може в'яснити лише самі головні деталі про вчинений факт зґвалтування, насильника та свідків, без яких не можна обійтись при організації пошуку та затриманні винних осіб у вчиненні зґвалтуванні, а також при проведенні огляду місця події та інших невідкладних слідчих (розшукових) дій.

Важливо, щоб безпосередній процес допиту потерпілої особи відбувся у спокійній, затишній обстановці. Потрібно допомогти подолати такій особі гострий емоційно-напружений стан, яке спричинене вчиненим фактом зґвалтування, яке носить характер статевого посягання. Допомогти потерпілій подолати бар'єр сорому при розповіді подробиць зґвалтування. У її показаннях, особливо самих перших, можуть бути прогалини, деякі неточності, перебільшення приховування про окремі обставини, що сталися, свою поведінку. Дивлячись на всі ці фактори слідчому треба транслювали максимальну доброзичливість та терпіння – це головне, що йому потрібно при такому допиті, іноді ефективніше його проводити слідчому жіночої статі. Важливо переконати потерпілу, що від повноти та точності отриманих від неї показань залежить успішність розшуку та притягнення насильника до кримінальної відповідальності. А також потерпілій особі потрібно пояснити що показання про відомі їй обставини будуть зберігатися в таємниці, а кримінальне провадження розглядатиметься в закритому засіданні.

Особливу увагу потрібно приділити допиту неповнолітньої потерпілої. Коли при допиті присутній педагог, законний представник чи хто-небудь з родичів, потрібно обов'язково впевнитись, що його допомога буде необхідною і не матиме негативний вплив на неповнолітнього. Потрібно попередити його про недопустимість постановки навідних запитань, повчального тону, дратівливості. В ході допиту встановлюється, чи знав злочинець про неповнолітність потерпілої (чи говорила вона йому про свій вік, подружках, чи був на ній одяг чи речі, що свідчили про її вік. Можливо злочинець бачив, як вона виходила зі школи, дитячої лікарні і т.п.).

Допит малолітньої відбувається у формі вільної бесіди, заздалегідь продумавши та сформулювавши питання, які б не акцентували увагу на самому акті статевого посягання. Весь хід допиту малолітньої та його результати повинні обов'язково фіксуватися за допомогою аудіо- та відео зйомки, що допоможе на будь-якому етапі слідства перевірити правильність показань і, крім цього, відкинути необхідність послідувачих допитів та очних ставок, що негативно впливають та травмують психіку малолітньої.

Під час допиту потерпілої особи необхідно встановити такі відомості:

1. де і коли вчинено зґвалтування, та хто вчинив цей злочин;
2. якщо потерпіла особа раніше була знайома з гвалтівником, то де і коли познайомилися з ним і які стосунки підтримувала;
3. у разі коли заява про зґвалтування була зроблена через деякий час після зазначеної події, потрібно з'ясувати причини такої поведінки потерпілої особи;
4. чи мав місце статевий акт;
5. якщо зґвалтування вчинено групою осіб, то який вид співучасті кожного з них;
6. які конкретні деталізовані дії чинив гвалтівник (співучасники) і що говорив;
7. чи потерпіла особа чинила опір гвалтівникові і якщо так, то який саме;
8. які тілесні ушкодження отримала потерпіла особа від гвалтівника і які заподіяла йому;
9. кому розповідала потерпіла особа про те, що трапилося з нею;
10. хто ще володіє будь-якими відомостями, що можуть мати значення для розслідуваного злочину;
11. чи мала потерпіла особа до зґвалтування статевої відносини, якщо так, то коли востаннє;
12. які наслідки для потерпілої особи спричинило зґвалтування;
13. чому потерпіла особа виявилася в місці де була зґвалтована.

Якщо потерпіла повідомляє, що вона перебувала у момент зґвалтування у безпорадному стані, необхідно з'ясувати у неї, у чому саме виявлявся її безпорадний стан, які його причини так, якщо потерпіла пояснює безпорадний стан алкогольним сп'янінням то слід докладно з'ясувати: коли, що і в якій кількості вона випила, який вплив на неї раніше мав алкоголь. Це сприятиме вирішенню питання про ступінь сп'яніння, оскільки тільки високий його ступінь визнається причиною безпорадного стану. Необхідно також з'ясувати: чи чинила

потерпіла опір насильнику, у якій формі він відбувався, чи могли залишитися сліди на одязі та тілі злочинця; як вона була одягнута у момент зґвалтування, де цей одяг знаходиться, чи підлягав він пранню або хімічному впливу; чи є сліди боротьби та насильства на її тілі та одязі; які предмети що належать їй або злочинцю, могли залишитися на місці події, як був одягнутий гвалтівник. Якщо потерпілій не відома особа, яка вчинила злочин, то при допиті найдокладніше слід з'ясувати ознаки зовнішності злочинця, які сприяли б його розшукові. При допиті не всі потерпілі однаковою мірою можуть відтворити ознаки зовнішності злочинця. Це залежить від суб'єктивних та об'єктивних чинників, що мають вплив на сприйняття. Потерпіла, яка має аналітичний тип сприйняття, може докладно повідомити прикмети злочинця, хоча бачили його не довго. Однак частіше зустрічаються особи з синтетичним типом сприйняття, які уявно запам'ятовують образ у цілому. Вони не здатні відтворювати особливості зовнішності злочинця, однак можуть його упізнати. У цих випадках доцільно використовувати фоторобот, рисований суб'єктивний портрет тощо.

Допит підозрюваного має свої особливості, які полягають в його поведінці. В більшості випадків на першому допиті підозрюваний заперечує факт статевих зносин із заявницею, а у разі визнання затверджує, що воно мало місце за добровільною згодою. В інших випадках він стверджує, що знаходиться із заявницею значний час в статевому зв'язку. Іноді підозрюваний категорично заперечує факт близького знайомства із заявницею, а якщо і не заперечує цього, то заявляє, що у вказаний час він знаходився у іншому місці і з нею не зустрічався. Тому допит підозрюваного слід проводити одразу ж після допиту потерпілої і огляду місця події.

Мета допиту встановлення причетності підозрюваного до даного злочину, а й з'ясування його стосунків з потерпілою, обставин і мотивів вчинення злочину.

Складаючи план підозрюваного, слід прогнозувати версії, які звинувачений може висунути в свій захист: алібі, добровільні статеві зносини чи відмові у самому факту статевої близькості. На початку допиту підозрюваному повідомляється, у вчиненні якого злочину він підозрюється, та роз'яснюються його права. Далі пропонується дати показання про обставини, які йому відомі по даному злочину.

Для перевірки факту алібі підозрюваний докладно допитується про те, що де він був і що робив в той час коли було скоєно зґвалтування. При цьому деталізується його поведінка по годинам і хвилинам: зустрічі, розмови, чим займався, щоб в подальшому можна було знайти свідків і перевірити алібі.

У випадку, якщо підозрюваний визнає факт статевих зносин із заявницею, але затверджує, що воно було за згодою, необхідно з'ясувати такі питання: як давно він знайомий з потерпілою і який характер їх відносин, хто може їх підтвердити. Якщо в ході слідства було встановлено наявність пошкоджень на тілі потерпілої, підозрюваного слід запитати, як він може пояснити їх наявність.

Тактика допиту підозрюваного залежить від таких обставин:

- 1) підозрюваний повністю визнає себе винним у вчиненому зґвалтуванні;
- 2) підозрюваний частково визнає себе винним у вчиненому зґвалтуванні;
- 3) підозрюваний не визнає себе винним у зґвалтуванні заявника.

У тому разі, коли підозрюваний визнає свою вину, йому пропонують дати деталізовані показання про час, місце і обставини вчиненого зґвалтування, а також про характер застосованого насильства та опір потерпілої. Якщо підозрюваний заявляє, що статеві зносини між ним і заявником були добровільні або заперечує факт статевих зносин, слідчий має планомірно у процесі допиту пред'явити зібрані в кримінальному провадженні докази. Такими доказами можуть бути, зокрема: висновки експертів, показання свідків, потерпілої особи, речові докази, протокол огляду місця події, протоколи інших слідчих дій, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів.

При обшуку за місцем проживання підозрюваного може бути виявлено одяг, в який він був одягнений при вчиненні зґвалтування, будь-які предмети – докази знайомства та підтримання стосунків підозрюваного і потерпілої особи.

Допит свідків-очевидців у кримінальному провадженні про зґвалтування потерпілої особи провадиться не часто. Як правило, такими свідками-очевидцями є особи, які проживають неподалік від місця вчинення зґвалтування – сусіди, перехожі громадяни, колеги за місцем праці. Інколи свідки-очевидці беруть участь у затриманні підозрюваного. Суть допиту свідків-очевидців в основному стосується безпосередньо механізму події злочину: що саме вони чули і бачили; який вигляд мали потерпіла особа і підозрюваний; чи чинила потерпіла особа опір і якщо так, то який саме; який вигляд мала потерпіла особа після події, чи просила вона допомоги; якщо свідок брав участь у затриманні підозрюваного, то як саме поведив підозрюваний.

Якщо злочинець не відомий потерпілій, але з її допомогою вдалося сформулювати його «словесний портрет», то це дає змогу організувати дієві оперативно-розшукові заходи щодо встановлення і затримання гвалтівника.

Важливо відмітити, що, загалом, допит як процесуальна діяльність є формою реалізації тактичних, психологічних та інших прийомів і засобів розслідування для отримання, дослідження, фіксування й перевірки показань особи, яку допитують, щодо розслідуваної події. В основі методики допиту покладена організаційна роль слідчого, яка полягає в умінні керувати тактикою спілкування, використовуючи прийоми законного

впливу на особу, яку допитують. Тож, очевидно, що допит передбачає спілкування слідчого з особою, яку допитують, під час якого на підставі встановленого психологічного контакту шляхом застосування тактичних прийомів керівного впливу досягають основної мети – отримання повних і достовірних свідчень.

Показання потерпілої особи від зґвалтування, вирізняються підвищеною емоційністю та схильністю до перебільшення тяжкості вчиненого стосовно нього посягання, тому важливо враховувати особисті якості потерпілого, особливості його поведінки, невербальні засоби комунікації (міміку, жести), що надасть можливість скорегувати висновки щодо правдивості його показань. На перебіг і результати допиту такої особи безпосередньо впливають як суб'єктивні, так й об'єктивні чинники, серед яких: пережиті емоції під час вчинення факту зґвалтування щодо неї, глибоке вивчення слідчим матеріалів кримінального провадження, урахування індивідуальних особливостей особи потерпілого, його першого враження від слідчого, психологічної обстановки, у якій відбувається спілкування.

Важливе значення під час підготовки до проведення допиту потерпілої особи від зґвалтування має правильне обрання часу та місця його проведення. Слід відмітити, що потерпіла особа на емоціях, можливого стану ефекту, негативного жосткого поведіння після смаку його, може не згадати окремі деталі події або інакше оцінити причини події, мотиви власної поведінки або поведінки осіб, які на нього напали, а також приховати важливу інформацію внаслідок впливу на нього підозрюваних, їхніх родичів, знайомих. Інколи через декілька тижнів доцільно провести додатковий допит потерпілого. Психологи вважають, що саме цей строк є оптимальним для правильного відтворення події, сприйнятої в період емоційного напруження. Недоцільно допитувати потерпілу особу, яка перебуває в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Стан сп'яніння послаблює гальмівні реакції, сприяє фантазуванню. З такою особою необхідно провести бесіду, щоб одержати відомості для пошукової роботи, а допит доцільно провести після того, як він отямиться.

Як правило, допит потерпілої особи проводять за місцем провадження досудового розслідування (ст. 224 КПК України), однак це може бути й місце перебування особи, яка підлягає допиту (на місці події, у лікарні тощо). У будь-якому разі слідчий має прагнути, щоб місце відповідало вимогам, які пред'являють до обстановки допиту, тобто було зручним для проведення цієї слідчої (розшукової) дії, сприяло встановленню психологічного контакту з допитуваним, зосередженості його уваги на предметі допиту, забезпечувало збереження слідчої таємниці. Крім правових положень, які визначають порядок й умови допиту, важливу роль відіграють морально-етичні правила поведінки.

Слід також акцентувати увагу на особистісних якостях слідчого, його інтелекті, пам'яті, інтуїції, гуманності, наполегливості, пріоритетах закону й істини в його діяльності. У своїй роботі він поєднає функції соціолога, педагога та психолога, основним критерієм для нього має бути прагнення до справедливості. Крім цього, важливе значення під час встановлення психологічного контакту мають індивідуальні особливості потерпілої особи від зґвалтування. Так, за рівних умов контакт швидше буде встановлено з людиною товариською, динамічною, оптимістично налаштованою, ніж із замкнутою, песимістичною, недовірливою. Установивши психологічний контакт, слідчий пропонує розповісти відомі потерпілому обставини вчиненого факту зґвалтування. Доцільність вільної розповіді обґрунтовують тим, що слідчий не завжди знає, якою саме інформацією та в якому обсязі володіє потерпіла особа. Під час вільної розповіді виявляються індивідуально-психологічні особливості сприйняття потерпілим злочинної події, а також його здатність до логічного відтворення того, що відбулося. Слідчий не повинен переривати розповідь потерпілої особи запитаннями. Лише у випадках, коли допитуваний відхиляється від предмета допиту, він має запропонувати потерпілій особі повернутися до суті питання. Таке переривання розповіді потерпілого слід здійснювати в тактовній формі, без тиску на нього з метою отримання бажаних для слідчого показань.

Після закінчення вільної розповіді доцільно ставити питання про факти й деталі, які вимагають уточнення та конкретизації, а також для усунення певних протиріч. Формулюючи запитання потерпілій особі, необхідно дотримуватися таких вимог: запитання має бути конкретним, лаконічним і не передбачати двозначного тлумачення; слід уникати запитань, які містять вказівку на відповідь; запитання формулюють відповідно до рівня розвитку (фізичного, розумового, культурного) допитуваного. Під час допиту потерпілої особи в аналізованій категорії проваджень увагу акцентують на отриманні відомостей про викрадене майно, інформації про злочинця, учиненому насильстві, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи, або погрози його застосування. Крім того, важливо з'ясувати питання, що стосуються поведінки потерпілої особи під час вчинення факту зґвалтування: чи кричала, кликала на допомогу, намагалася тікати, чинити опір, якщо так, то які сліди опору могли залишитися на тілі й одязі гвалтівника (розриви одягу, садна, синці, подряпини, сліди від укусів тощо). Результат розслідування зґвалтування залежить від того, наскільки повні та правдиві свідчення дає потерпіла особа під час допиту. Правдиві свідчення – це такі, які дають зі щирим бажанням розповісти все, що відомо допитуваному про подію злочину, і в такому обсязі, у якому вона свого часу сприймав той або той факт. Якщо правдиві показання є достатньо повними й достовірними, то це найсприятливіший варіант допиту. Навіть у правдивих свідченнях повідомлені відомості можуть виявитися недостовірними або неповними у зв'язку з такими причинами: добросовісна помилка під час сприйняття події;

неповнота сприйняття; «нашарування», що виникли в процесі «зберігання» сприйнятої інформації в пам'яті; природні процеси забування; суб'єктивні недоліки відтворення. Якщо свідчення потерпілого правдиві, проте виявилися недостовірними або неповними, слідчому необхідно визначити можливу добросовісну помилку, що виникла під час сприйняття події або неповного сприйняття, відсіяти можливі «нашарування», допомогти відновити в пам'яті забуту інформацію. Щоб пригадати істотні деталі певної події, можна рекомендувати допитуваному відновити в пам'яті якомога більше різних суміжних обставин. Досить часто якусь важливу обставину несподівано пригадують за допомогою методу асоціацій та аналогій. А отже, змусити «спрацювати» таку асоціацію можливо шляхом перебирання в пам'яті різноманітних обставин, деталей, які стосуються досліджуваної події.

Визначаючи тактику допиту деяких потерпілих, слід урахувувати їхню можливу віктимну поведінку (перебування в нетверезому стані, необачність, легковажність тощо), яка створює сприятливі умови для вчинення злочину, а також зумовлює мотиви та способи приховування того, що сталося. Бажаючи приховати свою аморальну поведінку, такі потерпілі можуть частково або цілком спотворити окремі обставини злочинної події чи зовсім не повідомити про них. За цих обставин виникають конфліктні ситуації, тому слідчий має наголосити про відповідальність за надання завідомо неправдивих показань. У цьому разі доцільно застосувати такі тактичні прийоми допиту: закликати до добросовісного, сумлінного виконання своїх громадянських обов'язків; максимально деталізувати показання; актуалізувати позитивні якості особистості допитуваного; використовувати протиріччя в його показаннях. Показання потерпілого, який перебував у момент учинення злочину в стані сп'яніння, слід оцінювати критично й перевіряти ретельніше. Значно складнішою є ситуація, коли потерпілий дає завідомо неправдиві показання. У цьому випадку зусилля особи, яка допитує, спрямовують на подолання установки потерпілих на надання неправдивих показань і викриття в неправді. Для цього використовують різні тактичні прийоми, розроблені науковцями, які викривають допитуваного в неправді. Зокрема, до таких прийомів належать: роз'яснення ситуації, яка склалася; аналіз становища, у якому може опинитися допитуваний у разі надання неправдивих показань; деталізація показань для виявлення протиріч; використання доказів, наявних у кримінальному провадженні; з'ясування контрольних обставин, які дають змогу перевірити істинність повідомлюваних відомостей; повторний допит щодо раніше досліджених питань; проведення допиту в присутності інших осіб, наприклад спеціаліста-психолога. Перелік таких прийомів може бути значно ширшим, їх вибір залежить від слідчого, особи допитуваного та наявної слідчої ситуації.

На підставі результатів проведеного опитування працівників слідчих підрозділів і вивчення кримінальних проваджень, аналізу позицій науковців можна сформулювати рекомендації щодо проведення допитів потерпілих в аналізованій категорії кримінальних правопорушень.

Як вже згадувалося, під час першого допиту потерпілого слідчий має враховувати стан психологічного напруження потерпілого, спричиненого перенесенням психічним потрясінням, що неодмінно позначається на оцінюванні події останнім. Для подолання цього стану необхідно створити обстановку спокою та впевненості в покаранні винних, а також провести бесіду на тему, що відволікає від пережитого стресу. Після того як потерпілий заспокоїться, слідчий має роз'яснити, що від правдивості та повноти його розповіді залежить кінцевий результат розслідування.

Під час підготовки до допиту потерпілого істотну допомогу слідчому може надати спеціаліст-психолог. Він визначає особливості психічних процесів, властивостей і стану допитуваного, встановлює можливі зміни лінії поведінки, формулює запитання, які доцільно поставити з метою встановлення психологічного контакту й отримання важливої інформації. Його допомога може бути ефективною також для вибору найсприятливішого моменту, а також місця для проведення допиту.

Вдалим тактичним прийомом допиту потерпілого є вільна розповідь, під час якої потерпілий докладно, без обмежень часу та деталізаційних запитань повідомляє інформацію про подію злочину в хронологічному порядку та логічному розвитку. У разі надання неправдивих показань слідчий повинен намагатися подолати негативну позицію допитуваного, використовуючи арсенал тактичних прийомів, спрямованих на його викриття. Найсильніший психологічний вплив у таких випадках справляє максимальна деталізація показань з метою використання протиріч між показаннями допитуваного й іншими доказами.

Під час допиту доцільно використовувати звуко- або відеозапис для запобігання втраті важливих відомостей (унаслідок забування чи в разі зміни потерпілим попередніх показань). Таким чином, допит потерпілих під час розслідування грабежів є інформаційно наповненою та психологічно напруженою слідчою (розшуковою) дією, за допомогою якої визначають напрями подальшого розслідування. Творчий підхід слідчого до проведення допиту, знання психології особистості, поєднані із суворим дотриманням норм кримінального процесуального законодавства, є гарантією забезпечення законності, швидкого та повного встановлення істини, викриття винних і відшкодування завданої злочинном шкоди, захисту прав і свобод людини.

Згвалтування належать до найтяжчих і найбільш суспільно небезпечних злочинних діянь. Суто інтимний характер переживань потерпілих, глибокі психічні травми, поряд з іншими чинниками, надають виключно

латентного характеру цим злочинам і, відповідно, ускладнюють їх розкриття та розслідування. Крім того, складність і специфічність розслідування звалтувань полягають у необхідності детального вивчення не тільки обставин власне події та потерпілої особи, як це має місце в інших випадках, а й різноманітних обставин їх особистого життя, зокрема інтимного. Процес розслідування ускладнено також тим, що потерпіла особа не бажає обговорювати зі сторонніми особами подробиці події, тобто багаторазово відтворювати психотравмувальну ситуацію, брати участь у судовому розгляді злочинного діяння та розголошувати факт звалтування у своєму соціальному оточенні (подруг, знайомих, колег, родичів). Окрім негативних емоцій, на її поведінку впливають відносини залежності (родинної, матеріальної, службової тощо) і механізми психологічного захисту, що перешкоджають установленню відносин співробітництва між нею та слідчим. Зазначене вимагає не лише високого рівня юридичної підготовленості працівників правоохоронних органів, а й адекватного ситуації застосування психологічних знань у процесі взаємодії з процесуальними та непроцесуальними особами – професійно-психологічної майстерності.

Видається недоречним стосовно допиту в ситуаціях професійного спілкування в межах розкриття та розслідування злочинів використовувати поняття «психологічний контакт». По-перше, у сучасному психологічному обігу цей термін є дискусійним, автори пропонують різні його визначення та характеристики.

Психологічний контакт – це: процес установлення та підтримання взаємного тяжіння осіб, які спіл відносини, яким властиві бажання та готовність співбесідників брати участь у спілкуванні один з одним, система взаємодії людей у процесі спілкування, що ґрунтується на довірі, цілеспрямована, планована діяльність зі створення умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямі, пристосування, за допомогою якого люди «придивляються» один до одного під час спілкування.

У ширшому контексті професійно-психологічний контакт розглядають як фон здійснення ділового спілкування, щоб досягти оптимального результату ділових переговорів. Узагальнюючи зазначене, можна виокремити такі характеристики психологічного контакту: він завжди двосторонній; установлення і підтримання його залежить від обох сторін, однак ініціатива визначального впливу належить лише одній; це динамічний процес, учасники якого, сприймаючи один одного, обмінюючись інформацією та здійснюючи психологічний вплив, постійно корегують свою поведінку; процес узгодження відносин контактерів відбувається поступово й поетапно. По-друге, слід зважати на те, що навіть у безконфліктних ситуаціях спілкування (взаємодія «слідчий – потерпіла») їх інтереси та цілі не збігаються; у конфліктних ситуаціях (взаємодія «слідчий – підозрюваний/обвинувачений») конфронтація є основною і невід’ємною характеристикою взаємодії. По-третє, установлення психологічного контакту (взаємного тяжіння) сторін, безперечно, має психологічні наслідки у вигляді феноменів емпатії та рефлексії, тобто співпереживання, що згодом призводить до накопичення психологічної втоми та формування симптомів психологічного вигорання, а в перспективі – до професійного деформування (лікар розуміє страждання хворого, проте не повинен хворіти разом із ним, навпаки, має бути відстороненим). Тому для позначення професійної взаємодії доречніше, на нашу думку, використовувати поняття «комунікативний контакт», що цілком охоплює психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння сторін. Звісно, у процесі розкриття та розслідування звалтувань

можливе встановлення і психологічного контакту, проте це приватний випадок. Установлення комунікативного контакту – це, насамперед, уникнення всього того, що здатне йому перешкоджати. Цей процес обумовлений взаємною адаптацією сторін завдяки актуалізації емоційно значущого предмета спілкування. Складність цього психологічного завдання полягає в наявності негативних установок як слідчого (негативне ставлення до антисоціальної поведінки громадян і пов’язані із цим зарозумілість, пихатість, зверхність тощо), так й іншої сторони (негативне ставлення до правоохоронних органів загалом, агресивність, підозріливість тощо). Безумовно, що після звалтування потерпіла психологічно не готова до проведення допиту й інших важливих слідчих дій (пред’явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше осіб тощо); крім того, її перебування в стресовому стані ставить під сумнів ефективність їх проведення. Розслідування ускладнюється також за умови, якщо потерпіла особа своєчасно не звернулася із заявою до правоохоронних органів. Унаслідок цього матеріальні сліди злочину невідворотно втрачено, а ідеальні – утрачають свою предметність під впливом емоційних нашарувань. Необхідно також урахувати, що винний прагне уникнути покарання, тому особисто або за допомогою родичів чинить на потерпілу вплив у різноманітних формах (залякування, шантаж, погрози, умовляння, підкуп, обіцянка одружитися, матеріальне відшкодування збитку тощо). Сприятливим тлом для цього можуть стати переживання потерпілої через небажання розголосу, страх розриву шлюбних відносин тощо. Тому непоодинокими є випадки, коли потерпілі на стадії досудового слідства дають викривальні свідчення про факт звалтування, а на судовому засіданні відмовляються від наданих раніше показань.

Таким чином, розслідування злочину потребує прискіпливої уваги до пошуку доказів і документування матеріальних його слідів. Надзвичайно складно досліджувати поведінку потерпілої особи, що мала ознаки віктимності. У цьому разі до психотравмувальних чинників злочинного діяння додається ще й її небажання повідомляти компрометаційну інформацію, що призводить до викривленого відтворення обставин. Важлива і

надзвичайно психологічно насичена процесуальна дія – допит потерпілої.

Під час підготовки до нього й безпосередньо в процесі його проведення слідчий має зважати на той факт, що її ставлення до кримінального провадження і, відповідно, мотиви свідчень можуть ґрунтуватися на одній із трьох моделей:

1. потерпіла зацікавлена в установленні істини у справі та викритті насильника. Оцінюючи її свідчення, слід урахувати, що форми її опору можуть бути різними, оскільки залежать від низки чинників (психічний стан потерпілої, її вік і життєвий досвід, співвідношення фізичних сил та можливостей жертви й насильника, агресивність, озброєність останнього тощо);

2. потерпіла подає неправдиву скаргу, прагнучи засудження невинного з мотивів, зазначених вище;

3. потерпіла заперечує факт її зґвалтування чи навіть здійснення статевого акту. Найчастіше це відбувається у випадках, коли провадження порушено за ініціативою правоохоронних органів, передусім якщо потерпіла – заміжня жінка.

Під час допиту потерпілої необхідно встановити всі суттєві обставини її взаємодії з підозрюваним (обвинуваченим) до, під час і після вчинення злочину. Це не лише первісна криміналістично значуща інформація, а й матеріал для розуміння мотивів поведінки злочинця та механізмів учинення злочину. Неодмінними складовими допиту потерпілої щодо відомого їй злочинця є з'ясування таких психологічних аспектів: обставин їх знайомства та попередніх стосунків, частоти зустрічей, наявності спроб схилити майбутню жертву до добровільного статевого акту; місце зустрічі потерпілої з підозрюваним, як вони провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом із ними, чи бачив їх разом, як і чому потерпіла опинилася на місці вчинення злочину; чи чинила потерпіла опір і в чому він полягав, чи могли залишитися на місці події, тілі й одягу підозрюваного сліди опору; які психологічні наслідки мало зґвалтування для потерпілої, як воно вплинуло на її подальше життя. Якщо насильник невідомий, то додатково з'ясовують, окрім перерахованої вище, таку інформацію про злочинця: його особливі прикмети, зовнішність і поведінка; особливості мовлення та невербальної комунікації, одяг, прикраси й інші предмети; спосіб нападу, використання зброї та допоміжних засобів; якщо злочинців було декілька – встановлюють роль у групі кожного з них; ушкодження, яких зазнав гвалтівник унаслідок опору потерпілої; транспорт, який він використовував; як він познайомився з потерпілою та що повідомив про себе; у якій формі було встановлено комунікативний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої; яким шляхом гвалтівник і потерпіла прямували до місця нападу; хто міг його бачити; у якому напрямку він зник тощо.

Готуючись до допиту, слідчому бажано володіти інформацією про допитувану особу, її ставлення до злочину й інші обставини. Проте в реаліях практичної діяльності під час проведення першого допиту це навряд чи можливо. Тому вивчення індивідуально-психологічних особливостей потерпілої відбувається вже в процесі контакту з нею і триває надалі. У цих ситуаціях важливу роль відіграють попередня бесіда та спостереження за поведінкою і психофізіологічними реакціями. Процедура та зміст допиту слід обміркувати, щоб потерпіла усвідомила, що з'ясування обставин події необхідне не для задоволення цікавості слідчого, їх не буде розголошено поза межами судового розгляду. Зазначене потребує тактовності та стриманості у словах і поведінці загалом. Взаємодія слідчого з потерпілою має ґрунтуватися на врахуванні її стану як особи, яка постраждала, зазнала психічної травми, шукає захисту у правосуддя. Найдрібнішу неухважність чи некоректність слідчого гостро переживає потерпіла, це підсилює її негативний емоційний стан. Завдання слідчого – максимально заспокоїти людину, запевнити, що розслідування злочину будуть проводити ретельно й об'єктивно.

Допит потерпілої особи від зґвалтування здебільшого є безконфліктною комунікативною ситуацією, оскільки вона зацікавлена надавати допомогу правоохоронним органам, передусім якщо бачить, що вони активно захищають її права та законні інтереси. Водночас наслідком нападу завжди є стан психічного напруження, який спотворює процеси сприйняття, пам'яті, мислення, отже, негативно впливає на повноту та достовірність свідчень. Спотворювальний вплив на свідчення потерпілої чинить також небезпека, яка їй загрожувала. Це може виявлятися в описуванні нею зовнішнього вигляду злочинця, наділенні його ознаками, які насправді йому не притаманні. Цьому сприяє й підсвідоме прагнення виправдатися перед самою собою, близькими, знайомими, слідчим, а іноді й просто бажання приховати свої девіантні дії. Власне ситуація допиту, що актуалізує у свідомості потерпілої обставини вчиненого злочину, значною мірою загострює її сильні переживання, робить її психіку ще більш вразливою. Це, безумовно, необхідно врахувати слідчому під час обрання форм спілкування, формулювання запитань, насамперед інтимного характеру. Тональність мовлення має відповідати комунікативній ситуації, неприпустимими є недоречні посмішки, іронія, жартівливий тон.

Спілкування з потерпілими особами ставить перед слідчим завдання мінімізувати в них стан надлишкової психічної напруженості, спробувати заспокоїти, переключити увагу на особистісно важливіші обставини. В установленні комунікативного контакту вагоме значення має емпатійне слухання, з яким слід узгодити поведінку слідчого (стриманий та уважний вираз обличчя, зацікавленість під час формулювання запитань тощо). Під час допиту потерпілих слід ураховувати ті життєві обставини, у яких вони опиняються

після події злочину. Застосовують спеціальні заходи запобігання впливу на потерпілих осіб, які протидіють слідству (утаємнення місця мешкання та роботи, попередження про необхідність повідомляти про всі контакти із зацікавленими особами). За наявності даних, що на потерпілого чинять психологічний вплив зацікавлені особи, слідчому слід застосувати запобіжні заходи, які переконали б потерпілу, що єдино правильною є позиція сприяння слідству, оскільки інтереси підозрюваного та потерпілого в жодному разі не можуть збігатися, усі його зусилля спрямовані на уникнення відповідальності. Завданням слідства, навпаки, є пошук істини та захист прав потерпілого. У безконфліктній ситуації спілкування в процесі допиту потерпілі прагнуть до максимальної точної реконструкції минулих подій. Водночас під час злочинного діяння поле їх свідомості суттєво звужується, логічне мислення деформується. Унаслідок жорстких/жорстоких фізичних впливів можливе виникнення станів оглушення, потьмарення, шоку. Інтенсивні конфліктні емоційні стани призводять, переважно, до гіперболізації емоційогенних переживань та їх генералізації. Тому під час подальшої реконструкції ймовірно виникнення явища дифузного узагальнення («усі гвалтували», «усі били»).

Часто дифузують уявлення про послідовність подій, ознаки одного об'єкта переносять на інший, хоча окремі деталі події сприймають і відтворюють досить чітко, навіть загострено. Дифузне узагальнення в разі вчинення згвалтувань групою може бути подолане за рахунок диференціації учасників за ступенем активності: спочатку з'ясовують особливості зовнішності та поведінки найактивнішого учасника групи, далі – найпасивнішого, а тоді решту. Важливо зафіксувати, як вони зверталися один до одного, які імена чи клички вживали, про що говорили. Така тактика надає можливість потерпілій краще відновити в пам'яті подію злочину, окремі її етапи.

Особливістю свідчень потерпілих від згвалтувань є також те, що вони вирізняються підвищеною емоційністю, причому в емоційній пам'яті довго зберігається те, що вони пережили під час взаємодії зі злочинцем – біль, фізичні страждання, страх, жах, відчай, колізії боротьби, тобто комплекс стресового перенапруження. Унаслідок цього можливе виникнення «слідового» афекту, психогенних реактивних станів, невротичних і психотичних розладів. За цих обставин слід спробувати нейтралізувати гіперактивність потерпілого, його метушливість, багатослівність, хаотичний перебіг думок, акцентуацію на несуттєвих деталях. Гіперзбудження може бути певною мірою зняте тимчасовим відволіканням уваги на інші, менш значущі обставини.

З іншого боку, імовірним є стан «охоронного гальмування», коли вкрай психологічно напружені події злочину витісняють за межі свідомості. Це зумовлює необхідність повторних ретельних перевірок свідчень потерпілого. Під час першого допиту його мнемічні можливості обмежені стресогенним станом, під час повторних – завдяки явищу ремінісценції подія може бути відтворена повніше. Ураховуючи ці обставини, слідчий має аргументувати таку ситуацію та мотивувати потерпілого до подальшого спілкування. Невід'ємною складовою професійного спілкування слідчого під час розслідування згвалтувань є здійснення психологічного впливу – активної цілеспрямованої діяльності, метою якої є зміна психіки чи поведінки об'єкта. Це «проникнення» однієї особистості у психіку іншої. Мета й результат цього проникнення, на наш погляд, – це зміни, перебудова індивідуальних поглядів, відносин, мотивів і станів. Механізм психологічного впливу слід розуміти як процедуру вибору певного методу й варіанта поведінки та процес проходження стимулу від суб'єкта до об'єкта і зворотного зв'язку між ними. Під час здійснення психологічного впливу слід урахувати складність людської психіки, її пластичність і мінливість. Водночас є певні загальні психологічні закономірності, що виявляються в усіх ситуаціях однозначно, і їх необхідно правильно розуміти. З-поміж властивостей особистості, що впливають на результати психологічного впливу і, відповідно, на обрання відповідного методу, визначальними є, передусім, мотиваційна і волева сфери особистості об'єкта, а також його позиція: доброзичлива, нейтральна, негативна чи активного протистояння. Слідчий не ставить завдання зламати волю підслідної особи, він здійснює психологічний вплив на особистість. Ефективне застосування засобів і прийомів психічного впливу – головна складова тактичної майстерності слідчого

Експертизи призначаються відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства України в тих випадках, коли у слідчого виникають питання, для вирішення яких потрібні спеціальні знання.

Практика розслідування згвалтувань показує, по цій категорії злочинів проводяться лише деякі види експертиз, особливе місце серед яких займає судово-медична експертиза. Проводиться вона з метою встановлення самого факту статевих зносин з потерпілою, дослідження слідів, що свідчать про його насильницький характер, а також для визначення наслідків згвалтування (тяжкість і способи утворення тілесних ушкоджень у потерпілої та підозрюваного, зараження венеричної хворобою, вагітність і т.п.

Об'єктом експертного дослідження в переважній більшості є живі люди – потерпіла і підозрюваний. У випадках коли результатом згвалтування є смерть потерпілої, об'єктом дослідження є її труп.

Для встановлення акту статевих зносин і точного його часу потерпіла направляється на судово-медичну експертизу негайно після її допиту. Тут залежно від обставин можуть бути поставлені наступні питання:

1. Чи є порушення невинної пльви у потерпілої і яка даність цього порушення?
2. Чи могло відбутися порушення невинної пльви, при яких-небудь конкретних обставинах (вказуються

ці обставини) без статевих зносин?

3. Якщо невинна пліва ціла, то чи можливі зносини з потерпілою без її порушення?
4. Якщо мали місце статеві зносини з потерпілою, то коли і які явища і ознаки свідчать про це?
5. Які тілесні ушкодження є у потерпілої (їх характер, давність, ступінь тяжкості)?

У випадку якщо потерпіла заявляє про зараження її венеричною хворобою або настання вагітності після злочину, або про те, що зґвалтування вчинялося в результаті використання її безпорадного стану, а у підозрюваного або у потерпілої були до того ж знайдені які-небудь наркотичні або інші лікарські речовини, то перед експертом ставляться наступні питання :

1. Чи є у потерпілої венеричне захворювання якщо так, то яке саме, яка давність зараження ним, чи могло воно настати в результаті зґвалтування?
2. Чи є у потерпілої ознаки вагітності, якщо так то яка тривалість?
3. Чи можна було, вважаючи знайдені в ході слідства наркотичні речовини, призвести потерпілу у безпорадний стан?
4. Яка небезпека цих речовин у вказаному дозуванні і в даних умовах для життя і здоров'я?
5. Чи не заподіяло застосування цих речовин шкідливих наслідків для здоров'я потерпілої?

Якщо потерпіла в наслідок зґвалтування одержала тяжкі тілесні ушкодження і госпіталізована, то судово-медична експертиза проводиться в лікарні.

У залежності від конкретних обставин вчиненого зґвалтування, на вирішення судово-медичної експертизи виносяться такі питання :

1. чи є тілесні ушкодження, характерні для зґвалтування, їх давність;
2. чи порушена дівоча пліва (якщо так, то коли, а якщо ні, то чи можливий статевий акт без їх ушкодження);
3. чи відповідає характер виявлених ушкоджень обставинам, які викладені заявницею;
4. чи є на тілі потерпілої плями крові або сперми, їх група та пошкодження;
5. чи жила раніше потерпіла статевим життям;
6. чи є буд-які ознаки венеричної хвороби, давність їх виникнення;
7. чи вагітна заявниця, термін вагітності.

При розслідуванні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості експертному дослідженню піддаються потерпіла, її речі, матеріальні та ідеальні сліди відображення. Проводяться судово-медичні, психологічні, психіатричні і криміналістичні судові експертизи. Судово-медична експертиза є обов'язковою для встановлення статевої зрілості, визначення віку потерпілої (ст. 242 КПК України).

Психіатрична і психологічна експертизи вирішують питання про стан психіки потерпілої і злочинця, можливість усвідомлювати свої дії, ступінь сугестивності потерпілої. При призначенні судово-медичної експертизи не можна ставити запитання: «Чи мало місце зґвалтування потерпілої?» Його вирішує суд. Експерту слід формулювати питання так: «Чи є на тілі потерпілого ознаки, що свідчать про статеві зносини?» Питання «Чи був статевий акт насильницьким?» належить до компетенції слідства і суду. Уявляється, що не правильно вимагати від експерта відповіді «Чи мали місце статеві зносини в неприродній формі?» Правильніше порушувати питання про наявність на тілі і статевих органах потерпілої свідків, що дозволяють робити висновок про статевий акт у неприродних формах. Ці питання можуть вирішити судово-сексологічна експертизи. Особливо важливим є висновок експерта-психолога при пред'явленні обвинувачення про зґвалтування потерпілої в безпорадному стані.

У виняткових для своєчасного вилучення зразків для лабораторного дослідження допускається проведення обстеження за заявою потерпілих, а також за заявою батьків або законних представників неповнолітніх. Про проведення обстеження судово-медичний експерт повинен негайно інформувати органи слідства (дівання).

Проведення експертизи осіб жіночої статі, експертом-чоловіком повинно здійснюватись в присутності середнього медичного працівника.

Одним із засобів вирішення складного питання про те, чи мали місце статеві зносини, є огляд і експертиза підозрюваного, в процесі яких проводиться дослідження його статевих органів, плям крові, сперми. У зв'язку з цим від конкретних обставин на вирішення експерта теж ставляться певні питання:

1. Яка приналежність крові в плямі?
2. В якій частині тіла або органу мала місце кровотеча, чи на відбулося воно з піхви?
3. Якщо кров з піхви, то яка причина кровотечі: (кровотеча, менструація і т. п)
4. Чи не має в плямах крові вагінальних клітин, яка їх групова приналежність?

При дослідженні плям сперми:

1. Чи не є в плямах сперми, знайдених на одязі підозрюваного, домішок вагінального походження?
2. Якщо такі домішки є, то яка їх групова приналежність? Чи не схожі вони з групою вагінальних клітин потерпілої?

3. Якщо пляма не є спермою, то чи не має в ній вагінального відокремлюваного? Яка його групова приналежність? Чи не схоже воно з групою вагінального відокремлення потерпілої?

При дослідженні статевих органів:

1. Чи є на статевих органах підозрюваного сліди зносин?
2. Яка приналежність вагінального вмісту, знайденого на статевих органах підозрюваного? Чи співпадає вона з групою вагінального вмісту потерпілої?
3. Чи не має на статевих органах підозрюваного мікробів піхви? Чи схожі вони з мікрофлорою піхви потерпілої?
4. Чи не є на статевому члені підозрюваного волокон тканин одягу і білизни? Чи схожі вони з волокнами тканини одягу або білизни потерпілої? Чи не схожі вони з волокнами тканини одягу підозрюваного?
5. Чи є під крайньою плоттю статевого члену уламки волосся? Чи схожі вони з волоссям підозрюваного?
6. До якої групи відноситься вагінальний вміст і як характеризується мікрофлора жінки, з якою підозрюваний, за його словами, мав останні статеві стосунки? Чи співпадає вона з групою вагінального вмісту і мікробами, знайденими на статевих органах підозрюваного?
7. Чи підтверджується медичними даними можливість здійснення статевих зносин підозрюваного з потерпілою?
8. Чи не має медичних даних, що включають можливість здійснення статевих зносин їх такою жінкою?

Як правило, огляд підозрюваного і огляд його одягу повинен проводитися негайно, інакше сліди злочину можуть бути втрачені.

Після огляду підозрюваного і потерпілої їх одяг, взуття, а також інші речі, мазки із статевого члена підозрюваного і піхви потерпілої представляються експерту. В необхідних випадках слідчий може отримати зразки крові, слини, волосся потерпілої і підозрюваного для порівняльного дослідження при проведенні експертизи. У зв'язку з цим на вирішення експерта ставляться наступні питання:

1. Чи є на вказаних речах сліди крові, сперми або волосся? Якщо так, то яка групова, видова і типова приналежність крові і з якої частини тіла або органу вона утворилася?
2. Чи належить волосся людині?
3. Чи є в мазках з піхви потерпілої сперма?

При розслідуванні зґвалтувань у слідчого нерідко виникають питання, вирішення яких вимагає спеціальних знань в області різних галузей науки і техніки. В таких випадках (вони перераховані в ст. 243 КПК України) він призначає експертизу. До речі дуже важливо мати висновок експерта і про психічний стан потерпілої і підозрюваного, оскільки він має велике не тільки судово-процесуальне, але і кримінально-правове значення і робить вирішальний вплив на кваліфікацію дій винного. Залежно від обставин на вирішення судово-психіатричної експертизи слідчий може ставити різні, стани обох осіб, що стосуються, до і після здійснення злочину.

Перед призначенням експертизи слідчий збирає матеріали, що характеризують дану особу, детально допитує родичів і осіб, близьких, його знайомих, які часто спілкувалися з ним. При цьому необхідно з'ясувати, чи страждав даний громадянин психічним захворюванням, які особливості його поведінки в різних життєвих ситуаціях, в спілкуванні з оточуючими, чи не проходив він лікування в психіатричній лікарні і якщо так, то витребувати і залучити матеріали з історії його хвороби. В необхідних випадках експерту необхідно дати можливість поговорити з родичами і знайомими цієї особи.

З розглянутих особливостей проведення слідчих (розшукових) дій у провадженні про зґвалтування та особливостей поведінки працівників правоохоронних органів, зокрема, слідчого можна зробити наступні висновки. Слід підкреслити, що розглянуті питання не є вичерпними, оскільки практично не можливо передбачити всіх обставин, всіх подій і наперед спланувати раз і назавжди дані слідчі (розшукові) дії по них. Важливо постійно удосконалювати свою професійну майстерність, відточувати навички, настирливо опановувати методика розслідування зґвалтувань.

Загалом, вбачається, що у розслідуванні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи мають місце серйозні недоліки, особливо щодо вчинення фактів зґвалтування. Основними причинами цього є, з одного боку, складність кримінальних проваджень даної категорії, а з іншого, відсутність у багатьох слідчих достатніх навиків і знань методики розслідування зґвалтувань.

До числа найважливіших завдань розслідування відноситься одержання відповіді на питання: чи вчинений факт зґвалтування. Якщо так, то перед слідчими органами виникає безліч питань, які підлягають негайному встановленню. При цьому органи розслідування прибігають до пошукових заходів, своєрідним тактичним прийомом, сполучаючи свої слідчі заходи з роботою органів поліції, яким слідчий дає доручення. При цьому особливе важливе значення має чітка взаємодія слідчого й працівників карного розшуку при аналізі вихідної інформації, розробці версій, плануванні й здійсненні комплексу слідчих дій й оперативно-розшукових заходів.

При оцінці доказів, виявлених при огляді місця події, висувуються дедуктивні версії, що підлягають перевірці. Перевірка тієї або іншої версії, дослідження речових доказів вимагають досліджень за допомогою спеціальних науково-технічних методів і прийомів.

Під час проведення допиту слідчому дуже важливо встановити емоційний контакт, який дозволить зняти напругу та провести допит постраждалої від зґвалтування особи. Допит потрібно проводити в сприятливій обстановці, враховуючи психологічний стан постраждалої особи та у формі вільної розповіді, при цьому дуже тактичними питаннями встановлювати факти вчинення зґвалтування. До проведення допиту може долучено бути відповідних фахівців, зокрема, психолога, але кількість осіб при допиті повинно бути обмеженою, щоб не створювати напругу для постраждалої особи.

Для правильного проведення допитів постраждалих осіб від зґвалтування не буде зайвим впровадження частих заходів, тренінгів тощо серед правоохоронців щодо підвищення рівня кваліфікації у проведенні допиту осіб, які постраждали від фактів вчинення зґвалтувань.

Розділ п'ятий**Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа****Малярчук Олексій Васильович**

Кандидат економічних наук

ORCID: 0009-0004-6947-2820

*Чернівецький торговельно-економічний інститут ДТЕУ***5.1. Стратегії ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки**

Робота досліджує сучасні підходи до формування бюджетної політики в умовах економічної невизначеності. Автори аналізують фактори, що впливають на ефективність бюджетування, та пропонують практичні рекомендації щодо адаптації бюджетного процесу до змінних економічних умов. Особливу увагу приділяється методам прогнозування, управлінню ризиками та оптимізації витрат. Дослідження базується на аналізі реальних кейсів та найкращих практик світових компаній і організацій. Результати монографії можуть бути корисними як для теоретиків, так і для практиків у сфері фінансового управління. Ключові слова: бюджетування, нестабільна економіка, управління ризиками, оптимізація витрат, економічна невизначеність.

Актуальність написання роботи обумовлена зростаючою непередбачуваністю глобальної економічної ситуації. Сучасні економічні реалії вимагають від компаній та організацій гнучких і адаптивних підходів до фінансового планування та управління ресурсами. Часті зміни в макроекономічному середовищі, політична нестабільність, коливання валютних курсів і ринкові шоки створюють значні виклики для ефективного бюджетування. Відсутність надійних методів прогнозування та управління ризиками може призвести до фінансових втрат і зниження конкурентоспроможності. Дана монографія спрямована на вирішення цих проблем шляхом дослідження сучасних стратегій та інструментів, що дозволяють забезпечити стійкість та ефективність бюджетного процесу в умовах невизначеності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проаналізувавши ряд публікацій вчених, можна прийти до висновків, що процес бюджетування все частіше цікавить та розглядається в працях різних вчених, серед яких як закордонні, так і вітчизняні роботи, а саме: Джай К. Шим, Ю. Б. Пронін, З. Є. Шершньова, А. І. Козаченко, В. М. Самочкіна, Л. В. Гнілицька, Т. С. Клебанова, Н. С. Куркін, В. М. Пономарьов, О. М. Бандурка та ін.

Значний вклад у розробку теоретичних та практичних основ бюджетного процесу зробили як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Серед них Е. Аткинсон, Ю. Брігхем, Р. Речлін, Д. Хан, Х. Хунгенберг, Д. Сігел, Дж. Шим, Т. Г. Бень, С. В. Білобловський, О. Б. Бутнік-Сіверський, С. Ф. Голов, О. Є. Кузьмін, О. Г. Мельник, Т. Л. Мостенська, С. В. Онищенко, О. О. Орлов, В. П. Савчук, О. О. Терещенко, А. В. Шегда та інші. У їхніх дослідженнях розкрито різні аспекти бюджетного процесу як елементу системи фінансового управління, визначено проблеми впровадження бюджетування на підприємствах, розглянуто методики аналізу виконання бюджетів та охарактеризовано порядок формування бюджетів за центрами відповідальності.

Метою написання монографії «Стратегії ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки» є дослідження та розробка сучасних методів і підходів до бюджетування, які забезпечують стійкість і ефективність фінансового планування в умовах економічної невизначеності. В умовах частих економічних потрясінь, політичної нестабільності та коливань на ринках, компанії та організації стикаються з великими викликами щодо управління своїми фінансами. Тому ця робота має на меті проаналізувати вплив цих факторів на бюджетний процес, вивчити передові практики та кейси успішних компаній, а також запропонувати практичні рекомендації для адаптації бюджетних стратегій до мінливих умов. Автори прагнуть надати читачам інструменти для прийняття обґрунтованих фінансових рішень, управління ризиками та оптимізації витрат, що сприятиме підвищенню фінансової стійкості та конкурентоспроможності підприємств в сучасному економічному середовищі.

Вклад основного матеріалу. Бюджетування на підприємстві є систематичним процесом планування, управління та контролю фінансовими ресурсами. Основна мета бюджетування полягає у встановленні фінансових цілей, розробці планів на їх досягнення і контролі за виконанням цих планів. В контексті підприємства бюджети можуть охоплювати різні аспекти, такі як доходи, витрати, інвестиції, капітальні вкладення, виробничі потужності тощо.

Бюджетування – це управлінська технологія, яка використовується для підвищення відповідальності керівників різного рівня управління за фінансові результати, які досягнуті очолюваними ними структурними підрозділами [1, с. 27].

На мікрорівні процес бюджетування почав використовуватися у 2 половині 20 століття в США, Японії та західній Європі [11].

Згідно з сучасним розумінням, термін «бюджет» означає планування у кількісному виразі, що використовується як інструмент контролю та координації виконання цього плану. Бюджет стає складовою частиною системи управлінського контролю, оскільки фактичні результати порівнюються з плановими для вживання необхідних заходів [6, с. 60].

Основні аспекти бюджетування на підприємстві представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Складові бюджетування підприємства

№	Складова	Характеристика ознаки
1	Планування	Визначення фінансових цілей і розробка стратегій для їх досягнення через складання планів на різні періоди (наприклад, річний, квартальний).
2	Координація	Забезпечення взаємодії між різними відділами та функціональними групами для забезпечення виконання бюджетних показників і досягнення загальних цілей підприємства.
3	Контроль	Моніторинг фактичних результатів порівняно з планованими показниками і вживання необхідних корекційних заходів у разі відхилень.
4	Оптимізація ресурсів	Забезпечення ефективного використання фінансових, людських та матеріальних ресурсів підприємства з метою забезпечення його стійкого розвитку і збільшення прибутковості.

Бюджетування є важливим інструментом управління, який допомагає підприємствам не тільки планувати свою діяльність, але й ефективно управляти ресурсами та досягати стратегічних цілей.

Створення і ефективне функціонування системи бюджетування на підприємстві залежить від комплексу заходів, які включають наступні аспекти [3]:

1. Технологічна складова бюджетування, що охоплює інструменти фінансового планування (формати і типи бюджетів, система цільових показників і стандартів), процес консолідації бюджетів на різних рівнях управління та функціональному призначенні та інші компоненти.

2. Організаційна складова бюджетування, що включає структуру фінансового управління компанії (центри обліку, які є об'єктами бюджетування), бюджетний регламент і механізми бюджетного контролю (процедури формування, представлення, узгодження та затвердження бюджетів, порядок коригування, збір та аналіз даних про виконання бюджету), розподіл функцій між функціональними службами та структурними підрозділами на різних рівнях управління, а також систему внутрішніх нормативних документів.

3. Автоматизація фінансових розрахунків, що включає розробку фінансових прогнозів, в тому числі сценарний аналіз і інтегроване управління, що дозволяє оперативно отримувати інформацію про виконання бюджетів за окремими напрямками діяльності, видами продукції, контрактами, структурними підрозділами, філіями та дочірніми компаніями підприємства.

Процес впровадження бюджетування на підприємстві є складним з кількох причин [13]:

- системна організація бюджетування вимагає створення систематичної структури для планування, контролю та звітності, що охоплює всі аспекти діяльності підприємства;

- бюджетування часто потребує зміни у культурі організації, включаючи залучення персоналу до активного участі в процесі планування і виконання бюджетів;

- технологічні аспекти, які вимагають використання відповідних інформаційних технологій для збору, обробки та аналізу даних і є важливим для успішного впровадження бюджетування.

Таким чином, підприємства часто стикаються з різними проблемами під час процесу бюджетування. Найпоширенішими проблеми є недостатня точність прогнозів, а саме прогнозування майбутніх фінансових результатів і витрат, особливо в умовах економічної нестабільності або швидко змінюючихся умов на ринку. Проблема прогнозування напряму залежить від відсутності даних.

Бюджетування вимагає активної участі менеджерів і ключових співробітників. Якщо персонал не залучений до процесу або має обмежене розуміння його значення, це негативно впливає на процес бюджетування, особливо це стосується неефективного використання бюджетів. Іноді бюджети створюються, але не використовуються ефективно в реальній діяльності підприємства через різні причини, такі як недостатній моніторинг або недостатня реакція на відхилення від плану або конфлікти між відділами. Якщо говорити про людський фактор, то різні відділи часто мають власні інтереси і пріоритети, що

також призводить до конфліктів у процесі розподілу ресурсів через бюджет.

Центральним етапом у стратегічному плануванні є аналіз зовнішнього середовища підприємства, який включає систематичне вивчення економічного контексту з метою виявлення поточних та майбутніх можливостей і загроз, що можуть впливати на досягнення їх стратегічних цілей. Організації, які активно та всебічно досліджують своє зовнішнє середовище, готові до викликів, менше піддаються стресам і кризам, сприяючи творчому та інноваційному підходу до управління [9].

Бюджетування в стратегічному плануванні відіграє ключову роль у керуванні організацією чи державним установами. Воно є процесом розподілу ресурсів на майбутнє, що спрямоване на досягнення стратегічних цілей. Припустимо, що компанія планує розширення своєї діяльності на нові ринки. Бюджетування у цьому випадку допомагає визначити необхідні фінансові ресурси для впровадження стратегії, включаючи витрати на маркетинг, дистрибуцію, дослідження та розвиток.

Стратегічне планування передбачає визначення довгострокових цілей і вибір оптимальних шляхів їх досягнення. Бюджетування в свою чергу конкретизує ці цілі, розподіляючи фінансові ресурси на конкретні проекти та завдання. Наприклад, якщо стратегічна мета – збільшити частку на ринку на 15% протягом наступних трьох років, бюджетування визначає, скільки треба витратити на рекламу, дослідження ринку, підтримку клієнтів та інші ініціативи, щоб ціль була досягнута.

Стратегічне планування виконує декілька важливих функцій у процесі бюджетування: визначення стратегічних цілей; ресурсне планування; планування фінансових результатів; управління прийняттям рішень; моніторинг і контроль.

Більш детально функції стратегічного планування розглянуто у табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика функцій стратегічного планування на підприємстві

Ознака	Характеристика ознаки
Визначення стратегічних цілей	Стратегічне планування визначає довгострокові цілі та напрямки розвитку підприємства. Ці цілі є основою для формулювання бюджетів і визначення фінансових ресурсів.
Ресурсне планування	На основі стратегічних цілей визначаються потреби підприємства у ресурсах, включаючи фінансові, людські, матеріальні та інші ресурси. Бюджетування відображає розподіл цих ресурсів.
Планування фінансових результатів	Стратегічне планування визначає очікувані фінансові результати на довгостроковий період. Це включає прогнозування доходів, витратта фінансових показників, які потрібні для реалізації стратегії.
Керівництво прийняттям рішень	Стратегічне планування надає основу для прийняття управлінських рішень щодо виділення ресурсів, визначення пріоритетів і реагування на зміни в зовнішньому середовищі. Бюджетування конкретизує ці рішення і визначає конкретні кроки для досягнення стратегічних цілей.
Моніторинг і контроль	Стратегічне планування включає систему моніторингу і контролю за виконанням стратегії та бюджетів. Це дозволяє вчасно виявляти відхилення від планів і коригувати стратегію або бюджетні асигнування для досягнення кращих результатів.

Таким чином, стратегічне планування не лише визначає загальну стратегію розвитку підприємства, а й є важливим керівним інструментом у процесі бюджетування, спрямованим на ефективне управління ресурсами та досягнення поставлених цілей.

Оскільки бюджети є планами, що змінюються з часом, керівництво може використовувати різні методики для їх підготовки [20]. Саме тому важливо правильно організувати бюджетування.

Найбільш широко використовуваним та науково обґрунтованим є загальний бюджет, що представляє собою узгоджений план дій для всіх підрозділів або функціональних областей організації. Він складається з двох основних компонентів – операційного і фінансового бюджетів та додаткових [14, с. 250].

Загальний бюджет є ключовим інструментом управління фінансами та ресурсами організації, оскільки він об'єднує усі аспекти її діяльності в єдину стратегічну дорожню карту.

Складові операційного бюджету підприємства зображено на рис. 1.

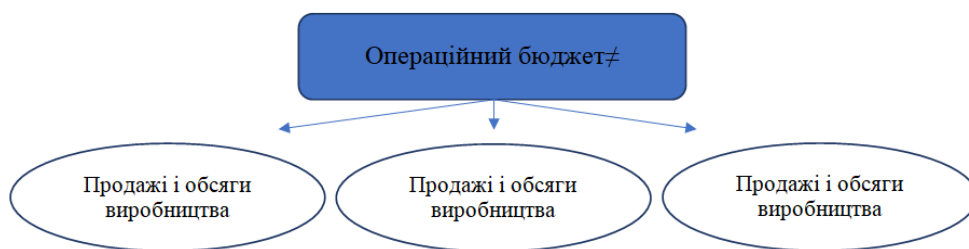

Рис. 1. Складові операційного бюджету

Операційний бюджет визначає прогностичні обсяги продажів і виробництва на основі ринкових умов та стратегічних цілей організації, включає оцінку витрат на сировину, матеріали та інші виробничі ресурси, необхідні для виробництва продукції або надання послуг, а також охоплює заробітну плату, соціальні виплати та інші витрати, пов'язані з оплатою праці персоналу.

Також сюди входять інші операційні витрати, такі як витрати на маркетинг, дистрибуцію, адміністративні витрати та інші загальновитратні витрати підприємства.

Другий компонент загального бюджету – фінансовий (рис. 2).

Рис. 2. Складові фінансового бюджету підприємства

Касовий бюджет прогнозує потреби в грошових коштах для забезпечення операційної діяльності, включаючи платежі за сировину, оплату праці та інші регулярні витрати. Бюджет капітальних витрат оцінює витрати на капітальні інвестиції, такі як нове обладнання, будівництво або розширення об'єктів. Прогнозування фінансових результатів включає прогноз доходів, витрат і прибутків на основі планових показників і стратегічних цілей організації.

Додаткові компоненти загального бюджету можуть включати:

- бюджети за проектами чи програмами, що деталізують витрати на конкретні проекти або програми, що допомагають досягнути стратегічних цілей;
- бюджети за відділами або функціональними областями, тобто розподіляють бюджетні асигнування між різними відділами або функціональними одиницями організації.

Загальний бюджет дозволяє організації узгодити всі її фінансові і операційні активності з метою ефективного використання ресурсів і досягнення стратегічних цілей. Такий підхід сприяє внутрішньому контролю, моніторингу виконання планів і прийняттю управлінських рішень на основі об'єктивних фінансових даних.

Нестабільність – це стан системи, який проявляється у коливаннях через порушення її внутрішніх зв'язків. Вітчизняний науковець В. М. Геєць зазначає, що нестабільність є невід'ємною рисою економічного розвитку [4, с. 2]. Економічна нестабільність – це стан економіки, що характеризується значними коливаннями та непередбачуваністю в різних економічних показниках, таких як рівень інфляції, валютний курс, рівень безробіття, темпи економічного зростання тощо. Вона може виникати через різні внутрішні та зовнішні фактори, включаючи політичні кризи, зміни в урядовій політиці, глобальні економічні шоки, природні катастрофи та інші непередбачувані події.

Основними ознаками економічної нестабільності є неповнота ключових процесів ринкової трансформації, обмеженість внутрішнього ринку, значна залежність від зовнішніх ринків, низький рівень економічного суверенітету в умовах прискореного зростання фінансового сектору, який відірваний від реальної економіки, застаріла структура економіки та її висока енергоємність [14].

Підходи до розуміння сутності поняття «економічна нестабільність» представлено на рис. 3.

Рис. 3. Підходи до розуміння економічної нестабільності

Макроекономічна нестабільність охоплює широкий спектр факторів, що впливають на загальний економічний стан країни. Ці фактори можуть включати високий рівень інфляції, коливання валютних курсів, зміни в рівні безробіття та значні коливання валового внутрішнього продукту (ВВП). Така нестабільність спричинена різними внутрішніми та зовнішніми шоками, такими як фінансові кризи, політична нестабільність, зміни в глобальних економічних умовах тощо. В умовах макроекономічної нестабільності підприємства стикаються з підвищеним ризиком і невизначеністю, що ускладнює планування та прогнозування їхньої діяльності.

Зовнішнє економічне середовище підприємства включає в себе всі зовнішні фактори, які впливають на його діяльність, такі як ринкові умови, конкуренція, регуляторна політика, політичні та соціальні фактори. Нестабільність цього середовища може проявлятися у вигляді раптових змін у законодавстві, нових регуляторних вимог, зміни в умовах торгівлі та доступі до ринків, політичних криз, а також соціальних заворушень [12, с. 21]. Ці фактори створюють додаткові ризики для підприємств, які змушені швидко адаптуватися до нових умов, що впливають на їхню конкурентоспроможність і стабільність.

Розбалансованість економічної системи держави характеризується відсутністю стабільності та гармонійного розвитку економічних відносин. Це може включати дисбаланси між попитом і пропозицією, дефіцит бюджету, високий рівень державного боргу, нерівномірний розвиток регіонів та галузей економіки. Така розбалансованість часто призводить до соціально-економічних проблем, таких як безробіття, низький рівень життя населення та нерівність. В результаті підприємства в таких умовах змушені працювати в середовищі підвищених ризиків і невизначеності, що вимагає від них високої адаптивності та гнучкості у прийнятті управлінських рішень.

Волатильність економічних показників означає значні коливання ключових економічних індикаторів, таких як рівень інфляції, валютні курси, процентні ставки, ціни на сировину та енергоносії. Висока волатильність ускладнює процес планування та прогнозування для підприємств, оскільки вони змушені мати справу з непередбачуваними змінами вартісних факторів, що впливають на їхню діяльність. Це може призводити до непередбачених фінансових втрат, зниження прибутковості та зростання витрат на управління ризиками.

В умовах економічної нестабільності підприємства та інвестори стикаються з високим рівнем невизначеності, що ускладнює прийняття рішень, планування та прогнозування [8, с. 226]. Це призводить до зниження інвестиційної активності, зростання вартості капіталу, зменшення споживчого попиту та зростання ризиків банкрутства. Уряди та центральні банки, своєю чергою, змушені вживати заходів для стабілізації економіки, таких як зміна монетарної та фінансової політики, регулювання фінансових ринків та підтримка ключових секторів економіки [8, с. 220].

Економічна нестабільність впливає на всі рівні економіки – від великих міжнародних корпорацій до малих підприємств і домогосподарств. Вона може призводити до соціальних наслідків, таких як зростання безробіття, зниження рівня життя та збільшення соціальної напруги. Тому розуміння причин і механізмів економічної нестабільності є важливим для розробки ефективних стратегій управління і мінімізації її негативного впливу.

Економічна нестабільність може бути викликана різними факторами, які значно впливають на діяльність підприємств та ускладнюють процес бюджетування (табл. 3).

Таблиця 3

Фактори економічної нестабільності

Фактор	Характеристика	Зона впливу
Політичні кризи	Зміни в уряді, політичні конфлікти та нестабільність у державному управлінні можуть спричиняти економічну невизначеність.	Інвестиційний клімат, зміну регуляторного середовища та політику щодо бізнесу.
Валютні коливання	Значні зміни курсу національної валюти можуть вплинути на вартість імпортованих товарів і послуг, а також на доходи від експорту.	Створює невизначеність у плануванні фінансових показників та управлінні грошовими потоками.
Інфляція	Високий рівень інфляції призводить до зростання витрат на сировину, матеріали, працю та інші ресурси.	Ускладнює прогнозування витрат і доходів, а також впливає на купівельну спроможність споживачів.
Зміни податкового законодавства	Введення нових податків або зміни ставок податків можуть мати значний вплив на фінансові результати підприємств.	Вимагає швидкого реагування та адаптації бюджетних планів.
Коливання цін на сировину	Економічні кризи, рецесії або підйоми на глобальному рівні можуть впливати на внутрішні ринки та економіку.	Зниження попиту на продукцію, зростання конкурентного тиску та інших викликів.
Глобальні економічні тенденції	Економічні кризи, рецесії або підйоми на глобальному рівні можуть впливати на внутрішні ринки та економіку.	Зниження попиту на продукцію, зростання конкурентного тиску та інших викликів.

Розроблено на основі [16; 7]

Ці фактори створюють додаткові ризики для підприємств та ускладнюють процес бюджетування. Підприємства змушені адаптувати свої бюджетні плани, розробляти сценарії для різних економічних умов та впроваджувати стратегії управління ризиками.

Умови економічної нестабільності створюють значні виклики для процесу бюджетування підприємств [16, с. 37]. Основні з них включають:

- необхідність у високій адаптивності;
- нестабільність прогнозів;
- неточні прогнози доходів і витрат;
- підвищене управлінське навантаження;
- необхідність збільшити управлінські резерви.

Підприємства повинні швидко реагувати на зміни в економічному середовищі, такі як коливання курсів валют, зміни в цінах на сировину чи енергетичні ресурси, в той час як прогнозування умов економіки у нестабільних умовах стає складним завданням через непередбачувані зміни [5, с. 704]. Підприємства змушені оперувати з більшими ризиками і можуть бути сильно позначені на непередбачуваних економічних змінах. Це призводить до великих коливань у доходах і витратах підприємств і впливає на фінансову стабільність та здатність планувати на довгострокові періоди.

Умови нестабільної економіки вимагають від управління більшого часу та зусиль на аналіз, моніторинг і коригування бюджетних показників, що створює додаткові виклики для ресурсів і управлінського персоналу [2, с. 656]. Отже, підприємства можуть бути змушені створювати більші резерви і запаси, щоб згладжувати фінансові ризики, пов'язані з нестабільністю.

Для ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки підприємствам необхідно адаптувати свої стратегії. Це включає використання сценарного планування, розробку декількох варіантів бюджетів, регулярний моніторинг зовнішнього середовища та швидке реагування на зміни [15, с. 510].

Розгляне основні стратегії бюджетування (табл. 4).

Таблиця 4

Стратегії бюджетування підприємства

Стратегія	Опис
Традиційне бюджетування	Базується на історичних даних і прогнозує майбутні витрати та доходи на основі цих даних.
Швидке бюджетування	Дозволяє швидко реагувати на зміни та адаптувати бюджет в реальному часі, зменшуючи час на підготовку і реакцію.
Цільове бюджетування	Фокусується на досягненні конкретних стратегічних цілей організації, визначаючи ресурси для цих цілей.
Прогнозне бюджетування	Орієнтоване на аналіз майбутніх тенденцій і можливостей для планування витрат і доходів з урахуванням цих тенденцій.
Бюджетування за програмами	Оцінює витрати і доходи з точки зору їх внеску до досягнення цілей програми або проекту.
Zero-Based Budgeting (ZBB)	Починає кожен бюджетний період з нуля, переглядаючи всі витрати знову з метою оптимізації витрат і підвищення ефективності.
Роллінг бюджетування	Переглядає і оновлює бюджет на регулярній основі (наприклад, щомісяця або щокварталу), щоб відповідати змінам у внутрішніх та зовнішніх умовах.
Активне управління бюджетом	Аналізує і коригує бюджет в реальному часі з метою відповідності стратегічним цілям і умовам ринку, забезпечуючи адаптивність та ефективність бюджету.

Отже, при впровадженні системи бюджетування у корпоративних структурах, фінансовому менеджеру важливо з'ясувати ціль складання бюджетів та їх відповідність. Зазвичай, мета бюджетування співпадає з стратегічною метою розвитку підприємства, яка полягає у підвищенні ефективності корпорації шляхом досягнення максимальної вартості, максимізації прибутку при мінімальних витратах та інших цілях [18, с. 61].

Одним із важливих аспектів бюджетування є контроль за відхиленнями фактичних показників від бюджетних. Для цього підприємствам необхідно використовувати сучасні методи аналізу, такі як ABC-аналіз, маржинальний аналіз та управління за ключовими показниками ефективності (KPI). Цей процес дозволяє вчасно виявляти і аналізувати відхилення, що допомагає управлінню приймати відповідні коригувальні заходи.

Розглянемо перший метод аналізу – ABC-аналіз (ABC Analysis). ABC-аналіз використовується для класифікації елементів (наприклад, витрат або продуктів) за їх значущістю. У контексті контролю за відхиленнями бюджетних показників ABC-аналіз може допомогти ідентифікувати ключові області або витрати, які мають найбільший вплив на загальний бюджет. Таким чином, витрати або проекти класифікуються як А (найбільш значущі), В (середньої значущості) і С (найменш значущі). Управління може зосередити увагу на критичних областях з великими відхиленнями для пріоритетного регулювання [7, с. 47].

Існує також маржинальний аналіз (Margin Analysis), який дозволяє визначити внесок окремих продуктів або послуг у загальний прибуток підприємства. Підприємство порівнює фактичні маржі з планованими маржами для кожного продукту чи послуги. Відхилення можуть вказувати на нестачу чи перевищення планових показників, що вимагає подальшого аналізу і коригування стратегій [19, с. 61].

Управління за ключовими показниками ефективності (KPI) є ще одним видом аналізу та контролю. KPI встановлюються для вимірювання успішності організації в досягненні стратегічних цілей. В контексті контролю за відхиленнями KPI дозволяють оцінити фактичні результати порівняно зі стандартами та виявити відхилення. Наприклад, якщо в KPI вказано доход на одиницю продукції, а фактичні показники виявили відхилення, це може вказувати на проблеми у виробництві чи маркетингу.

Практичний підхід до контролю за відхиленнями виражається через:

- моніторинг і аналіз фактичних показників порівняно з бюджетними;
- аналіз причин відхилень, виявлення основних факторів, які впливають на результати;
- розробка та реалізація коригувальних заходів для мінімізації негативних відхилень і максимізації позитивних.

Ефективний контроль за відхиленнями дозволяє підприємствам адаптуватися до змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі, забезпечуючи стабільність та зростання.

Розглянемо приклади успішного впровадження стратегій бюджетування на конкретних підприємствах, які ілюструють практичні аспекти застосування цих стратегій.

Перший приклад це впровадження Zero-Based Budgeting (ZBB) в компанії FMCG. Ця компанія є великим виробником товарів споживчого призначення, яка використовує стратегію Zero-Based Budgeting (ZBB).

Практичним аспектом впровадження даної стратегії є аналіз усіх витрат, підвищення ефективності та управління ресурсами.

Виробник використовував ZBB для перегляду усіх витрат на кожному етапі виробництва і продажу продукції. Дана стратегія дозволила ідентифікувати неефективність у витратах і зменшити їх, наприклад,

шляхом оптимізації витрат на логістику та маркетинг. Також компанія зосередилася на витратах, які мають найбільший вплив на кінцевий результат, забезпечуючи ефективне використання ресурсів.

Використання КРІ для управління різними підрозділами в мережі роздрібних магазинів має свої практичні аспекти, зокрема кожен магазин може мати свої КРІ, такі як оборот, маржа, частка ринку тощо, встановлені відповідно до стратегічних цілей компанії. Керівництво щомісяця аналізує фактичні показники в порівнянні з планованими, виявляючи відхилення та вживаючи заходів для їх коригування. Застосування КРІ стимулювало конкуренцію між магазинами і підвищило загальну ефективність мережі.

Використання маржинального аналізу в виробничій компанії під час економічної нестабільності сприятиме розрахунку маржі, оптимізації виробництва, а також плануванню ресурсів [19, с. 56]. Компанія регулярно розраховуватиме фактичну маржу для кожного типу продукції і порівнюватиме її з планованою, зможе проводити аналіз відхилень в маржах, що дозволить виявляти неефективності в виробництві і вчасно вносити корективи для покращення виробничих процесів.

Оцінка ефективності запропонованих стратегій бюджетування є важливим кроком для забезпечення їх успішного впровадження і відповідності до стратегічних цілей організації. Вона включає в себе детальний аналіз та оцінку різних аспектів, які впливають на результативність бюджетування. Ось ключові етапи оцінки ефективності стратегій:

Постановка метрик ефективності є першим кроком, тобто це означає встановлення чітких метрик для вимірювання ефективності стратегій бюджетування. Ці метрики можуть включати:

- відхилення від бюджету, а саме частка фактичних витрат і доходів порівняно з планованими;
- оцінка ефективності витрат, виміряна за допомогою різних методів, таких як ROI (Return on Investment) або ROS (Return on Sales);
- вимірювання досягнення стратегічних цілей через впровадження стратегій бюджетування.

Для оцінки ефективності необхідно зібрати достатню кількість фактичних даних і порівняти їх з планованими показниками. Цей процес включає:

- збір деталізованих даних про фінансові та операційні показники;
- порівняння фактичних результатів з бюджетними і виявлення відхилень;
- аналіз причин, що призводять до відхилень, що дозволяє виявити сильні та слабкі сторони стратегій.

Оцінка впливу на бізнес-процеси є важливим аспектом є оцінка того, як запропоновані стратегії впливають на бізнес-процеси підприємства включає покращення ефективності, зменшення ризиків та підвищення конкурентоспроможності підприємства [17, с. 164].

Аналіз відповідності стратегій стратегічним цілям – кінцевий етап. Це оцінка того, наскільки стратегії відповідають стратегічним цілям підприємства:

- порівняння результатів з планами розвитку і стратегіями підприємства;
- у разі необхідності коригування стратегій для досягнення максимальної відповідності до стратегічних цілей.

Оцінка ефективності запропонованих стратегій бюджетування є важливим інструментом для керівництва підприємства, який дозволяє визначити їх відповідність стратегічним цілям, зменшити ризики та підвищити ефективність управління фінансами і ресурсами. Детальний аналіз і систематичний підхід до оцінки є ключовими аспектами успішного впровадження стратегій бюджетування в умовах нестабільної економіки.

Висновки. У сучасних умовах нестабільної економіки стратегії ефективного бюджетування стають важливим інструментом для підтримки фінансової стійкості підприємств. Нестабільність економічного середовища вимагає від компаній не лише стратегічного планування, а й здатності адаптуватися до швидко змінюючихся умов. Основні стратегії ефективного бюджетування в таких умовах включають активне управління ліквідністю, що забезпечує готовність до непередбачених фінансових викликів, сценарне планування для адаптації до різних економічних сценаріїв, а також управління ризиками через розумне розподіл фінансових ресурсів. Гнучкість і швидкість реагування на зміни взаємодії з ринковими умовами також стають ключовими аспектами успішного бюджетування.

Отже, ефективне бюджетування не лише забезпечує виживання підприємств у кризових ситуаціях, але й сприяє їхньому зростанню та розвитку, роблячи можливим використання кращих практик управління та вирішення стратегічних завдань компанії.

Джерела

1. Бланк І. А. Управління активами та капіталом підприємства. Київ. Ніка-Центр. 2018. С. 44.
2. Богацька Н. М., Кричевська О. А. Організаційно-економічний механізм забезпечення прибутковості підприємства. Молодий вчений. 2016. №12. С. 655-658.
3. Вініченко М. М. Визначення цільової функції бюджетування / М. М. Вініченко. Фінанси України. 2019. № 6. С. 119-124.
4. Геєць В. М. Нестабільність та економічне зростання / В. М. Геєць. Київ: Інститут економічного прогнозування. 2010. 344 с.
5. Голов С. Ф. Управлінський облік: навч. посіб. Київ, 2018. 704 с.
6. Дробот Н. М. Напрями удосконалення бюджетування на підприємствах. Н. М. Дробот. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2020. Вип. 163. Ч. 3. С. 59-62.
7. Журавко О. С., Темченко А. В. «Гнучке бюджетування» як дев'ять механізмів планування на виробничих підприємствах. Міжнародна науковопрактична конференція «Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України». 2022. С. 45-49.

8. Комаринець С. О. Оцінювання нестабільності зовнішнього економічного середовища підприємства. Науковий вісник НЛТУ України. Львів: РВВ НЛТУ України. 2020. Вип. 22.4. С. 220-226.
9. Костецький В. В. Сутнісно-теоретичні підходи до визначення фінансового забезпечення діяльності підприємства. Галицький економічний вісник. 2019. №4 (29). С. 135-145.
10. Куцик В. І. Технологія бюджетування як інструмент управління підприємством. Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. 2011. Вип. 21.5. С. 248-253.
11. Медвідь Л. Г. Особливості бюджетування у цукровому виробництві: навч. посіб. Львів, 2014. 176 с.
12. Молвинский А. Типові помилки при побудові систем бюджетування. 2018. 21 с.
13. Рудик Н. І. Розвиток бюджетування як технології управління маркетингом. Глобальні та національні проблеми економіки, 21, 2018 рік. С. 392-395.
14. Рудницька О. В. Аналіз причин виникнення фінансово-економічної кризи в національній економіці [Електронний ресурс] О. В. Рудницька. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2011_17_2/Rudnytska.pdf.
15. Самусевич Я. В., Темченко А. В. Автоматизація процесу бюджетування на підприємствах. IV Всеукраїнська науково-практична інтернет конференція «Економічна безпека: держава, регіон, підприємство». Полтава, 2021. 510 с.
16. Свистун Л., Нечухран К., Шустваль Д. Теоретичні засади управління грошовими потоками підприємств у умовах кризи в економіці. Modern Economics: електронне наукове фахове видання. 2020. № 21. С. 37-38.
17. Каціцька Г., та Осипов Д. М. Антикризове управління в підприємницькому секторі в умовах ринкової економіки: Теоретичний аспект. Публічне управління і адміністрування в Україні, 33, 2023. С. 161-165. DOI: <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2023.33.30>
18. Пилипенко О., та Кравченко О. Криза як джерело інновацій у виробничо-економічних системах. Економіка і управління: Збірник наукових праць, Випуск 52, 2022. 52-64. DOI: <https://doi.org/10.32703/2664-2964-2022-52-52-64>.
19. Топило В. А. Впровадження системи бюджетування на підприємствах. Житомир. 2020 рік. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.8.157-17>
20. Analysts Christopher Iervolino and John E. Van Decker. «The Magic Quadrant for Financial Solutions for Business Performance Management». 2016. p. 27.

Євась Тетяна Володимирівна

ORCID: 0000-0002-9637-7341

Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

Жукова Ольга Анатоліївна

ORCID: 0000-0001-8751-5071

Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна»

5.2. Особливості сучасного антикризового менеджменту підприємства

Досліджено сутність антикризового менеджменту в сучасних умовах господарювання та визначено його головні аспекти і функції. Розглянуто основні цілі та відповідні завдання, які вирішує антикризовий менеджмент. Визначено послідовність етапів реалізації антикризового менеджменту підприємства, методи його здійснення та критерії його ефективності.

Ключові слова: криза, менеджмент, антикризовий менеджмент, антикризове управління.

Розвиток вітчизняних підприємств в реаліях сьогодення характеризується високим рівнем невизначеності та ризику, практично щоденними змінами, обумовленими не лише виробничо-економічними причинами, але й загрозами, які створює повномасштабна російська військова агресія щодо України.

За таких умов традиційні підходи, способи та методи прийняття управлінських рішень не завжди виявляються достатньо ефективними та фактично починають набувати постійного антикризового характеру.

Тому, створення ефективного механізму реалізації та забезпечення дієвості антикризового менеджменту для сучасного підприємства виступає одним із найактуальніших завдань його загальної системи управління.

Теоретичним та практичним аспектам антикризового менеджменту присвячені праці багатьох авторів, зокрема таких, як: Болотнов Д. Г., Васильєв О. В., Воєнна К. І., Гобела В. В., Гой В. В., Діденко Є. О., Живко З. Б., Кравчук Л. С., Леськів Г. З., Мартинець В. В., Мельник С. І., Фесюн А. С. та інших.

Метою даного дослідження є розкриття сутності, цілей, завдань, функцій, етапів, критерії та особливостей антикризового менеджменту підприємства в сучасних умовах функціонування.

Розглядаючи в загальному антикризовий менеджмент, необхідно зазначити, що його економічна сутність полягає в систематичному та стратегічному підході до управління підприємством з метою подолання кризових ситуацій та забезпечення його стійкого та сталого розвитку в умовах нестабільності [1, с. 53-54].

Антикризовий менеджмент являє собою систему управлінських заходів та рішень, що спрямовані на діагностику, попередження, профілактику, ліквідацію кризових явищ та нейтралізацію дії кризи в майбутньому [2].

Головні аспекти антикризового менеджменту підприємства включають: запобігання збиткам, забезпечення фінансової стійкості, максимізацію рентабельності, оптимізацію виробництва та управління ресурсами, управління ризиками та стратегічне планування. Все це дозволяє підприємству адаптуватись до змін середовища та умов господарювання, забезпечувати його стійкість та здатність до подальшого розвитку [1, с. 54-55].

Основними цілями антикризового менеджменту на сьогодні є:

1) організаційні цілі, що містять вдосконалення системи менеджменту підприємства, його організаційної структури та/або організаційно-правової форми;

2) виробничо-інноваційні цілі, які стосуються розширення асортименту, скорочення та оптимізації витрат на виробництво, впровадження та випуск нових видів продукції, робіт чи послуг, інноваційний розвиток підприємства у всіх сферах його діяльності;

3) фінансові цілі, що передбачають забезпечення необхідного рівня прибутковості, платоспроможності ліквідності та рентабельності діяльності;

4) кадрові цілі, які спрямовані на формування сприятливих умов роботи, зменшення соціально-психологічної напруги у колективі, особливо під час кризи;

5) маркетингово-збутові цілі, що передбачають вдосконалення комплексу маркетингу (товару, ціни, розподілу, просування), формування ефективної системи логістики, зменшення витрат на збут тощо [3, с. 173-174; 4].

З врахуванням сучасних надскладних умов функціонування, антикризовий менеджмент на підприємстві повинен вирішувати наступні завдання:

1) прогнозування виникнення, розвитку та ймовірних наслідків кризового стану підприємства та відповідно до ступеня загрози адекватна підготовка;

2) антикризовий супровід, що передбачає управління динамікою розвитку кризового стану, тобто дозволяє його прискорити, сповільнити, пом'якшити, посилити, а також забезпечення діяльності підприємства у кризовому стані;

3) організація та координація ефективних дій для послаблення негативних наслідків кризи;

4) превентивний супровід з метою завчасної підготовки на випадок настання кризи, у тому числі з використанням факторів і наслідків попередньої кризи для розвитку підприємства [5].

До функцій антикризового менеджменту відносять:

1) планування, що являє собою процес визначення цілей та їхніх змін, стратегій та програм антикризової стабілізації, ресурсів для їх досягнення;

2) організація, що передбачає формування оптимальної структури та обсягу коштів, апарату управління і кадрів, необхідних для ефективного використання основних ресурсів;

3) мотивація, як система заохочень і санкцій, що створює зацікавленість усього колективу та кожного працівника у зростанні ефективності діяльності підприємства з метою найшвидшого виходу з кризи;

4) контроль, що передбачає прогнозування відхилень від визначених цілей для своєчасного внесення змін, спрямованих на підвищення ефективності антикризових заходів [6, с. 94].

Сучасний антикризовий менеджмент має бути зосереджений не тільки на подоланні існуючого кризового стану на підприємстві, а в першу чергу, на виявленні його симптомів на ранній стадії та на запобіганні кризових явищ, що можна досягти лише з достатнім рівнем конкурентоспроможності та економічної стабільності [7, с. 39].

Тому, вирішального значення для забезпечення успішності розвитку підприємства та зміцнення його положення на ринку набуває впровадження актуальної моделі антикризового менеджменту, яка повинна передбачати виконання таких етапів:

Етап 1: діагностика кризового стану та загрози банкрутства підприємства.

Етап 2: визначення цілей та завдань антикризового менеджменту.

Етап 3: вивчення суб'єкта антикризового менеджменту.

Етап 4: оцінка часових обмежень антикризового менеджменту.

Етап 5: оцінка ресурсного потенціалу підприємства.

Етап 6: розробка антикризової програми підприємства.

Етап 7: впровадження антикризової програми та контроль за її реалізацією.

Етап 8: розробка та виконання профілактичних заходів щодо запобігання кризі [8, с. 60].

Методи антикризового менеджменту, які повинно використовувати керівництво підприємства для постійного моніторингу його стану та запобіганню появі та розвитку кризових явищ, поділяються на:

1) тактичні методи (санація, дайнсайзинг, банкруство), що передбачають швидке покращення фінансово-економічних показників діяльності підприємства, утримання його хоча б на точці безбитковості;

2) стратегічні методи (ліквідація, модернізація, злиття, диверсифікація, реструктуризація, створення нових підприємств), які спрямовані на перспективу та мають в своїй основі якісну складову, таку як конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість [1, с. 56-57].

Критеріями ефективності антикризового менеджменту за допомогою яких можна оцінити антикризову програму та альтернативні антикризові пропозиції є наступне:

1) покращення порівняно із початком реалізації антикризових процедур найважливіших показників діяльності та фінансового стану підприємства за період антикризового управління;

2) швидкість позитивних змін на одиницю часу;

3) економічність отримання позитивного ефекту;

4) достатність змін для відновлення основних параметрів життєздатності підприємства [5; 7, с. 38].

Отже, сучасні стрімкі зміни, значна складність умов господарювання та висока ризиковість дестабілізують діяльність, провокують появу та посилюють кризові явища на підприємствах України, подолання яких вимагає визначення та впровадження таких форм і методів антикризового управління, які б дозволяли не тільки вивести підприємство з кризової ситуації, але й не допустити її появи та розвитку - успішно досягти цього можна саме за рахунок ефективного антикризового менеджменту.

Джерела

1. Чорна Л. О., Жукова О. А., Васишин О. О. Теоретичні аспекти антикризового управління підприємством. *Подільський науковий вісник*. 2023. № 3 (27). С. 52-57. URL: https://pnv.in.ua/images/Magazine/3_2023/Chorna_Zhukova.pdf.
2. Кравчук Л. С., Военна К. І. Антикризовий менеджмент як інструмент недопущення загрози банкрутства. *Ефективна економіка*. 2012. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1089>.
3. Болотнов Д. Г. Особливості антикризового управління вітчизняними підприємствами. *Innovation and Sustainability*. 2022. № 2. С. 171-176.
4. Мартинець В. В. Особливості антикризового управління промисловим підприємством. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 11. Ч. 4. С. 48-51.
5. Гой В. В., Васильєв О. В. Антикризове управління корпоративними підприємствами: теоретичні аспекти. *Ефективна економіка*. 2018 № 8. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/8_2018/157.pdf.
6. Діденко С. О., Фесюн А. С. Теоретико-методичні засади антикризового управління підприємствами. *Економіка та держава*. 2018. № 11. С. 90-96.
7. Євась Т. В., Вацак Г. А., Гончар Т. П. Антикризовий менеджмент підприємства та забезпечення його ефективності. *Подільський науковий вісник*. 2022. № 2 (22). С. 34-39. URL: https://pnv.in.ua/images/Magazine/2_2022/2_2022-34-39.pdf.
8. Гобела В. В., Живко З. Б., Леськів Г. З., Мельник С. І. Управління кризовими ситуаціями: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 228 с.

Розділ шостий Екологія, туризм

Портяник Сергій Васильович

Кандидат сільськогосподарських наук, доцент

ORCID: 0000-0001-5716-7352

Державний біотехнологічний університет

6.1. Застосування інноваційних біотехнологічних прийомів для виробництва екологічно безпечного молока корів в умовах токсичного впливу важких металів кадмію та свинцю

Вступ. Небезпечні поллютанти важкі метали, природно існують у навколишньому природному середовищі, значна кількість їх потрапляє у довкілля внаслідок діяльності людини, що призводить до забруднення повітря, ґрунту, водних ресурсів. Вони спричинили одну з основних глобальних екологічних проблем. Дані хімічні елементи однаково токсичні як для рослин, так і для тварин чи людини. Після потрапляння в організм більшість з них акумулюється протягом тривалого періоду часу, спричиняючи різні ускладнення, наприклад, у рослин вони можуть пошкодити такі органи, як корінь, листя, компоненти клітин, або навіть перешкоджати таким важливим біохімічним процесам, як фотосинтез, поглинання мінеральних елементів. У тварин екоотоксиканти можуть пошкодити основні органи організму, такі як нирки, печінка викликати серйозні захворювання в тому числі рак. Порушення, викликані цими важкими металами, багато в чому залежать від їх дози, часу впливу та рівня концентрації. Екологічна токсичність важких металів стала серйозною проблемою через їх небезпечну природу, біоаккумуляцію, непередбачену і складно прогнозовану дію на екосистеми, організми. Живі істоти зазнають впливу цих важких металів з різних джерел здебільшого антропогенного походження, але і природні джерела теж мають місце. Для України екоцидні наслідки війни матимуть значний негативний вплив на агроекосистеми. Потрапляти в організм токсиканти можуть з питною водою і кормом для тварин. Вченими проведені важливі роботи з видалення цих металів з води за допомогою спеціальних адсорбентів – магнітних наночастинок оксиду заліза, що має екологічність, простоту використання, хорошу економічну ефективність (**Ata Ur Rehman et al., 2021**). Зменшити міграцію важких металів з ґрунту в рослини – корми для тварин теж складне завдання для вчених над котрим вони постійно працюють. Недавні дослідження показали, що дуже складно видалити важкі метали та радіонукліди з ґрунту, але їх можна ефективно нейтралізувати або перетворити в менш токсичні метаболіти. Зокрема, поєднання унікальної системи рослина-мікроорганізм відіграє ключову роль у процесі відновлення. Сьогодні для усунення забруднення важкими металами та радіонуклідами використовуються нові методи біоремедіації ґрунту. Мікроорганізми здатні до біоперетворення, біосорбції та біомінералізації даних поллютантів за допомогою властивого для них катаболітичного процесу. Посилення фіторемедіації з використанням різних стратегій для забезпечення того, щоб земельні ресурси були безпечними, родючими та продуктивними для сталого використання, що безумовно має важливе значення і для галузі тваринництва (**Mayur Thakare, et al., 2021**). Складнішою є ситуація, коли агропідприємствами заготовлено рослинні корми, котрі мають підвищений вміст токсичних важких металів, особливо таких небезпечних як кадмій та свинець і ці корми згодуються в складі раціону продуктивним тваринам – дійним коровам. Нажаль антропогенний тиск на агроекосистеми тільки посилюється, що призводить до їх деградації (**Blancard & Martin, 2014; Gnatiuk, 2018**).

Забруднення довкілля кадмієм та свинцем пов'язане з екологічним ризиком для організму через кумулятивну токсичність та негативний вплив на внутрішні органи і системи (**Canty et al., 2014; Hashemi, 2018; Roggeman et al., 2014**). У тварин знижується інтенсивність росту, продуктивність, резистентність до захворювань. Накопичення згаданих вище важких металів в компонентах навколишнього природного середовища, агроекосистемах збільшує небезпеку надходження їх в організм корів і тим самим становить загрозу для здоров'я людини та тварини (**Fischer et al., 2011; Rezza et al., 2018; Rahimi, 2013**). При хронічних кадмієвих інтоксикаціях (нефротоксичність, гепатотоксичність, імунотоксичність, остеотоксичність) відбувається окислювальний стрес клітин печінки, нирок, пошкодження їх та ДНК, що може призвести до канцерогенезу, онкозахворювань (**Liu et al., 2009**).

Вченими розробляється велика кількість різних не лише методів, щодо виведення токсичних металів з організму тварин чи людини, але і протекторів (антидотних речовин), котрі посилюють елімінацію поллютантів з організму. Відповідна антитоксична дія ентеросорбентів та різних препаратів перевіряється під час проведення наукових дослідів.

Нами було апробовано інноваційний підхід щодо зменшення навантаження організму продуктивних дійних корів екоотоксикантами із застосуванням біотехнологічних прийомів. Під час проведення наукових експериментів у скотарських агропідприємствах лісостепової зони України метою досліджень була оцінка антидотних (протекторних) властивостей лікарських рослин підібраних для виробництва біологічно активного

препарату «БП-9» і застосування його ін'єкції в комплексі зі згодовуванням дійним коровам спеціально розробленого мінерально-вітамінного преміксу «МП-А» за головними критеріями – виробництво молока з вмістом токсичних важких металів в межах допустимих норм екологічної безпеки та задорів'я тварин.

Для перевірки ефективності біотехнологічного прийому і антидотних властивостей біопрепарату рослинного походження було проведено науково-господарські досліди в агроєкосистемах, котрі зазнають посиленого антропогенного навантаження навколо промислового міста, автошляхів з підвищеною концентрацією автотранспорту, місць видобутку нафти й газу, газоконденсатних підприємств. Експерименти проведено на дійних коровах української чорно- та червоно-рябої молочних порід. В піддослідних господарствах було відібрано 126 голів корів з силосно-сінажно-концентратним типом годівлі, 63 з силосно-сінажним, 36 – силосно-коренеплодним та 195 з силосно-сінним типом годівлі відповідно. Тварин відібраних методом аналогів розподілили на три групи: першу контрольну та другу і третю дослідні групи. Раціон корів усіх груп містив корми з підвищеною концентрацією важких металів, особливо, таких небезпечних полутантів як кадмій та свинець. До раціону корів другої дослідної групи було включено спеціально розроблений антиоксидантний мінерально-вітамінний премікс «МП-А», а третьої – премікс плюс підшкірна ін'єкція біопрепарату «БП-9» виготовленого з екстракту 9 лікарських рослин.

Біологічно активний препарат «БП-9», як і мінерально-вітамінний премікс, розроблено за методикою (Portjannyk, 2002). В 100 мл фітопрепарату міститься: лимонника китайського (англ. *Schisandra chinensis*) – 15 мл, ромашки лікарської (аптечна, обідрана) (англ. *Chamomile*) – 3 мл, елеутерокока колючого (англ. *Eleutherococcus senticosus*) – 15 мл, шалфею лікарського (аптечний) (англ. *Salvia officinalis*) – 17 мл, барбарису звичайного (англ. *Berberis*) – 12 мл, люцерни посівної (англ. *Alfalfa*) – 5 мл, ниркового чаю (англ. *Orthosiphon stamineus*) – 15 мл, обліпихи крушиноподібної (англ. *Hippophae rhamnoides*) – 15 мл, вербени лікарської (англ. *Verbena officinalis*) – 3 мл. Доза введення рослинного препарату «БП-9» – 20 мл/добу з поділом цієї норми на дві по 10 мл кожна вранці і через інтервал 12 годин ввечері. Кратність введення препарату – 5 разів на місяць, з інтервалом введення – один раз у 6 днів. Біопрепарат виготовлено в стерильних умовах виробничої лабораторії за методикою (Hmel'nic'kij et al., 1994; Sokolov et al., 2002).

Згодовування антиоксидантного преміксу з розрахунку введення до складу раціону 1% (Podobed et al., 1996) становило: для корів з силосно-коренеплодним та силосно-сінним типом годівлі 250 г на голову за добу, силосно-сінажно-концентратним – 290 г, силосно-сінажним – 255 г відповідно. Згодовано преміксу «МП-А» для 24 голів дійних корів другої і третьої дослідних груп з силосно-коренеплодним типом годівлі 720 кг (250 г на голову за добу × 24 голови × 120 днів досліду); силосно-сінним – 130 голів – 3900 кг; силосно-сінажним – 42 голови – 1285.2 кг; силосно-сінажно-концентратним – 84 голови – 2923.2 кг відповідно.

Рецепт (формула) преміксу «МП-А» та рослинного біопрепарату «БП-9», методика розробки адаптованого до фактичних добових раціонів годівлі мінерально-вітамінного преміксу «МП-А» належить Маменку О. М. та Портяннику С. В. (Портянник & Маменко, 2015).

Жива маса корів відібраних для досліду в середньому становила 500-545 кг, тривалість порівняльного періоду 42 дні, дослідного 120. Тварини відібрані методом аналогів не лише за живою масою, а й продуктивністю і знаходилися в однакових умовах годівлі та утримання.

Лабораторний аналіз зразків рослинного, тваринного походження: кормів, крові, внутрішніх органів, тканин, сечі та молока на вміст макро-, мікроелементів в тому числі важких металів і ін. було проведено методом атомно-абсорбційної спектрофотометрії (спектрофотометр ААС-30) (Praise, 1972). Отримані результати порівнювали з фізіологічними нормами по крові – (Skukovsky, 1987), вміст важких металів у внутрішніх органах з гранично допустимими концентраціями вказаними в обов'язковому мінімальному переліку досліджень сировини, продукції тваринного та рослинного походження, комбікормової сировини, комбікормів, вітамінних препаратів та ін. які слід проводити в державних лабораторіях ветеринарної медицини і за результатами яких видається ветеринарне свідоцтво (Ф-2), котрі затверджені Державним департаментом ветеринарної медицини. Контроль якості та екологічної безпеки молока здійснювався за ДСТУ 3662-97 (Mamenko et al., 1997), а також з урахуванням вимог міжнародних стандартів якості (Регламент (ЄС) №853/2004 та №1881/2006).

Усі маніпуляції з тваринами проводили відповідно до Європейської конвенції про захист хребетних тварин, яких використовують з експериментальною та науковою метою (Страсбург, 1986 рік).

Аналіз даних виконали з урахуванням особливостей отриманих у дослідженні результатів: розміру вибірки та типу розподілу даних, характеру дисперсій. Для кожної вибірки розраховано середнє значення ознаки у виборці (M) та стандартне відхилення (SD), оцінка наводиться у вигляді $M \pm SD$. Розбіжності між середніми значеннями вважали статистично вірогідними за $P < 0.05$. Розрахунок проводився в пакеті програм STATISTICA версії 10.0 для операційної системи Windows 7.

Виклад основного матеріалу. За певних умов важкі метали, котрі забруднюють довкілля, акумулюються у ґрунті та безперешкодно мігрують в рослини. В рослинах, які використовувалися у складі раціону дійним коровам, виявлено перевищення гранично допустимої концентрації токсичних металів.

- Концентрація свинцю в раціоні корів з силосно-коренеплодним типом годівлі становила у сінні злаково-бобовому 28.59 мг/кг (перевищення у 5.7 раза), соломі пшеничній 13.62 (2.7 раза), силосі кукурудзяному 13.51 (2.7 раза), сінажі люцерновому 16.78 (3.4 раза), кормовому буряку 12.22 (2.4 раза), дерті кукурудзяній 20.51 (4.1 раза) відповідно, кадмію – 0.96 мг/кг (перевищення у 3.2 раза), 0.71 (2.4), 0.69 (2.3), 0.75 (2.5), 0.64 (2.1), 0.96 (3.2) відповідно.

- Концентрація свинцю в раціоні корів з силосно-сінним типом годівлі становила у сінні люцерновому 11.22 мг/кг (перевищення у 2.2 раза), соломі пшеничній 12.5 (2.5 раза), силосі кукурудзяному 9.13 (1.8 раза), сінажі люцерновому 9.54 (1.9 раза), кормовому буряку 17.21 (3.4 раза), дерті ячмінній 11.6 (2.3 раза) відповідно, кадмію – 0.57 мг/кг (перевищення у 1.9 раза), 0.51 (1.7), 0.39 (1.3), 0.45 (1.5), 0.75 (2.5), 0.54 (1.8) відповідно.

- Концентрація свинцю в раціоні корів з силосно-сінажним типом годівлі становила у сінні люцерновому 16.51 мг/кг (перевищення у 3.3 раза), сінні злаково-бобовому 18.5 (3.7 раза), силосі кукурудзяному 12.5 (2.5 раза), сінажі люцерновому 15.5 (3.1 раза), дерті вівсяній 23.12 (4.6 раза), дерті гороховій 23.51 (4.7 раза) відповідно, кадмію – 0.63 мг/кг (перевищення у 2.1 раза), 0.66 (2.2), 0.48 (1.6), 0.54 (1.8), 0.75 (2.5), 0.78 (2.6) відповідно.

- Концентрація свинцю в раціоні корів з силосно-сінажно-концентратним типом годівлі становила у сінні люцерновому 16.52 мг/кг (перевищення у 3.3 раза), сінні злаково-бобовому 36.51 (7.3 раза), силосі кукурудзяному 10.54 (2.1 раза), сінажі люцерновому 14.23 (2.8 раза), дерті кукурудзяній 18.51 (3.7 раза), дерті гороховій 20.53 (4.1 раза) відповідно, кадмію – 0.69 мг/кг (перевищення у 2.3 раза), 0.75 (2.5), 0.42 (1.4), 0.48 (1.6), 0.54 (1.8), 0.63 (2.1) відповідно.

Колівання вмісту небезпечних поллютантів в рослинах (кормах) обумовлене різною відстанню до промислового центру, пануючими вітрами, різною кількістю застосовуваних агрохімікатів та віддаленістю сільськогосподарських угідь від автомагістралей, підприємств з видобутку природного газу, потужної газової компресорної станції тощо.

Рослини в більшій мірі акумулюють важкі метали в кореневій системі, тобто в тій частині, котра знаходиться в ґрунті, у вегетативну систему важких металів потрапляє дещо менше, тому зі всіх кормів кормові буряки мали найвищий рівень забрудненості за всіма досліджуваними елементами в порівнянні з іншими кормами. У кормах вирощених на сільськогосподарських угіддях, де коровам згодовувався раціон силосно-сінажного типу, окрім перевищення гранично допустимих концентрацій по вмісту Cd, Pb, Cu, Zn, в порівнянні з іншими дослідями зафіксовано високий вміст цинку в зерні вівса та гороху в середньому в 6.3-6.8 раза. Найбільшим вмістом кадмію та свинцю серед решти кормів відрізнялася дерть горохова, а міді – сіно злаково-бобове (3.9 раза). Корми раціону корів з силосно-сінажно-концентратним типом годівлі мали найбільше забруднення по свинцю у 7.3 раза, цинку у 7.8 раза та міді у 4.1 раза. По забрудненню кормів кадмієм даний раціон займає останнє місце разом з раціоном, де тваринам згодовувалися корми за силосно-сінним типом годівлі. Найбільшим вмістом кадмію, свинцю та міді серед кормів раціону відрізнялося сіно злаково-бобове, а цинк найбільше накопичило зерно кукурудзи.

Аналіз крові піддослідних тварин показав, що важкі метали зі шлунково-кишкового тракту всмокталися в кров. Вміст кадмію в крові корів 1 контрольної групи з силосно-коренеплодним типом годівлі становив 98.34 ± 1.03 нмоль/л. Застосування в годівлі корів спеціального антитоксичного мінерально-вітамінного преміксу «МП-А» у 2 дослідній групі блокувало всмоктування елемента і його рівень становив 79.11 ± 2.90 за $P < 0.01$ в порівнянні з контрольною групою ($n=5$). Підшкірна ін'єкція рослинного препарату у 3 дослідній групі з одночасним згодовуванням преміксу «МП-А» (комплексна дія) посилює антидотний протекторний ефект, що доводить вміст кадмію в крові на рівні 49.19 ± 2.41 ($P < 0.01$). Аналогічна ситуація спостерігалася і по свинцю – 8.32 ± 1.65 мкмоль/л, 3.02 ± 0.99 ($P < 0.01$) та 1.98 ± 0.16 відповідно за $P < 0.01$ в порівнянні з контрольною групою ($n=5$). Такі самі результати, щодо вмісту в крові кадмію та свинцю, на фоні хронічної інтоксикації організму дійних корів важкими металами та застосування преміксу і рослинного біопрепарату, отримали в експериментах з іншими типами годівлі тварин. Так вміст кадмію в крові корів 1 контрольної групи з силосно-сінним типом годівлі становив 101.20 ± 3.17 нмоль/л, 2 – 54.29 ± 2.64 ($P < 0.01$) та 3 – 40.72 ± 1.98 нмоль/л ($P < 0.01$) відповідно, а свинцю – 6.54 ± 0.45 мкмоль/л, 4.01 ± 0.64 ($P < 0.01$), 1.38 ± 0.28 ($P < 0.01$) відповідно; силосно-сінажним – концентрація Cd в крові тварин 1 контрольної групи становила 81.17 ± 0.60 нмоль/л, 2 – 48.19 ± 0.73 ($P < 0.01$) та 3 – 41.61 ± 1.05 ($P < 0.01$) відповідно, концентрація Pb в крові – 5.74 ± 0.32 мкмоль/л, 2.07 ± 0.16 ($P < 0.01$), 1.87 ± 0.09 ($P < 0.01$) відповідно і силосно-сінажно-концентратним типом годівлі відповідно 1 – 77.94 ± 0.99 нмоль/л, 2 – 40.64 ± 0.54 ($P < 0.01$) та 3 – 32.14 ± 0.55 нмоль/л ($P < 0.01$) (Cd) та 1 – 4.63 ± 0.37 мкмоль/л, 2 – 1.72 ± 0.17 ($P < 0.01$), 3 – 1.27 ± 0.22 ($P < 0.01$) (Pb) відповідно за фізіологічної норми кадмію у крові на рівні 20-50 нмоль/л, а свинцю до 2 мкмоль/л. Вибірка тварин така сама – 5. Всі порівняння отриманих результатів аналізу крові у 2 і 3 дослідних групах з 1 контрольною групою.

Таким чином, вміст токсичних металів кадмію та свинцю у крові корів лише третіх дослідних груп, де робилася підшкірна ін'єкція рослинного препарату, знаходився в межах фізіологічної норми незалежно від типу годівлі. У других дослідних групах, де згодовувався сам премікс (без ін'єкції фітопрепарату «БП-9») вміст кадмію та свинцю в межах фізіологічної норми був тільки у тварин, раціон яких мав силосно-сінажно-концентратний тип годівлі. Тож позитивний антиоксидантний, протекторний ефект біопрепарату та його рослинних компонентів очевидний. Постійний огляд стану здоров'я піддослідних тварин ветеринарним лікарем

також це підтверджує.

В ході експерименту з перевірки антидотних властивостей рослинного біопрепарату важливо оцінити його вплив на безпеку виробленого молока. Без застосування протекторів (антидотів) з током крові токсичні метали безперешкодно потрапляють у молочну залозу, далі в молоко. Хімічний аналіз відібраних проб молока, за випадковою вибіркою тварин n=5, показав підвищений вміст кадмію в молоці тварин 1 контрольних груп з різними типами годівлі і відповідно становив 0.087 ± 0.008 мг/кг (силосно-коренеплодний тип годівлі), 0.09 ± 0.085 (силосно-сінний), 0.068 ± 0.017 (силосно-сінажний) та 0.053 ± 0.019 (силосно-сінажно-концентратний) за норми 0,03 мг/кг. Так само і за вмістом свинцю – 1.835 ± 0.093 мг/кг (силосно-коренеплодний), 1.641 ± 0.253 (силосно-сінний), 1.734 ± 0.148 (силосно-сінажний) та 1.794 ± 0.165 (силосно-сінажно-концентратний) за норми 0.02 мг/кг. Ін'єкція рослинного препарату «БП-9» в 3 дослідних групах дійних корів в додаток до згодовування преміксу «МП-А» сприяла посиленню протекторної функції організму, що проявилось в зменшенні концентрації токсичних металів не лише в крові тварин цих груп, а і у молоці. При цьому лише молоко корів 3 дослідних груп з силосно-коренеплодним 0.018 ± 0.002 мг/кг (Cd), 0.014 ± 0.003 (Pb) та силосно-сінажним 0.012 ± 0.002 мг/кг (Cd), 0.014 ± 0.004 мг/кг (Pb) типом годівлі тварин відповідало вітчизняним і міжнародним стандартам екологічної безпеки. Ступінь вірогідності порівняно з даними контрольної групи становить $P < 0.01$.

Для встановлення відповідності отриманих даних закону «нормального» розподілу (Гауссова) нами застосовано тест Шапіро – Уїлка (Shapiro-Wilk's W test), що вважається найпотужнішим, особливо за невеликих вибірок ($n < 50$) незалежних груп. Вміст кадмію в крові та молоці корів не підпорядковується закону нормального розподілу. Тест Шапіро – Уїлка дозволив визначити відповідний метод подальшого аналізу порівняння вибірок. Враховуючи те, що об'єм вибірок незначний найбільш ефективним є спосіб застосування непараметричного дисперсійного аналізу Крускала – Уолліса (або Н-тест) (Kruskal-Wallis ANOVA) (рис. 1). На рисунку 2 та 3 наведено показники описувальної статистики.

Отримані результати лабораторних аналізів не підпорядковуються закону нормального розподілу, тож ми вважаємо необхідним навести як середньоарифметичні значення досліджуваних показників по групам, так і медіану з вісту Cd в крові корів трьох піддослідних груп з силосно-коренеплодним типом годівлі нижньою та верхньою кватілями (рис. 4-5).

а					б				
Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks; Cd (Spreadsheet1)					Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks; Cd (Spreadsheet1)				
Independent (grouping) variable: Group					Independent (grouping) variable: Group				
Kruskal-Wallis test: H (2, N= 15) =12,50000 p =,0019					Kruskal-Wallis test: H (2, N= 15) =12,50000 p =,0019				
Depend.: Cd	Code	Valid N	Sum of Ranks	Mean Rank	Depend.: Cd	Code	Valid N	Sum of Ranks	Mean Rank
1	1	5	65,00000	13,00000	1	1	5	65,00000	13,00000
2	2	5	40,00000	8,00000	2	2	5	40,00000	8,00000
3	3	5	15,00000	3,00000	3	3	5	15,00000	3,00000

Рис. 1. Наведено величину похибки P для нульової гіпотези про те, що вміст Cd в крові та молоці корів у різних піддослідних групах не відрізняється, в нашому випадку $P < 0,05$ – досліджувані групи статистично вірогідно відрізняються одна від одної

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)											
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Lower Quartile	Upper Quartile	Std.Dev.	Standard Error
1 Group	5	33,33333	98,34400	98,76000	491,7200	96,89000	99,51000	97,74000	98,82000	1,029335	0,460332
Descriptive Statistics (Spreadsheet1)											
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Lower Quartile	Upper Quartile	Std.Dev.	Standard Error
2 Group	5	33,33333	79,11200	78,71000	395,5600	75,91000	83,62000	77,52000	79,80000	2,904491	1,298928
Descriptive Statistics (Spreadsheet1)											
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Lower Quartile	Upper Quartile	Std.Dev.	Standard Error
3 Group	5	33,33333	49,19000	49,26000	245,9500	45,74000	52,01000	48,21000	50,73000	2,407893	1,076843

Рис. 2. Описувальна статистика досліджуваних показників: середнього арифметичного M (Mean), стандартного відхилення SD (Std. Dev.), медіани (Median), нижньої і верхньої кватілі (Lower Quartile; Upper Quartile) і ін.

Невелика відмінність між середніми значеннями показників та їх медіаною незначна і немає в даному експерименті суттєвого впливу на результати досліджень.

Аналіз отриманих даних свідчить, що токсичний ефект свинцю і особливо кадмію на організм дійних корів важко зменшити без застосування додаткових прийомів. Розроблені і комплексно застосовані нами в науковому експерименті біотехнологічні методи премікс та фітопрепарат «БП-9» уцілому дали хороший результат, діючи як протектори (антидоти). При цьому значна роль належить не лише мінеральним елементам і вітамінам введеним до складу преміксу «МП-А», а й вдало підібраним лікарським рослинам з яких було виготовлено екстракт, а після і сам фітобіопрепарат «БП-9».

а

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 1	5	33,33333	0,086600	0,087000	0,433000	0,076000	0,096000	0,008264	0,003696

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 2	5	33,33333	0,031400	0,031000	0,157000	0,025000	0,040000	0,005683	0,002542

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 3	5	33,33333	0,018400	0,019000	0,092000	0,015000	0,021000	0,002408	0,001077

б

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 1	5	33,33333	1,835400	1,836000	9,177000	1,734000	1,976000	0,093042	0,041610

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 2	5	33,33333	0,614200	0,598000	3,071000	0,538000	0,757000	0,085268	0,038133

Descriptive Statistics (Spreadsheet1)									
Variable	Valid N	% Valid obs.	Mean	Median	Sum	Minimum	Maximum	Std.Dev.	Standard Error
Group 3	5	33,33333	0,014400	0,014000	0,072000	0,011000	0,019000	0,003209	0,001435

Рис. 3. Описувальна статистика досліджуваних показників: середнього арифметичного М (Mean), стандартного відхилення SD (Std. Dev.), медіани (Median), нижньої і верхньої квартилі (Lower Quartile; Upper Quartile) і ін. вмісту Cd (а) та Pb (б) в молоці корів трьох піддослідних груп з силосно-коренеплодним типом годівлі

В таблиці 1 наведено хімічний склад препарату за вмістом мінеральних елементів та вітамінів.

Внаслідок надходження в організм корів з рослинними кормами важких металів спостерігається не лише підвищений їх вміст у крові та молоці тварин перших контрольних груп, але і має прояв акумуляції у внутрішніх органах. Необхідно зазначити, що елімінація важких металів з організму через нирки з сечею незначна.

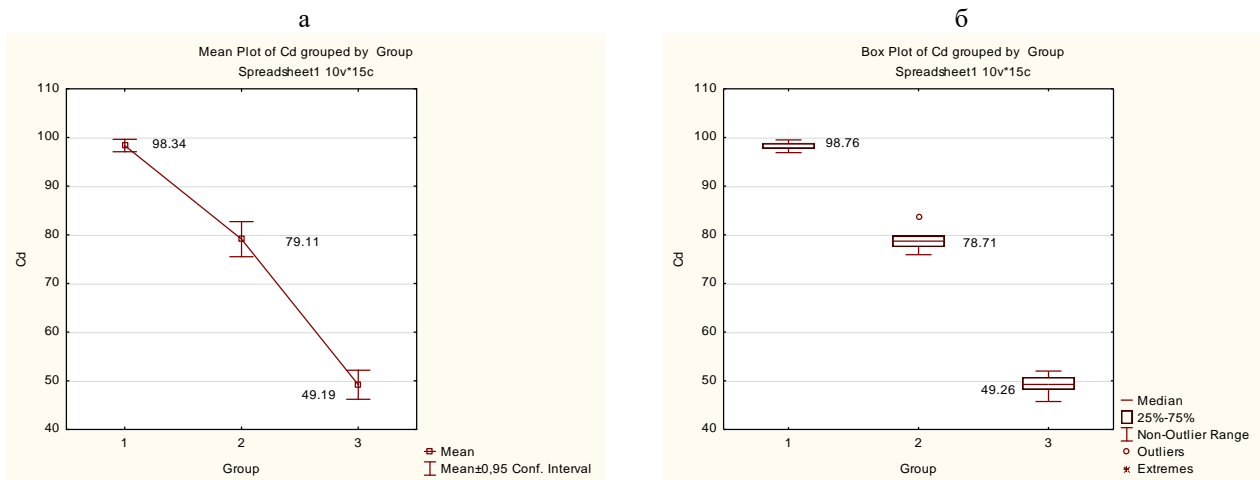

Рис. 4. Діаграма середніх значень (а) та квартільна діаграма (б) вмісту Cd в крові (нмоль/л) корів трьох підослідних груп з силосно-коренеплодним типом годівлі

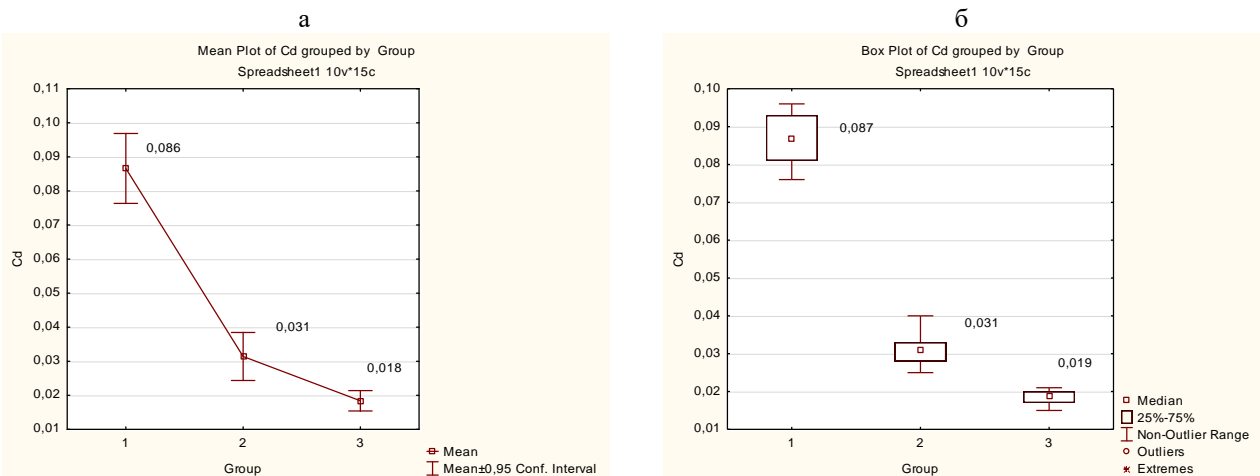

Рис. 5. Діаграма середніх значень (а) та квартільна діаграма (б) вмісту Cd в молоці (мг/кг) корів трьох підослідних груп з силосно-коренеплодним типом годівлі

Вірогідність посилення виведення всіх досліджуваних нами важких металів с сечею без застосування додаткових засобів маловірогідна. Тож політанти, розподіляючись в організмі корів, накопичуються в різних органах і тканинах, зокрема, печінці, нирках, як органах «мішенях» (табл. 2), виводяться з секретом молочної залози.

Враховуючи гранично допустиму концентрацію кадмію та свинцю, згідно обов'язкового мінімального переліку досліджень сировини, продукції тваринного та рослинного походження, комбікормової сировини, комбікормів, вітамінних препаратів та ін., які слід проводити в державних лабораторіях ветеринарної медицини і за результатами яких видається ветеринарне свідоцтво (Ф-2) встановлену для нирок на рівні 1.0 мг/кг (Cd і Pb), печінки 0.3 мг/кг (Cd), та 0.6 мг/кг (Pb) у тварин перших контрольних груп, де не застосовувалися антидотні речовини, концентрація токсичних металів поступово збільшувалася, про що свідчать результати контрольного забою тварин і лабораторного дослідження внутрішніх органів (табл. 2).

Таблиця 1

Хімічний склад препарату «БП-9»

№ п/п	Речовина	Міститься в 100 мл препарату
<i>Макро-, мікроелементи</i>		
1	<i>Залізо, мг</i>	9,64
2	<i>Селен, мг</i>	45,22
3	<i>Молібден, мг</i>	36,41
4	<i>Бор, мг</i>	3,2
5	<i>Кальцію, мг</i>	47,81
6	<i>Хром, мг</i>	4,8
7	<i>Фтор, мг</i>	15,36
8	<i>Натрій, мг</i>	10,11
9	<i>Літій, мг</i>	6,9
10	<i>Йод, мг</i>	31,94
11	<i>Кремній, мг</i>	19,72
12	<i>Марганцю, мг</i>	34,56
13	<i>Міді, мг</i>	2,69
14	<i>Цинк, мг</i>	6,8
15	<i>Нікель, мг</i>	18,7
16	<i>Ванадій, мг</i>	6,3
17	<i>Бром, мг</i>	8,6
18	<i>Кобальт, мг</i>	53,19
<i>Вітаміни</i>		
19	<i>А (ретинол-ацетат), г</i>	1,04
20	<i>С (аскорбінова кислота), мг</i>	72,96
21	<i>Е (альфа-токоферол-ацетат), г</i>	0,18
22	<i>В₁ (тіамін), мг</i>	25,7
23	<i>В₂ (рибофлавін), мг</i>	18,56
24	<i>В₃ (ніацинамід), мг</i>	54,23
25	<i>В₄ (холін-хлорид), г</i>	10
26	<i>В₅ (PP) (ніацин), мг</i>	250
27	<i>В₆ (піридоксин), мг</i>	34,6
28	<i>В₁₂ (ціанкобаламін), мкг</i>	4,5
29	<i>В₁₂ (ціанкобаламін), мкг</i>	4,5
30	<i>К, г</i>	2,21
31	<i>Ф, мг</i>	37,04

Таблиця 2

Вміст токсичних металів у внутрішніх органах корів в кінці дослідного періоду (M ± SD)

Тип годівлі тварин	Мінеральні елементи	Група корів		
		1 контрольна	2 дослідна	3 дослідна
Нирки				
Силосно-коренеплодний	Кадмій, мг/кг	3.241 ± 0.029	1.294 ± 0.017	0.903 ± 0.016
	Свинець, мг/кг	4.522 ± 0.044	0.931 ± 0,079	0.851 ± 0.051
Силосно-сінний	Кадмій, мг/кг	2.968 ± 0.017	0.884 ± 0.021	0.701 ± 0.019
	Свинець, мг/кг	4.387 ± 0.031	0.804 ± 0.042	0.735 ± 0.038
Силосно-сінажний	Кадмій, мг/кг	2.634 ± 0.023	0.831 ± 0.017	0.695 ± 0.012

	Свинець, мг/кг	3.981 ± 0.030	0,772 ± 0.061	0.639 ± 0.028
Силосно-сінажно-концентратний	Кадмій, мг/кг	2.305 ± 0.027	0.721 ± 0.021	0.563 ± 0.025
	Свинець, мг/кг	3.452 ± 0.049	0.785 ± 0.024	0.721 ± 0.017
Печінка				
Силосно-коренеплодний	Кадмій, мг/кг	0.752 ± 0.029	0.283 ± 0.011	0.271 ± 0.022
	Свинець, мг/кг	1.865 ± 0.030	1.383 ± 0.032	0.589 ± 0.014
Силосно-сінний	Кадмій, мг/кг	0.701 ± 0.019	0.368 ± 0.030	0.255 ± 0.026
	Свинець, мг/кг	1.731 ± 0.029	0.557 ± 0.047	0.505 ± 0.035
Силосно-сінажний	Кадмій, мг/кг	0.683 ± 0.046	0.247 ± 0.019	0.234 ± 0.033
	Свинець, мг/кг	1.694 ± 0.017	0.489 ± 0.057	0.463 ± 0.023
Силосно-сінажно-концентратний	Кадмій, мг/кг	0.611 ± 0.037	0.239 ± 0.041	0.205 ± 0.038
	Свинець, мг/кг	1.607 ± 0.022	0.440 ± 0.036	0.415 ± 0.030

Примітка: ступінь вірогідності порівняно з даними контрольної групи $P < 0.01$; $n=3$.

У других і третіх дослідних групах за допомогою розроблених протекторів і особливо рослинного препарату вдалося затримати потік поллютантів до даних внутрішніх органів та посилити їх елімінацію з організму з екскрементами у тварин з різними типами годівлі. Лише у корів другої дослідної групи з силосно-коренеплодним типом годівлі, де згодовувався сам премікс, вміст кадмію незначно перевищував допустиму норму і становив 1.294 ± 0.017 мг/кг, але тенденція зниження акумуляції дуже вірогідна за $P < 0.01$ в порівнянні з 1 контрольною групою. Аналогічна ситуація зафіксована і за вмістом свинцю, але в печінці – 1.383 ± 0.032 мг/кг ($P < 0.01$). Якби рослинний біопрепарат та його біологічно активні речовини, навпаки, посилювали потік поллютантів до внутрішніх органів, очевидно ми спостерігали дегенеративні зміни в цих органах, внаслідок порушення роботи нефронів, звитих каналців, гепатоцитів тощо в т.ч. специфічні захворювання, наприклад, протеїнурія, що нами не спостерігалось. В ході експерименту всі поставлені для дослідів тварини постійно перебували під контролем лікаря ветеринарної медицини і такого роду захворювань у корів виявлено не було.

Таким чином, зроблений аналіз крові, молока та результати гострого дослідів – вказують на повільну хронічну інтоксикацію токсичними металами. На цьому фоні антидотний премікс «МП-А» сприяв зменшенню всмоктування в шлунково-кишковому тракті даних токсикантів, а рослинний біопрепарат «БП-9» діяв як біопротектор, захищаючи внутрішні органи від токсичного удару. Комплексне застосування такого біотехнологічного прийому в годівлі тварин та ін'єкція фітопрепарату забезпечили виробництво екологічно безпечного коров'ячого молока – динаміка зниження вмісту кадмію в молоці корів з силосно-сінажно-концентратним типом годівлі – 0.053 ± 0.019 мг/кг у контрольній групі, 0.024 ± 0.009 у другій дослідній та 0.014 ± 0.004 мг/кг у третій дослідній групі, свинцю 1.794 ± 0.165 мг/кг, 0.331 ± 0.064 та 0.032 ± 0.008 мг/кг відповідно ($P < 0.01$). При цьому гранично допустима концентрація вмісту кадмію згідно стандарту ДСТУ 3662-97 встановлена на рівні 0.03 мг/кг, свинцю 0.1 мг/кг, а Регламенту (ЄС) №1881/2006 на рівні 0.02 мг/кг, міді – 0.26-0.35 та цинку – 3-5 мг/кг відповідно. При цьому уцілому піддослідні корови мали задовільний стан здоров'я, а протекторну дію розроблених нами антидотних речовин і особливо рослинного препарату, можна оцінити як успішну.

Природа – джерело активних речовин рослинного походження. Цілющі ресурси рослинного царства вивчені далеко не повністю, систематичні дослідження, котрі спрямовані на створення нових лікарських препаратів з рослинної сировини, інтенсивно проводяться в усьому світі. Флора нашої планети нараховує сотні тисяч видів рослин, з яких на сьогоднішній день описано близько 250 000, а об'єктами фармакологічних та хімічних досліджень стали тільки 2-3 тисячі видів. Деякі з цих досліджень проведені досить давно і сьогодні їх необхідно повторити з урахуванням сучасного екологічного стану і розвитку науки. Наші дослідження – спрямовані на підбір відповідних видів лікарських рослин, цілющі властивості яких досить відомі, але вплив їх на виведення важких металів екоцидного походження та підтримку функціонування різних органів і систем, котрі зазнають токсичного удару ксенобіотиків в організмі дійних корів, виробництво екологічно безпечного молока, вивчені недостатньо.

Для отримання ефективного біологічно-активного препарату потрібен час. Після того як зразки точно визначені і рослини зібрані в достатніх кількостях, настає справа хіміків і науковців для отримання з них екстрактів, щоб виділити хімічні компоненти рослин – в чистому вигляді або в суміші. Нами було відібрано рослини з достатньо вивченими цілющими властивостями та вмістом відповідних біологічно-активних речовин, котрі в сукупному ефекті забезпечили протекторний результат та антитоксичну дію. Ми намагалися врахувати можливості лікарів ветеринарної медицини та технологів виробництва продукції тваринництва щодо виявлення (наявності) відповідних рослин можливо на території ферм, чи місцевих екосистем, але щоб рослини не потрапили до червоної книги, ендеміків, реліктових тощо. В ході експерименту перевірили ефективність розробленого нами фітобіопрепарату “БП-9” з екстракту лікарських рослин на піддослідних дійних коровах. Отримали позитивний результат, що проявляється в збереженні здоров'я продуктивних тварин та виробництві

екологічно безпечного молока з вмістом кадмію та свинцю в межах допустимих норм. Вчені (Hejna et al., 2018) вказують про небезпеку в кормах для тварин, продукції тваринництва та уцілому в харчуванні людини досліджуваних нами важких металів. Наголошують, що такі поллютанти як кадмій і свинець не мають встановлених позитивних біологічних функцій в організмі тварини чи людини, тож розглядаються як забруднювачі, такі, що не бажані в кормах (Reg. 2002/32/EC), годівлі тварин, можуть призвести до системних порушень на клітинному рівні (табл. 3).

Таблиця 3

Важкі метали за даними (Theron et al., 2012 та Govind & Madhuri, 2014)

Есенціальні елементи (дозволені в годівлі тварин)*	Неважливі елементи (небажані в годівлі тварин)**
Co	As
Cr	Cd
Cu	Hg
Fe	Pb
Mn	
Mo	
Ni	
Se	
Zn	

*Добавки, дозволені в годівлі тварин відповідно до регламенту ЄС № 1831/2003. **Небажані елементи відповідно до директиви 2002/32/ЄС.

Нам вдалося виробити молоко з вмістом кадмію та свинцю в межах допустимих вітчизняних і міжнародних норм безпеки.

Близько половини використовуваних у наш час медикаментів створені на основі рослинної сировини, а четверта частина містить рослинні екстракти або активні речовини отримані безпосередньо з рослин. Рослини входять до складу напівсинтетичних та фітотерапевтичних лікарських засобів і, таким чином, їх використання лежить в основі самих розповсюджених методів лікування. Але розробка рослинних екстрактів для виведення важких металів таких як кадмій, свинець і ін. та відновлення гомеостазу інтоксикованого організму не проводилася, вивчена недостатньо.

Люди з давніх давен використовували рослини для боротьби з різними недугами. Ще Гіппократ (460-377 р.р. до н.е.), якого вважають батьком медицини, рекомендував як сечогінний засіб спаржу та часник, як снодійне мак, а для зменшення болю та зниження температури – листя іви. Діоскорид, створив перший травник – перелік лікарських рослин. Нова ера для лікарських рослин починаючи з 30-х років ХХ століття досягла такого розвитку, що стало можливим отримувати синтетичним шляхом активні речовини, аналогічні тим, котрі зустрічаються в рослинах. Але медицина не відмовилася від застосування рослин. Сьогодні існує два основних напрямки застосування рослин: перший – де для лікування використовуються тільки рослини, а другий – де рослини стають матеріалом для виробництва медикаментів.

Сучасні наукові дослідження потребують відкриття нових біологічно-активних речовин та препаратів і біотехнологічних прийомів їх застосування так як людина залишається незахищеною та неозброєною до різних захворювань і особливо спричинених погіршенням екологічної ситуації. Тому неперервний пошук ефективних лікарських рослин та виробництво на їх основі дієвих біологічно-активних препаратів типу розробленого нами рослинного препарату «БП-9» в тому числі тих котрі сприяють виведенню з організму важких металів є актуальною проблемою для науковців і практиків. Ми не просто розробили, а й дослідили фітопрепарат. Дослідили його фармакодинаміку (доля лікарського засобу від застосування до виведення, що залежить від встановленої дози) і фармакокінетику (відповідь організму на лікарський засіб, біологічний ефект для організму від застосування препарату).

Етіопатогенез отруєння організму кадмієм та свинцем складний. Неорганічні сполуки кадмію та свинцю в шлунково-кишковому тракті реагують з кислотою, утворюючи при цьому більш розчинні солі, котрі зв'язуючись з білками, утворюють альбумінати. В крові основна маса кадмію та свинцю проникає в еритроцити, утворюючи в мембранах кадмій- та свинецьліпопротеїнові комплекси. Дані елементи знижують резистентність еритроцитів, збільшують проникливість клітинних оболонок, що в результаті призводить до втрати калію та води. Настає гемоліз еритроцитів крові; гемоглобін при цьому руйнується з накопиченням вільного білірубину, котрий порушує процеси фосфорилування в клітинах головного мозку.

Кадмій та свинець – типові комюлятивні яди, котрі накопичуються в печінці, нирках, кістках, селезінці і інших органах (табл. 2). Розчинні їх сполуки в тканинах блокують сульфгідрильні групи багатьох ферментів, що згодом проявляється порушенням структури і функції нервової тканини, нирок, печінки, стінок кровоносних

судин, ендокринної системи і ін. Можливе гостре отруєння при котрому проявляється стурбованість тварини, що чергується пригніченим станом, м'язовим тремтінням, судомами, слюноотечею, діареєю, спрагою, втратою апетиту тощо, але сьогодні все частіше спостерігається хронічне отруєння тварин і зокрема дійних корів, як це було встановлено нами з одночасним зниженням якості виробленої продукції – молока. При хронічному отруєнні латентний період може бути довготривалим, навіть до одного року. У тварин помічають загальну слабкість, схуднення – втрату живої ваги, припухлість суглобів, діарея, котрі передуються запорами, можлива анурія. Розвиваються судороги, атрофія м'язів спини і тазових кінцівок, розвиток остеоодистрофії і т.д. Якою за даних умов може бути фармакокорекція? В переважній більшості рекомендується промити шлунок чистою теплою водою або 1%-ним розчином гідрокарбонату. Якщо на спеціалізованому підприємстві знаходиться 100 голів дійних корів таку процедуру зробити вкрай важко, не кажучи вже про 200 чи 600 голів і т.д. В якості ослаблюючих речовин призначають сульфат магнію або сульфат натрію, котрі переводять сполуки кадмію та свинцю в нерозчинні солі, що виводяться з організму через шлунково-кишковий тракт. Для більш швидкого виведення поллютантів з тканин застосовують комплексони типу тетацін кальцію, унітіол тощо. Показано застосування вітамінів С, В₁, цианкобаламін, кокарбоксілази, сечогінних, протисудомних, заспокійливих, протизапальних і ін. засобів. Разом з тим нам відомі побічні і несприятливі впливи на організм тварин синтетичних сполук таких як сульфат магнію, натрію, тетацін кальцію, унітіол та ін. Тим більше забезпечити профілактику та пролонгований антидотно-лікувальний ефект цими речовинами неможливо, не кажучи про одночасне виробництво екологічно безпечного високоякісного молока.

Ми пішли іншим шляхом і в якості антидотних речовин, котрі сприяли одночасному виведенню важких металів з організму продуктивних корів, відновленню їх гомеостазу, профілактики інтоксикації і отруєння, зміцнення імунітету та загального оздоровлення тварин, поліпшення їх фізіологічного стану тощо у крупнотоварних господарствах, що спеціалізуються на виробництві коров'ячого молока, перевірили в науково-господарських дослідах як біотехнологічний прийом, екстракт з відповідного набору лікарських рослин, які на нашу думку мають відповідні біологічно-активні речовини, котрі замінили уже існуючі і добре вивчені синтетичні сполуки. При цьому приготування препарату нескладне і доступне для фахівців, які працюють з тваринами.

Для введення біологічно-активного препарату «БП-9» рослиного походження в організм піддослідних корів ми скористалися його рідкою лікарською формою – екстрактом з 9-и найбільш важливих, на нашу думку, лікарських трав. Характер і сила дії лікарської речовини повністю залежить від її хімічного складу, а вплив на органи, тканини та взаємозв'язок з іншими речовинами в т.ч. важкими металами Cd, Pb і їх виведення з організму відбувається за наявності певної концентрації. Концентрація залежить від інтенсивності всмоктування у кров і лімфу, розподілу її у тканинах, біотрансформації. Ефективність антидотної дії фітопрепарату залежить не тільки від введеної дози лікарської речовини, а і від виду ін'єкції, швидкості всмоктування, що впливає на проникнення в клітини відповідних хімічних речовин, котрі здатні утворювати стійкі хелатні комплекси з важкими металами та забезпечити їх елімінацію за межі організму. За інтоксикації важкими металами саме клітини печінки, нирок, селезінки, м'язової тканини, кісток, легень є найбільш вразливим щодо акумуляції інкорпорованих кантоміантів. Тому саме в клітини цих органів потрібно спрямувати лікарську речовину фітобіопрепарату.

Створюючи фітобіопрепарат необхідно пам'ятати про тривалість його дії, що визначається інтенсивністю інактивування та виведенням із організму. Всмоктування, розподіл, біотрансформація та виведення лікарських речовин із організму відбувається в процесі проникнення через клітинні мембрани. Кожна клітина має свою мембрану, мітохондрії і ядро. Слизова оболонка шлунково-кишкового тракту, шкіра мають шари різних клітин, але незважаючи на анатомічні особливості, дифузія та транспорт лікарських речовин (лігандних груп для утворення хелатних сполук з важкими металами) через них відбувається дуже схоже.

Клітинна мембрана складається з бімолекулярного шару ліпідів по обидві сторони шару білка, між котрими знаходяться пори, що заповнені водою. Товщина мембрани клітин різних органів складає 100 А (ангстрем), а пор різних мембран коливається від 4 до 40 А. Ліпідна мембрана добре пропускає жиророзчинні, а водні пори – водорозчинні речовини. Тому інтенсивність транспортування лігандних груп і лікарських речовин буде залежати від фізико-хімічних особливостей, таких як: об'єм та форма молекул, ступінь іонізації і жиророзчинності іонізованих та неіонізованих форм. Розрізняють декілька механізмів транспортування хімічних речовин через біологічні мембрани: пасивна дифузія за градієнтом концентрації, тобто у бік нижчої концентрації; полегшена дифузія – фільтрація через пори мембран у вигляді комплексних сполук з іншими структурами; активна дифузія – транспортування ферментами-переносниками проти градієнта концентрації; піноцитоз – вбирання мембраною речовин з утворенням заглиблень, піноцитозних пухирців і вакуолю.

Переважає більшість лікарських речовин здатна проникати через мембрани клітин завдяки пасивному транспортуванню або за допомогою активних спеціальних транспортних систем. Жиророзчинні речовини проникають через мембрани за рахунок пасивної дифузії. Інтенсивність транспортування прямопропорційна концентрації речовини в мембрані і жиророзподільному коефіцієнту. Неполарні та полярні речовини, що

погано розчиняються в ліпідах, проникають через водні пори (фільтрація) завдяки існуванню гідростатичної і осмотичної різниці по обидва боки мембрани. Саме тому ми вирішили в якості антидотного біологічно-активного фітопрепарату вибрати рідку форму препаративного застосування. Для цього в стерильних умовах приготували настій – водний витяг-екстракт лікарських речовин з рослинної сировини. Вибрали 9 лікарських рослин, які є натуральною речовиною без домішок хімічних речовин. В медицині використовуються подібні рослинні біологічно-активні препарати, що містять значно більше, або менше екологічно безпечних компонентів представників наземної і морської флори. Препарати рекомендується використовувати, як сильні бактерицидні і протизапальні засоби при запальних процесах в кишечнику молодняку; як антидепресанти і адаптогени – при сильних стресах у тварин; як радіопротектори – для тварин в забруднених радіонуклідами зонах і т.д. Ми використали тільки 9 найбільш необхідних, на нашу думку, компонентів для виведення з організму тварин важких металів та посилення його захисних функцій.

Настій ми приготували за загальною відомою методикою (Hmel'nic'kij et al., 1994; Sokolov et al., 2002) згідно такої схеми: спочатку рослини подрібнюємо потім перемішуємо і готуємо екстракт – витяжку біологічно-активних речовин, для цього зважену кількість висушених частин рослин, що називаються дрогою, висипаємо в раніше підігріту на протязі 15 хвилин на киплячій водяній бані посудину і заливаємо дистильованою водою кімнатної температури, закриваємо кришкою, ставимо в киплячу водяну баню або інфудирний апарат (для настоювання на 15 хв). Потім охолоджуємо при кімнатній температурі протягом 45 хвилин. Отримуємо рідину, котра називається колатурою або екстрактом. Невистачаючу кількість настою добавляємо кип'яченою водою шляхом промивання віджатої дроги. При виготовленні витяжки об'ємом 1-3 літри час нагрівання на водяній бані для настою збільшували до 25 хвилин. Приготовлений розчин в стерильних умовах проціджуємо через вату, або вату і марлю, фільтруємо через подвійний фільтр із вати та фільтрувального паперу. Першою частиною фільтрату ополіскуємо склянку та виливаємо його на фільтр лійки для повторної фільтрації з метою видалення випадково залишених при витиранні скляного посуду м'яких волосин вати і т.п. Після закінчення фільтрації розчин перевіряємо на чистоту; за необхідності проводимо повторне фільтрування; склянку закупорюємо пробкою і ставимо в місце зберігання захищене від потрапляння світла за температури 5-10°C.

Організм тварини складається з багатьох речовин, головними з яких є: кисень, кальцій, натрій, хлор, вуглець, фосфор, магній, фтор, водень, калій, залізо, кремній, азот, сірка, йод, марганець і ін., крім того весь процес відновлення клітин організму відбувається безпосередньо в ньому. Якщо в клітинах, тканинах і крові, органах і залозах, решті частин організму не містяться ці елементи в необхідній пропорції, або якщо недостатня їх рівновага, плюс навантаження організму такими небезпечними важкими металами як кадмій і свинець – впливають на зниження вмісту вище зазначених елементів, діючи як антагоністи, порушуючи тим самим баланс макро- і мікроелементного живлення, то відповідно порушується рівновага функцій організму, починає проявлятися стан токсемії.

Природні рослини в процесі утворення органічної маси (під час фотосинтезу) використовують всі макро- і мікроелементи, що знаходяться в ґрунті, тому всі дев'ять рослинних компонентів містять досить велику та достатню для антидотної протекторної дії кількість вище зазначених і ін. мінеральних елементів необхідних організму, особливо за умов інтоксикації, а також ряд інших поживних речовин, вітамінів (табл. 1).

1. *Schizandra chinensis* – його екстракт в складі препарату «БП-9» вплинув саме на нирки, печінку і ін. органи мішені, котрі зазнають екоцидного впливу кадмію та свинцю. Активними речовинами лимонника є похідні лігнінів – шизандрин, шизантерин та різні гомізиди. Містить лимонну, яблучну та винну кислоти, а також схизандрин, цукор, таниди, вітамін Е, до 33.8% жирного масла з гліцерідами ліноленової і олеїнової кислот. Ефірне масло рослини складається з 30% сесквітерпенових сполук, альдегідів і кетонів. Серед мінеральних елементів рослини є залізо, марганець, фосфор, кальцій. Дана лікарська рослина рекомендується як гепатопротектор, оскільки знижує інтенсивність окислення печінкових ліпідів. Стимулюючи активність антиоксидантів, впливає на імунний захист організму. Захищає клітини та м'язи. При підвищеному вмісті холестерину в крові рослину вводять для його зниження. Фахівці вказують на захисну функцію проти раку молочної залози, що цілком можливе за інтоксикації кадмієм та свинцем. Тонізує серцево-судинну систему теплокровних тварин, підвищує артеріальний тиск та амплітуду серцевих скорочень, збуджує дихання (частішає ритм і поглиблюється амплітуда дихальних рухів). Рекомендується для попередження хронічних інфекційних захворювань та інтоксикацій. Збуджує центральну нервову систему, викликає нервово-м'язову збудженість. У своїх дослідах на щурах (Eun Young Kim et al., 2011) теж вказує на кардіопротекторний ефект, зниження холінергетичної активності та перспективну роль екстракту у профілактиці серцево-судинних захворювань. В експерименті на спортивних конях вчені (J. Hancke et al., 1996) зазначають – при пероральному введенні стандартизованого висушеного екстракту даної рослини протягом 14 днів значно знизився рівень гамма-глутамілтрансферази та глутамінової окса оцтової трансамінази у сироватці крові, що дозволило зробити висновок про швидке відновлення спортивних коней під час тренувань. Взагалі сьогодні активно вивчається взаємодія компонентів рослини з рецепторами естрогенів, а також їх антиоксидантна та

антиферментативна активність, проводиться велика кількість інших досліджень, що вказує на підвищений інтерес, але в таких досліджах на дійних коровах екстракт рослини не використовувався. Відомостей про токсичність рослини немає, тому введення екстракту у фітопрепарат є безпечним.

Таким чином, в ході експерименту екстракт рослини добре виконав свою функцію, як біопротектор захистивши печінку і нирки від токсичного навантаження кадмієм та свинцем, попередив перекисне окислювання печінкових ліпідів, зменшив негативні канцерогенні процеси в молочній залозі корів спричинені вмістом кадмію та свинцю в секреті.

2. *Chamomila recutita* – досить широко розповсюджена в усіх країнах Європи в т.ч. Україні. Виготовлення настоїв та екстрактів з даної рослини з лікувальною метою добре відоме. Рослина входить до складу багатьох фармацевтичних препаратів. Вивчення властивостей рослини показало, що протизапальною активністю володіє спільна дія азулена і бісаболола. Спазмолітична активність була відмічена в досліджах на тваринах та пов'язана з наявністю флавоноїдів і бісаболола. Гіркий присмак ромашки обумовлений наявністю в ній сесквітерпенових лактонів. Рослина її органи містять багато біологічно активних речовин в т.ч. ефірне масло голубого кольору, багате азуленами і бісабололами (сесквітерпени) і поліфенолами. До хімічного складу рослини входить велика кількість діючих речовин таких як: в ефірному маслі – хамазулен, терпен, сесквітерпен, кадінен, каприлова та ізовалеріанова кислоти, апін, прохамізулен, матрицен, лактонматрікарін, умбеліферон, герніарин, діоксикумарини, триакантанхолін, фітостерин, саліцилова кислота, гліцериди олеїнової, лінолевої, пальмітинової, стеаринової, аскорбінової кислот, каротин, мікроелементи. Всі ці речовини відіграли позитивну роль у зменшенні інтоксикації організму сільськогосподарських тварин важкими металами, особливо кадмієм та свинцем про що свідчать результати досліджень (табл. 2). Діючі речовини екстракту збуджують ЦНС та довгастий мозок, посилюють рефлекторну діяльність, дихання в тому числі і його частоту, сприяють частішому ритму серця, розширюють судини мозку, ефірне масло володіє дезінфікуючими і протизапальними властивостями. Глюкозиди – посилюють секрецію шлунково-кишкового тракту, відділення жовчі та апетит. Глюкозиди рослини блокують М – холінореактивні системи, розслабляють гладку мускулатуру, протидіють спазмам органів черевної порожнини. Органи рослини через водний екстракт дають протизапальний ефект, знімають спазми шлунково-кишкового тракту – одна зі значних переваг даної рослини у фітобіопрепараті «БП-9», оскільки через слизові оболонки шлунково-кишкового тракту відбувається всмоктування важких металів при цьому не виключається виникнення запальних процесів через подразнення клітин. Рослина широко рекомендується для симптоматичного лікування порушень процесів травлення. Вчені (**Mohamed-Amine Jabri et al., 2017**) дослідили дію екстракту на щурах, щодо всмоктування в кишечнику глюкози, захисну роль від ліпотоксичності, послаблення окислювального стресу. В експерименті раціон тварин мав високий вміст ліпідів, що призвело до порушення функції печінки та нирок. Екстракт рослинного препарату сприяв зменшенню шкідливих наслідків. В нашому експерименті діючі речовини екстракту попередили порушення травних процесів і зменшили негативний вплив токсикантів кадмію та свинцю на слизову оболонку шлунково-кишкового тракту чим поліпшили процеси травлення в організмі внаслідок покращення засвоєння компонентів іншого антидота – мінерально-вітамінного преміксу «МП-А» на фоні хронічної інтоксикації токсичними металами, котрі постійно надходили в організм з раціоном. Рослина не токсична, але вміст у рослині сесквітерпенових лактонів може викликати алергічні реакції (в основному у вигляді дерматитів – під час проведення науково-господарських дослідів та регулярного огляду піддослідних корів ветеринарним лікарем неспостерігалось).

Таким чином, введення екстракту рослини з такими морфобіохімічними характеристиками до складу фітопрепарату «БП-9» дало позитивний результат.

3. *Eleutherococcus senticosus (Acanthopanax senticosus)*. Голанські вчені встановили, що корінь елеутерокока захищає деякі види живих організмів від температурного шоку та токсичного впливу деяких важких металів (міді і кадмію). Вітчизняні вчені (**Gutyj et al., 2016**) доводять токсичний вплив Cd на низку органів, систем, зокрема на серцево-судинну, статеву, видільну (особливо нирки, печінка), дихальну, опорно-рухову систему (спричиняє остеодистрофію), гемопоєз. Вказують на найнебезпечнішу канцерогенну та мутагенну дію елемента (**Gutyj et al., 2016**). Ми перевірили протекторну дію до токсичних металів екстракту рослини в науково-господарських досліджах на дійних коровах. Дослідження показали високу ефективність розробленого препарату з екстрактом даної рослини, що проявилось в стабільному зменшенні вмісту кадмію та свинцю в молоці корів третіх дослідних груп і поліпшенні якості екологічної безпеки молока уцілому ($P < 0.01$). В корені елеутерокока колючого містяться полісахариди, гетероглікани (елеутерани), котрі мають імуностимулюючу дію, елеутерозиди А-Г (даукостерол, глікозид кумарина, сирингарезинол і ін.), І-М (сапоніни) ін. речовини, похідні кумарина та флавоноїдів, більше семи елеутерозидів. Сприяє багатосторонню дію на організм: збуджує ЦНС, підвищує рухову активність і умовно-рефлекторну діяльність, посилює гостроту зору, підвищує основний обмін, адаптогенні властивості організму, знижує рівень цукру в крові, підвищує апетит, володіє гонадотропними властивостями (стимулює надниркові залози). Для дорослих тварин надає відчуття бадьорості позитивно впливає на геодинамічні показники тим самим допомагає

організму адаптуватися до стресів, холоду, радіації, а також впливу важких металів про що свідчить зменшення їх концентрації в печінці та нирках у кінці досліду у тварин третіх дослідних груп ($P < 0.01$). Як і інші рослини стимулює імунну систему, особливо її лімфоцитарну ланку. Дану рослину рекомендується використовувати при зниженому артеріальному тиску, а також профілактиці вірусних інфекцій. Щодо безпеки застосування екстракту необхідний фаховий підхід зі сторони ветеринарних спеціалістів та науковців, оскільки рослина має багато протипоказань. Наприклад, його неможна застосовувати під час тільності, підвищеному артеріальному тиску, ожирінні, частому пульсі, збудженим тваринам тощо. Всі протипоказання нами були враховані при виготовленні фітопрепарату, але протекторну дію даної рослини щодо токсичних металів непросто замінити іншим видом.

Таким чином, екстракт елеутерокока допомагає захистити організм тварини від шкідливого впливу важких металів і не лише Cd та Cu, а і Pb, що доведено нашими дослідями. Досліди (Donghun Lee et al., 2012) на щурах доводять ефективність перорального введення *Eleutherococcus senticosus* для захисту від загибелі нейронів в області гіпокампі головного мозку, пояснюючи такий ефект протизапальними властивостями діючих речовин рослини і визначають дію препарату як нейропротекторну. Посилює виведення поллютантів (Cd, Pb) з крові, молока, внутрішніх органів. Нормалізує кров'яний тиск, що немало важливо для дійних корів, які зазнають токсичного удару ксенобіотиків, а імуностимулююча дія, протистояння стресовому впливу і стимулюючий вплив на надниркові залози сприяли відновленню обміну мінеральних речовин в організмі одночасно з посиленням резистентності до захворювань в т.ч. вірусного походження, котрих досить часто зазнає організм продуктивної тварини. Результати досліду показали високу антидотну роль у складі фітопрепарату цієї рослини.

4. *Salvia officinalis* – для виготовлення екстракту, як правило влітку, незадовго до початку цвітіння, або восени збирається листя цієї багаторічної рослини, котрі потім висушуються в тіні. Вчені зазначають, що шалфей впливає на утворення деяких нейромедіаторів, необхідних для нормального функціонування головного мозку. Екстракт цієї лікарської рослини сприяв захисту центральної нервової системи, функціонування котрої блокується великими і малими дозами токсичних металів, особливо кадмієм і свинцем через відсутність передачі нервових імпульсів шляхом порушення роботи відповідних pomp, наприклад Ca-Mg-і і т.д., що відповідно призводить до порушення роботи головного мозку додатки котрого продукують важливі для дійної корови гормони пролактин та оксітоцин, котрі впливають на молочну продуктивність тварин. При гострих інтоксикаціях важкими металами в першу чергу блокується робота центральної нервової системи і загибель організму закінчується нервовими конвульсіями. Введення до складу фітопрепарату екстракту *Salvia officinalis*, сприяло нормалізації функціонування ЦНС інтоксикованого організму дійних корів. Листя шалфея містять флавоноїди (1-3%), тритерпени (олеанову, урсолову, хлорогенову кислоти), дитерпени типу абіетана (карносол, розманол і ін.), ароматичні кислоти (розмаринову кислоту) і ефірні масла, котрі характеризуються наявністю цинеола, камфори і монотерпенових біцеклічних кетонів. Вітамін Р, нікотининову кислоту, горючі, увело, паради фенол, крохмаль, білкові речовини, фітонциди, котрі володіють сильними бактерицидними властивостями. Завдяки високому вмісту флавоноїдів в ефірному маслі, шалфей знімає спазми кишечника. Кетони, проявляють бактерицидні і фунгіцидні властивості. Флавоноїди, розмаринова кислота і дитерпени здійснюють антиоксидантний вплив. Шалфей володіє естрогенною активністю, котра відома досить давно, але до сих пір не отримала пояснень. Шалфей рекомендується при порушенні процесів травлення, застосовується як заспокійливий, в'язучий, кровозупиняючий, протизапальний, жовчогінний та сечогінний засіб. Антимікробні властивості пов'язані з ефірним маслом, протизапальні – з дубільними речовинами, флавоноїдними сполуками та вітаміном Р, котрі ущільнюють епітеліальні тканини, знижують проникненість клітинних мембран, стінок кровоносних і лімфатичних судин. Антисептичні властивості листя шалфею обумовлені рослинним антибіотиком сальвіном. Сальвін не тільки затримує розмноження золотистого стафілококу, але і інактивує його альфа-токсин, пригнічує його гемолітичні і дерматонекротичні властивості. Дана властивість шалфею в складі фітопрепарату “БП-9” після ін'єкції сприяла зменшенню бактеріального обміненія молока. При маститах в молоці зустрічаються різноманітні мікроорганізми, в тому числі бактерії, гриби, дріжджі та ін., основними збудниками маститів є стрептококи і стафілококи, які більше, ніж на 90% випадків, переважають над іншими мікроорганізмами. Вчені констатують факт, що раніше основна роль в етіології маститів належала виключно стрептококам, перш за все *Str. agalactiae*. З посиленням боротьби з маститами, широким застосуванням антибіотиків для їх лікування ситуація змінилася на користь стафілококових інфекцій, збудники яких більш стійкі до антибіотиків та інших факторів навколишнього середовища. За даними Міжнародної молочної федерації, в більшості країн основне значення в етіології маститів зараз належить стафілококам. У своїх дослідженнях ми встановили субклінічну форму маститу спричинену інтоксикацією важкими металами, тому лікарські властивості шалфею щодо затримки розмноження стафілококів та інактивації їх токсинів дали позитивний ефект, що спостерігалось в кінці досліду у тварин 3 дослідних груп, де бактеріальне обміненія молока значно знизилось одночасно зі зменшенням надходження важких металів у молочну залозу після комплексного застосування антитоксичного преміксу та

біопрепарату “БП-9” в порівнянні з тваринами перших контрольних груп ($P < 0.01$). Екстракт листя шалфею посилює секреторну активність шлунково-кишкового тракту, спричиняючи незначний спазмолітичний вплив. Шалфей досить ефективний для лікування запальних процесів сечостатевої системи, що цілком можливе у сільськогосподарських тварин при посиленні елімінації важких металів через нирки з сечею, при легких формах порушення вуглеводного обміну (спостерігалось в досліді). Листя шалфею застосовуються при підвищеному кров'яному тиску, атеросклерозі, тримільному паралічу. Шалфей нормалізував роботу залоз, котрі продукують гормони, що сприяють утворенню молока. Екстракт шалфею рекомендують застосовувати при хронічних запаленнях і обмінно-дистрофічних захворюваннях суглобів, тому застосування екстракту шалфею було досить цінним, оскільки порушення мінерального обміну в організмі дійних корів супроводжувалося розвитком токсичної остеодинтрофії, котру можна було ліквідувати лише комплексом заходів. Екстракт шалфею застосовують також при хворобах печінки та нирок, як сечогінний засіб. Вчені (**Yuanyuan Jiang et al., 2017**) доводять позитивний потенціал екстракту, котрий вже давно застосовується у традиційній медицині, щодо профілактики та лікування онкозахворювання печінки в залежності від часу застосування і концентрації. Уводячи шалфей як добавку у воду протягом 21 дня (**Pogány Simonová et al., 2022**) вдалося змінити якість м'яса у кролів. Саме ці тварини використовувалися вченими в експерименті. Доведено, що вміст у м'ясі замінимих і не замінимих амінокислот змінився, кількість їх значно збільшилася. При не дуже тривалому застосуванні екстракт листя шалфею не представляє ніякої небезпеки для здоров'я тварин, але внутрішнє застосування ефірного масла шалфею дещо обмежене із-за високого вмісту кетонів, котрі володіють нейротоксичною дією. Виготовлення рослинного препарату – змішування екстрактів різних лікарських рослин, тому отримана концентрація шалфею лікарського у створеному біопрепараті була допустимою навіть для довготривалого застосування в інтоксикованому організмі.

Таким чином, роль екстракту шалфею лікарського в складі біопрепарату важко переоцінити. На нашу думку, відновлення балансу макро-, мікроелементів в організмі дійних корів третіх дослідних груп з припиненням розвитку токсичної остеодинтрофії, котра продовжувалася прогресувати у корів перших контрольних груп, нормалізація вуглеводного обміну, зменшення бактеріального обміну молока завдяки природному антибіотику сальвіну, що протидіє стафілококовій інфекції, посилення жовчної секреції, з котрою теж виводяться важкі метали та важливий сечогінний вплив на організм (прискорення елімінації політатнів) не могли відбутися без екстракту шалфею лікарського, підшкірна ін'єкція котрого сприяла ущільненню епітеліальних тканин та зниженню проникності клітинних мембран, стінок кровоносних і лімфатичних судин.

5. *Berberis vulgaris* – для приготування екстракту барбарису звичайного ми використали подрібнені і висушені листя та плоди. Плоди як правило збирають після дозрівання у вересні місяці, листя – в травні-червні. Дана рослина досить розповсюджена на території України і є загальновідомою. Болгарські дослідники в досліді *in vitro* підтвердили протизапальну активність барбарину, котрий міститься у всіх частинах рослини. Вся рослина містить алкалоїди берберин, оксиакантин, пальмитин, моптин, колумтин, ятронцидин, берберубін, бербамін (берберин і бербамін володіють антибактеріальними властивостями), ефірне масло, дубільні речовини, високий вміст вітамінів С та Е, каротин, яблучну і лимонну кислоту, а також фарбуючу речовину. Питома вага берберину становить приблизно 3% речовин, котрі містяться в рослині. В плодах крім берберину є сапоніни, органічні кислоти (яблучна, винна) і різноманітні цукри. Фармакологічні властивості рослини в основному пов'язані з вмістом в ній берберину і бербаміну, котрі мають антибактеріальну активність. Встановлено, що берберин є хімічно активним алкалоїдом, здатним утворювати різні модифікації. На його основі розробляються препарати, що володіють специфічною протипухлинною і проти лейкозною активністю. Це досить важлива властивість даної лікарської рослини, оскільки важкі метали кадмій та свинець – канцерогенні елементи, котрі здатні викликати в організмі людей і тварин ракові захворювання та лейкоз, що є особливо небезпечним при виробництві коров'ячого молока. Досліджувані токсиканти здатні блокувати роботу циклу трикарбонових кислот в клітинах організму, де утворюється енергетична молекула АТФ, тому вміст в екстракті барбарису яблучної та лимонної кислот посилює енергетичну емність циклу Кребса. Берберин пригнічує утворення вільних радикалів кисню і збільшує активність антиоксидантних ферментів, покращує функцію мітохондрій за рахунок зниження швидкості споживання кисню та збільшення потенціальної мембрани проти окисного пошкодження, що доведено дослідженнями (**Al-Kuraishy et al., 2019**). Al-Kuraishy et al. також в досліді на щурах довели позитивну синергічну роль берберину в послабленні гострого пошкодження нирок різними нефротоксичними агентами. Оскільки синтетичним шляхом берберин поки що не вдалося отримати біологічно-активна роль екстракту барбарису звичайного в складі фітопрепарату тільки збільшується. Берберин і бербамін впливають на секрецію жовчі, що сприяє посиленню елімінації важких металів через шлунково-кишковий тракт. Препарати з барбарису застосовуються як хороший тонізуючий засіб, покращують апетит та стимулюють процеси травлення в організмі. Екстракт барбарису традиційно застосовують при печінковій недостатності, має протизапальні властивості, сприяє швидкому звертання крові, зниженню температури тіла, антимікробний, антисептичний, сечогінний та жовчогінний засіб, поліпшує

кровообіг. Механізм дії препарату з барбариса пов'язаний перш за все з антисептичним впливом на жовчний міхур і холеретичним ефектом. Екстракти барбарису призначають при жовчнокам'яних хворобах, збільшенні селезінки, порушенні нормального функціонування печінки в т.ч. запальних процесах. Застосування барбарису сприяє боротьбі з раковими пухлинами. Наявність алкалоїдів обумовлює певну токсичність барбарису, тому його не слід застосовувати в передтільний період. Нами робилася ін'єкція препарату коровам в період лактації, тому небезпека екстракту барбарису мінімальна. Таким чином, екстракт барбарису на території України приготувати не представляє складності. Екстракт має високий вміст вітамінів С та Е, каротину, яблучної і лимонної кислот, котрі підтримують нормальне функціонування циклу Кребса. Антиканцерогенний та протилейкозний засіб. Жовчогінні і сечогінні властивості зміцнюють антидотну протекторну дію препарату «БП-9», щодо впливу важких металів на організм дійних корів.

6. *Medicago sativa* – багаторічна трав'яниста рослина, яка в досліджах на тваринах підтвердила свій вплив на метаболізм глюкози знижуючи її рівень у крові. Для приготування екстракту люцерни використовувалася трава, збирають її на початку цвітіння, висушують і роблять екстракт. Широко розповсюджена в екосистемах України, особливо агроекосистемах так як входить до складу раціонів тварин у вигляді сіна, сінажу тощо. Люцерна багата кальцієм, фосфором та залізом. Містить вітаміни А і С, сапонозиди, циклічні сполуки, фітоестрогени (генистеїн і куместрол), амінокислоти, таніни і ненасичені жирні кислоти. Всі ці активні компоненти екстракту люцерни, дещо відрізняють її від інших лікарських трав, які увійшли до складу біопрепарату «БП-9». Вітаміни А та С є і в інших рослинах, тому сам препарат «БП-9» досить насичений даними речовинами, амінокислоти, кальцій, фосфор та залізо, що містяться в екстракті люцерни значно збагатили препарат, антидотні властивості його, щодо впливу важких металів суттєво посилюються. Тим більше, що раціони піддослідних корів були бідними за вмістом даних елементів, роль сульфгідрильних груп амінокислот в утворенні хелатних сполук важких металів, особливо кадмію та свинцю і виведення їх з організму вже доведена вченими. Люцерна ефективна своїм багатством вітамінів, амінокислот та мінеральних елементів. Наявність фітоестрогенів стахидрину та 1-гомостахидрину сприяє посиленню секретії молока, що особливо важливо як при виробництві екологічно безпечного молока, так і збільшенні продуктивності корів, котре забезпечується не лише збалансованою годівлею, а і антиоксидантним протекторним впливом преміксу та фітобіопрепарату, котрі відновлять гомеостаз організму. Сечогінний засіб. В медицині екстракт люцерни посівної широко застосовується для підтримки сил в період одужання організму, при сечокам'яній хворобі нирок посиленні лактації, зменшенні запальних процесів та як знеболюючий засіб, що доведено (**Masoud Seddighfar et al., 2020**). Сьогодні не існує ніяких відомостей про токсичність люцерни, але у всякому випадку її застосування в складі препарату краще здійснювати під контролем фахівців, що було зроблено нами. Таким чином, наявність в екстракті люцерни важливих біологічно-активних речовин: вітамінів А, С, мінеральних елементів Са, Р, Fe, амінокислот, ненасичених жирних кислот, фітоестрогенів робить фітобіопрепарат «БП-9» ще більш ефективним як з точки зору антиоксидантного впливу, так і для посилення лактації, підтримки організму на етапі посиленого виведення токсикантів з організму.

7. *Orthosiphon stamineus* – багаторічна рослина листя та квітучі верхівки якої збирають під час цвітіння, висушують, потім подрібнюють і готують екстракти. Спостереження за хворими нирково-кам'яною хворобою показали, що застосування екстракту норкового чаю досить ефективно і не супроводжується побічною дією. Вчені (**Sarshar et al., 2017**) доводять, що водний екстракт з листя рослини запобігає інфекції сечового міхура та нирок у щурів. Дослідженнями була виявлена властивість деяких терпенових сполук, екстрагованих з рослини зупиняти поділ ракових клітин. Діючі речовини екстракту рослини посилюють вивідну функцію нирок, пов'язану з елімінацією токсичних металів, сприяли відновленню нормального функціонування ниркових каналців та нефронів. Важлива роль належить поліфенолам і, особливо, флавоноїдам, в т.ч. синензетину. Це ліпофільні сполуки на відміну від водорозчинних флавонових гетерозидів. В зв'язку з цим діючі активні речовини рослини можуть легко долати ліпідну мембрану клітин, а значить досягається ефект запрогнозований нами. Листя ниркового чаю містять гіркий глікозид ортосифонін, розчинний у воді, в незначній кількості алкалоїди, тритерпенові сапоніни, жирне масло, дубильні речовини, органічні кислоти, ефірне масло, бета-ситостерин, велику кількість калійних солей, роль останніх у здійсненні транспорту речовин у клітину натрій-калієвим насосом за інтоксикації кадмієм та свинцем просто неціненна. В експериментах на тваринах доведено посилення діурезу після застосування екстракту ниркового чаю. Водний екстракт призводить до посиленого виведення йонів в т.ч. важких металів. Флавоноїди мають властивість виводити вільні радикали. Клінічні спостереження довели, що разом з посиленням виведення рідини відбувається інтенсивне видалення сечовини і сечової кислоти, хлоридів. Позитивний ефект в оздоровленні організму від нирково-кам'яної хвороби. Нирковий чай рекомендується застосовувати при недостатності жовчного міхура, при утворенні солей в нирках і жовчному міхурі, при поганому сечовиділенні. Таким чином, нирковий чай це сильний діуретичний засіб – діурез збільшується у двічі, виведення хлоридів на 39%, виділення свинцю при експериментальних дослідженнях на тваринах збільшувалося на 25%. При чому виведення свинцю починається приблизно на 5-ть днів раніше, а ніж без його застосування. Нирковий чай застосовують при гострих і хронічних захворюваннях

нирок, що супроводжується набряком, альбумінурією, азотемією тощо. Нирковий чай сприяє підвищенню клубочкової інфільтрації і поліпшенню функції ниркових каналців. Вже через декілька днів після застосування екстракту може наступати підлужнення сечі, тобто рН змінюється з кислого середовища в бік лужного, що підтверджується нашими дослідженнями сечі тварин. Після застосування ниркового чаю поліпшується апетит, значно зменшується кількість слизу і лейкоцитів в жовчі, збільшується секреція в шлунково-кишковому тракті, а значить покращуються процеси травлення. Водний екстракт сприяв збільшенню утворення молока. Сама рослина має дуже хорошу спорідненість до інших лікарських рослин, котрі володіють діуретичними та протизапальними властивостями, тому без обмежень може входити до складу різних препаратів в т.ч. і розробленого нами біопрепарату «БП-9». Інформації про токсичність даної рослини під час її застосування в терапевтичних дозах немає, навпаки екстракт ефективний при довготривалому застосуванні навіть з незначними перервами. Не здійснює ніякої побічної дії.

Отже, позитивна роль екстракту даної рослини в складі біопрепарату очевидна. Нашими дослідженнями, як і дослідженнями інших вчених, доведено посилення виведення свинцю та кадмію. У піддослідних корів спостерігалася протеїнурія, котра зникла після ін'єкції рослинного препарату і тут без сумніву подіяв екстракт ниркового чаю, оскільки в ниркових каналцях відновилася реабсорбція білка. Елімінація кадмію і свинцю з сечею без дегенеративних змін у нирках – це позитив у застосуванні екстракту даної рослини. Роль екстракту ниркового чаю в складі біопрепарату “БП-9” можна назвати визначальною.

8. *Hyperosma rhamnoides* – природне джерело вітамінів, в першу чергу вітаміну С, що відіграло важливу роль при інтоксикації організму кадмієм, свинцем і іншими важкими металами. Для виготовлення екстракту нами було використано плоди обліпихи. Сама рослина широко розповсюджена в Україні, тому приготування з неї лікарських речовин не складне. До складу активних речовин цієї рослини також входять масляниста фракція вітаміну F, котра складається переважно з насичених і мононенасичених жирних кислот, що сприяло доставці лігандних груп препарату через клітинні мембрани. Містить вітамін E і масло, збагачене поліненасиченими жирними (ліноленою та альфа-ліноленою) кислотами. Плоди містять до 8% жирного масла, до 12% аскорбінової кислоти (вітамін С), В₁, В₂, К, Р, каротиноїди, фолієву кислоту, холін, бетаїн, кумарини, фосфоліпіди, стерини, тритерпенові речовини, вуглеводи (глюкоза, сахароза, фруктоза, пектин, полісахариди), циклітол квебрахит, органічні кислоти, фенолкарбонові кислоти, флавоноїди, лейкоантоциани, дубільні речовини, макро-, мікроелементи (натрій, магній, кремній, залізо, алюміній, кальцій, нікель, молібден, марганець і ін.). Вченими (Yankun Hao et al., 2020) доведено позитивну роль флавоноїдів екстракту *hyperosma rhamnoides*, щодо захисту печінки тварин від жирової дистрофії. Відсутня аскорбіназа, що забезпечує добру збереженість аскорбінової кислоти. Екстракт обліпихи це значне джерело вітамінів. Вітамін С забезпечив стійкість організму до інфекційних захворювань, синтез колагену і засвоєння заліза в шлунково-кишковому тракті. Крім того, вітамін С, як і вітамін E, каротин і флавоноїди є природним антиоксидантом, котрий захищає організм від вільних радикалів. Для обліпихи характерні і протизапальні, бактерицидні, ранозагоювальні, знеболюючі, епітелізуючі властивості, останні особливо важливі, оскільки важкі метали кадмії та свинець здатні викликати подразнення епітеліальних тканин вим'я корів, що призводить до збільшення вмісту соматичних клітин в молоці, підвищує стійкість організму до іонізуючого випромінювання, попереджує злоякісні пухлини в шлунково-кишковому тракті. Впливає на ліпідний обмін у сироватці крові, нормалізує кров'яний тиск, зміцнює стінки кровоносних судин, позитивно вплинув на білоксинтезуючу функцію печінки, знижує вміст жиру при жировій інфільтрації печінки, змушує розвиток гіпоглікемії і гіперліпідемії, стабілізує активність ряду ферментів, робота котрих блокується важкими металами, особливо пошкодження їх активної частини, знижує розвиток дистрофічних і некротичних змін в печінці та інших органах, що є цілком вірогідним за інтоксикації кадмієм, свинцем, стимулює репаративні процеси. Дає можливість ліквідувати гіповітамінози, що дуже важливе при посиленому тиску важких металів на органи і системи організму. Рекомендується для лікування токсичних уражень печінки, тому включення даної рослини до складу біопрепарату безсумнівів вірне. Плоди містять яблучну, винну, нікотинову кислоту та ефірне масло. В зв'язку з цим екстракт обліпихи посилює секрецію шлункових соків. Обмежень щодо застосування екстракту обліпихи не встановлено.

Отже, жодна зі всіх розглянутих нами лікарських рослин не має такої полі-вітамінізації і мінералізації як обліпиха: вітаміни С, E, В₁, В₂, К, Р, навіть F, а серед мінеральних елементів натрій, магній, кремній, залізо, алюміній, кальцій, нікель, молібден, марганець і ін., спектр лікувального впливу теж вражаючий, серед тих ознак, що характерні для інших рослин, обліпиха характерна епітелізуюча функція – для відновлення епітелію вим'я корів вона відіграла важливе значення, нормалізація білкового та ліпідного обміну з одночасним відновленням вмісту ліпідів у крові, позитивний вплив на білоксинтезуючу функцію печінки, котра зазнає токсичного удару кадмієм та свинцем; зміцнення стінок кровоносних судин, де з током крові переносяться важкі метали всмоктуючись у кров в шлунково-кишковому тракті, стабілізація роботи ферментативної системи, попередження дистрофічних і некротичних змін в печінці, що може бути спричинене кадмієм. На цьому позитивна лікарська роль обліпихи не закінчується.

9. *Verbena officinalis*. Сучасні фармакологічні дослідження виявили імуностимулюючий ефект даної

рослини, деякі її компоненти очевидно, взаємодіють з простагландинами – медіаторами клітинної активності. Введення рослини з вираженим імуностимулюючим ефектом до складу біопрепарату було вкрай необхідне, оскільки, токсичний вплив важких металів призводить до зменшення резистентності організму, виникає імунодепресивний стан тварин, що супроводжується зменшенням гамаглобулінових фракцій у крові, котрі несуть антитіла, що спостерігалось нами під час морфо-біохімічних досліджень крові корів, особливо перших контрольних груп як на початку, так і в кінці дослідження. У суцвіттях містяться іридоїди (в т.ч. вербеналозид), бета-систерол, тритерпени, слизисті речовини та флавоноїди, котрі мають спазмолітичну та протизапальну дію, що зменшило запальні процеси у вим'ї корів, зумовлені впливом важких металів, а також нирках та печінці, де вражаються каналці, нефрони та гепатоцити. Вербена здійснює протизапальну та спазмолітичну дію. Особливо, треба відмітити її властивість розслабляти м'язову мускулатуру. Деякі з її компонентів зміцнюють імунну систему, стимулюючи продукування інтерлейкіна. Вона проявила свою гормоноподібну активність, впливаючи на лактацію і інгібує тиреостимулюючий гормон. Цілком можливо останні лікарські властивості вербени виявилися одними з ключових так як, ксенобіотики пригнічують гормональну систему організму, що одразу відбивається на процесі лактації. На початку дослідного періоду продуктивність корів була на рівні 14.0-15.5 кг, в кінці дослідження збільшилася у третій дослідній групі до 18.4-22.6 кг, а в перших контрольних групах лактаційний процес взагалі погіршився, продуктивність корів стала ще меншою, а ніж вона була на початку дослідження. Сьогодні вербена довела свою ефективність при порушенні процесів травлення, рекомендується для посилення лактації. Вчені (**Sau-Wan Lai et al., 2006**) вказують на значний потенціал цитопротекторної дії водного екстракту *verbena officinalis* на клітини центральної нервової системи. Повідомлення про її токсичний ефект відсутні навіть після піврічного застосування.

Отже, дана лікарська рослина в складі «БП-9» відповідала за імуностимулюючий та гормоностимулюючий ефект в організмі. Поліпшення лактаційного процесу, а значить і процесів утворення та секреції молока. Не має токсичних властивостей і обмежувального терміну застосування, що дає можливість встановити найбільш ефективні дози ін'єкції препарату та вводити його з профілактичною метою значний проміжок часу, а точніше протягом всього періоду лактації, аж до початку сухостійного періоду. Для організму дійних корів, власне як і інших видів тварин, важливим є надходження значної кількості мінеральних елементів, вітамінів, органічних кислот та багатьох інших корисних речовин, головними є кисень, вуглець, кальцій, фосфор, натрій, хлор, магній, фтор, водень, калій, залізо, молібден, селен, кремній, азот, сірка, йод, марганець, навіть такі як миш'як в незначній кількості здатні активізувати обмінні процеси в організмі і ін.

Уцілому в світі є багато успішного досвіду з використанням екстрактів лікарських рослин, що доведено багатьма складними експериментами. Вчені (**Milton Prabu et al., 2012**) досліджували екстракт листя багаторічної вічнозеленої рослини бетель (лат. Piper betle) і отримали хороший захисний ефект проти Cd-індукованого окислювального пошкодження печінки у шурів. Інші вчені (**Fan et al., 2018**) для виведення кадмію у тварин застосовували бетулінову кислоту – природний пентациклічний тритерпеноїд, що є в корі деяких видів рослин – берези (*Betula pubescens*). Бетулінова кислота проявила потизапальні і онкопротекторні властивості, посилювала екскрецію Cd з печінки, нирок, концентрація Cd в сечі збільшувалася, що доводить екскреційну функцію діючої речовини в складі рослинного препарату (**Fan et al., 2018**). Хороший результат в дослідженнях за інтоксикації кадмієм та свинцем дав водний розчин дубильної кислоти, котру містять багато рослин (**Winiarska-Mieczan, 2013**), екстракт з мангостану (вічнозелене дерево лат. *Garcinia Mangostana*) – знімає індуковану Pb нейротоксичність (**Phyu & Tangpong, 2014**). Так само екстракт чорниці (*Vaccinium corymbosum* L.), виділені антоціани володіють захисним, терапевтичним ефектом щодо інтоксикації кадмієм на рівні метал-хелатуючих комплексів (**Gong et al., 2014**). Фізалис перуанський (капський крижовник – лат. *Physalis peruviana*) сімейства пасльонових, в досліді, повністю змінював гістопатологічний стан тканин печінки і нирок. Вчені (**Dkhal et al., 2014**) довели його хорошу гепаторенальну захисну роль, зменшується перекисне окислювання ліпідів тощо. В печінці та нирках корів інших дослідних груп корів і особливо перших контрольних груп, де рослинний препарат не застосовувався, зафіксовано найбільший вміст токсичних металів, що доводить акумуляційний ефект поллютантів. Концентрація поллютантів, в цих самих органах, у тварин інших дослідних груп, мала тенденцію до поступового зменшення завдяки блокуючій дії токсикантів у шлунково-кишковому тракті за допомогою антидотного мінерально-вітамінного преміксу «МП-А», котрий значно змінював обмін речовин в організмі ($P < 0.01$). У тварин перших контрольних груп нирки та печінка були органами посиленого накопичення токсичних металів ($P < 0.01$).

Нам вдалося збалансувати вміст ряду мінеральних елементів в організмі корів за допомогою преміксу на основі синергічної і антагоністичної дії між елементами. При розробці біологічно-активного препарату «БП-9» ми дотримувалися подібних підходів. Було враховано повторене і багаторазове його застосування для нагромадження діючої речовини (лігандних груп) у тканинах організму (матеріальна кумуляція) при сумарній фармакологічній речовині (кумуляція ефекту). Матеріальна кумуляція – лікарська речовина до повторного введення не встигає інактивуватись в процесі біотрансформації або вивестись з організму, як наслідок перевищення терапевтичних доз чи зменшення часу між введеннями. Таку властивість мають речовини, що

здатні утворювати стійкі комплекси переважно з білками плазми крові, клітинної мембрани або цитоплазми (важкі метали, миш'як, бром, йод та деякі інші). Жиророзчинні сполуки можуть нагромаджуватися у запасах нейтрального жиру та в ліпопротеїдах, на котрі особливо багата нервова тканина та внутрішні органи. Кумуляція ефекту рослинних компонентів зумовила стійкі зміни структурних компонентів клітин під дією антиоксидантних, лікарських речовин, що не відновлюються до повторного застосування, хоч сама речовина довго не затримується в організмі. В результаті отримали позитивний ефект від повторного застосування фітопрепарату, що позначилося на продуктивності корів, якості молока, його екологічній безпеці та стану здоров'я тварин уцілому. Комплексна дія лікарських речовин є найбільш ефективною, оскільки передбачає одночасне застосування не одного, а кількох лікарських засобів, котрі діють на різні органи та системи, і при цьому доповнюють один одного чим розширюють протекторний антиоксидантний та фармакологічний ефект. Вміст в препараті рослин, які мають схожий ефект і діють в одному напрямку – проявляється їх синергічна дія. Препарат і його рослинні компоненти без сумніву проявляли і фізичний та хімічний антагонізм. Під фізичним антагонізмом проявляється застосування ентеросорбентів та лігандних груп речовин, що сприяють нейтралізації і виведенню токсикантів з організму, хімічний антагонізм препарату проявляється при втраті токсичної активності важкими металами за рахунок утворення нових неактивних (хелатних) сполук. У тканинах організму сульфгідрильні та карбоксильні сполуки препарату здатні утворювати стійкі хелатні комплекси з важкими металами і виводити їх з організму.

Масове співвідношення екстрактів лікарських рослин в біопрепараті «БП-9» (див. вище) було встановлене в залежності від наявних біологічно-активних речовин у кожному з екстрактів лікарських рослин, що увійшли до хімічного складу препарату «БП-9». При цьому на першому місці стояли такі властивості як відновлення балансу макро-, мікроелементів в організмі дійних корів, припинення розвитку токсичної остеодинтрофії, нормалізація вуглеводневого, білкового, ліпідного обміну, зменшення бактеріального обміну молока завдяки природному антибіотику сальвіну, що протидіє стафілококовій інфекції, посилення жовчної секреції з котрою виводяться важкі метали, сечогінний вплив на організм (прискорення елімінації політатнів), що немогло відбутися без екстракту шалфею лікарського, підшкірна ін'єкція котрого сприяла ущільненню епітеліальних тканин та зниженню проникності клітинних мембран, стінок кровоносних і лімфатичних судин, тому частка його в препараті «БП-9» становила 17 мл або 17%. Далі в однаковому відсотковому співвідношенні по масі були взяті екстракти лимонника китайського, елеутерокока колючого, ниркового чаю та обліпихи крушиноподібної (по 15 мл або по 15%), котрі відіграють рівноцінно важливу антидотну роль в складі фітотіопрепарату «БП-9». Екстракт лимонника китайського захистив печінку, нирки, селезінку, серце, легені від токсичного впливу важких металів, крім того зменшив негативні канцерогенні процеси в молочній залозі пов'язані з міграцією в кров та молоко кадмію і свинцю, попередив окислення печінкових ліпідів; екстракт елеутерокока допоміг захистити організм тварини від шкідливого впливу важких металів, доведено експериментом. Активізував інтенсивність виведення політатнів з крові, молока, внутрішніх органів та систем організму. Нормалізував кров'яний тиск, імуностимулююча дія, протистояння стресовому впливу і стимулюючий вплив на надниркові залози, сприяло відновленню обміну мінеральних речовин в організмі одночасно з посиленням резистентності до різних захворювань в т.ч. вірусного походження; екстракт ниркового чаю посилив виведення кадмію, свинцю, міді та цинку, що підтвердилося дослідями, ефективно протидівав розвитку протеїнурії, сприяв відновленню роботи ниркових каналців та клубочкової інфільтрації, попередив дегенеративні зміни в цьому важливому органі під час інтоксикації; екстракт обліпихи маючи великий набір вітамінів і мінеральних елементів (вітаміни С, Е, В₁, В₂, К, РР, навіть F, мінеральні елементи натрій, магній, кремній, залізо, алюміній, кальцій, нікель, молібден, марганець і ін.) підтримав організм тварин на стадії відновлення гомеостазу, коли значна кількість токсикантів почала виводитися з організму, вкрай важлива епітелізуюча функція сприяла відновленню епітелію вим'я корів, що вплинуло на зниження вмісту соматичних клітин (P<0.01). Покращення білоксинтезуючої функції печінки, зміцнення стінок кровоносних судин, стабілізація роботи ферментативної системи, попередження дистрофічних і некротичних змін в печінці, і ряд інших досить важливих ознак. Деяко важливішою нам видалася роль в складі розробленого біопрепарату барбарису звичайного, котрий за масовим співвідношенням фактично зайняв 3-є місце – 12 мл або 12%, що знову обумовлюється активними речовинами, високий вміст вітамінів С та Е, каротину, яблучної і лимонної кислот, що підтримують нормальне функціонування циклу Кребса. Антиканцерогенний та протилейкозний засіб. Жовчогінні і сечогінні властивості лише зміцнюють антидотну дію препарату «БП-9», щодо впливу важких металів на організм дійних корів, крім того приготувати екстракт з цієї рослини зовсім нескладно так як вона дуже широко розповсюджена на території України, власне як і більшість лікарських рослин препарату. В кількості 5% по масі або 5 мл було введено екстракт люцерни посівної вона також має підвищений вміст вітамінів А, С, мінеральних елементів Са, Р, Fe, амінокислот, ненасичених жирних кислот, фітоестрогенів, посилює лактацію. І в кількості по 3% або по 3 мл було введено екстракт ромашки і вербени лікарської. Широка розповсюдженість рослин в різних екосистемах України, перевірені лікарські властивості зі зменшення токсичного впливу важких металів на організм сільськогосподарських тварин, активація процесів травлення та

зменшення запалення слизової оболонки шлунково-кишкового тракту, імуностимулюючий та гормоностимулюючий ефект, поліпшення лактаційного процесу відсутність обмежувального терміну застосування дали можливість встановити найбільш ефективні дози ін'єкції препарату «БП-9» (див. вище) та вводити його з профілактичною метою досить тривалий проміжок часу (протягом всього періоду лактації), аж до початку сухостійного періоду.

Таким чином, біопрепарат «БП-9» містить значну кількість жиророзчинних речовин, слабких електролітів, що швидко реабсорбуються у ниркових каналцях, а значить доставляють лігандні групи препарату безпосередньо в клітини органів і тканин чим сприяють утворенню в них хелатних комплексів з важкими металами та виведенню їх з організму. Виділяючись швидше, вони можуть трансформуватися у більш полярні компоненти. Як більш іонізовані і менше розчинні метаболіти стають менш здатними депонуватися в жирах, зв'язуватися з білками плазми й тканин, у меншій кількості проникати через клітинні мембрани. Такий тип біотрансформації називають інактивацією токсичних речовин. Після застосування препарату в процесі метаболізму можуть утворюватись і інші фармакологічно активніші структури, але вони також у подальшому піддаються біотрансформації або виведенню у вигляді активних метаболітів з сечею.

Хімічні реакції, що стосуються біотрансформації активних речовин препарату разом з важкими металами, можна поділити на несинтетичні та синтетичні. Перші включають процеси окислення, відновлення та гідролізу. Вони можуть призвести до активації, зміни активації або інактивації початкової структури. Синтетичні реакції, що мають назву кон'юнгації, сприяють поєднанню лікарської речовини або лігандної групи з ендогенними структурами до котрих належать вуглеводи, амінокислоти та їх деривати. Біотрансформація активних речовин препарату відбувається головним чином у печінці, але може бути також у плазмі крові, нирках та інших тканинах.

Активні речовини препарату діють в організмі як хелатуєчі агенти.

Більшість активних речовин здатні бути хорошими лігандами. Кожен потенційний хелатуєчий агент конкурує за йон металу з великою кількістю інших лігандів. Відомі випадки, коли антитоксична та лікувальна дія речовини може бути приписана контролю або інгібуванню ферменту через хелатування йону металу. Активні речовини препарату інгібують фермент, котрий взаємодіє з важкими металами і порушує утворення сполуки важких металів з ферментом на стадії її утворення, що в подальшому впливатиме на погіршення всмоктування токсикантів в шлунково-кишковому тракті. Оскільки утворення комплексу з йоном металу може призвести до утворення нейтральної жиророзчинної частинки, здатної проникати через клітинну мембрану. Йон металу таким чином, діє як переносник лікарської речовини.

Маючи у своєму складі всі необхідні мінеральні елементи: залізо, селен, молібден, бор, кальцій, хром, фтор, натрій, літій, йод, кремній, марганець, мідь, цинк, нікель, ванадій, бром, кобальт, в тому числі антагоністів важких металів кадмію та свинцю, а серед вітамінів А, С, В, РР, Е, К, F (табл. 1) за допомогою ін'єкції фітопрепарату нам вдалося підсилити антитоксичну дію мінерально-вітамінного преміксу «МП-А» на рівні тканин, органів та систем інтоксикованого організму корів.

Вся сировина з лікарських рослин, що використовувалася для виготовлення препарату «БП-9» перевірена на екологічну безпечність в лабораторних умовах. Препарат готують в умовах, захищених від забруднення мікроорганізмами і сторонніми речовинами. Розчин препарату повинен бути стерильним. Закупорюючий засіб повинен забезпечувати препарату повну герметичність та індиферентність (краще скляний посуд зі спеціальною пробкою). Приготовлений препарат повинен зберігатися у вище вказаній упаковці в темному прохолодному місці, котре має стабільну температуру (5-10°C). Можна зберігати в холодильнику та не допускати прямого попадання сонячних променів. Використовувати (при зберіганні в зазначених вище умовах) протягом року після приготування. Інші санітарно-гігієнічні показники визначаються в ході досліджень.

Застосування препарату – підшкірна ін'єкція в області шиї тварини.

Підшкірне введення найбільш поширене у ветеринарній практиці. Всмоктування жиророзчинних речовин при цьому відбувається завдяки простій дифузії через мембрани капілярів прямопропорційно жиророзчинності, водорозподільному коефіцієнту. Жиронерозчинні речовини всмоктуються в кров через порівняно великі водяні пори в ендотелії мембран. Рівень всмоктування речовин залежить від ступеня їх дифузії у водному розчині й у такій же мірі від рівня реабсорбції води з інтерстицію у вени та капіляри. При введенні розчину лікарські речовини і лігандні групи всмоктуються в кров через 5-15 хвилин, а подразнювальні речовини – рефлекторно збуджують центральну нервову систему зразу ж після введення. Такий спосіб введення препарату сприяє досить швидкій його дії. Біологічно-активні речовини препарату починають вступати в хімічні реакції з важкими металами, котрі надійшли (накопичились) в м'язовій тканині (в клітинах м'язової тканини). Підшкірна ін'єкція дозволяє біологічно-активним речовинам препарату обминути шлунково-кишковий тракт в котрому активність препарату, а значить і корисна дія були значно зменшені. Внутрішня ін'єкція – вплинула б на проходження біологічно-активних речовин одразу через печінку, як орган детоксикації і фільтрації, що обумовило б виведення з організму певної кількості активних речовин препарату (часткова інактивація препарату). Заміна способу ін'єкції з внутрішньо-м'язової на підшкірну має і інші переваги, зокрема при

внутрішньо-м'язовій ін'єкції тільки 1/3 лікарської речовини препарату минає печінку, а решта лікарської речовини зменшує свій лікарський та профілактичний ефект, проходячи через цей орган. При підшкірній ін'єкції ½ лікарської речовини минає орган детоксикації (печінку), тому лікарський і профілактичний ефект (біодоступність) розробленого антидотного біологічно-активного фітопрепарату «БП-9» вдалося збільшити. За властивості важких металів мігрувати в молоко і накопичуватись у внутрішніх органах та тканинах підшкірна ін'єкція має ряд переваг.

По-перше – біологічно-активні речовини препарату, що містять лігандні групи, потрапивши через капіляри в кров'яне русло утворюють хелатні сполуки з важкими металами, котрі з током крові надходять в органи виділення і детоксикації – нирки, печінку після чого виводяться з організму з жовчною рідиною та сечею.

По-друге – біологічно-активні речовини препарату відновлюють нормальну роботу внутріклітинних механізмів транспорту речовин (роботу калій-натрієвого насосу), чим зберігають внутріклітинний компартимент.

По-третє – підшкірна ін'єкція потребує значно меншої дози введення, оскільки повністю вступає в хімічні процеси в клітині, не втрачаючи своєї активності, що відбулося б при внутрішньому введенні.

Тому нами застосовано обґрунтовану дозу та кратність введення препарату, що вказані вище.

Вчені (**Svetlana Ivanova et al., 2024**) аналізуючи світові тенденції зазначають інтерес науковців до фітогенних кормових добавок, фітобіотиків, котрі економічно ефективні через свій позитивний вплив на здоров'я тварин. Рослинні кормові добавки можна вносити в корм у висушеному вигляді або у вигляді екстрактів, що впливає на зменшення використання синтетичних антибіотиків і стимуляторів росту, нами теж розглядаються і не виключаються можливості застосування і таких біотехнологічних прийомів, але для антидотного, антитоксичного ефекту в експерименті ін'єкція більш ефективна. З профілактичною пролонгованою метою додавання екстракту чи висушених рослин до складу раціону теж можливе, але потребує додаткового дослідження. Науковці також підкреслюють, що введення фітобіотиків позитивно впливає на організм сільськогосподарських тварин, захист їх від патогенних мікроорганізмів, протипухлинну та імуностимулюючу дію, покращення продуктивності. Ринок фітобіотиків стрімко розвивається і пошук альтернатив антибіотикам і гормональним препаратам, а в нашому випадку наявність антитоксичної дії зумовлює необхідність розробки нових фітобіотичних рецептур та пошуку нових рослинних джерел таких добавок. Значні перспективи має використання кормових добавок на основі фітобіотиків без обмежень, тобто фермери можуть застосовувати їх тваринам у раціонах на постійній основі, протягом усього періоду виробництва відповідного виду сільськогосподарської продукції. Такі фітобіопрепарати повинні бути добре вивчені і гарантувати безпеку для тварин, споживачів продукції тваринництва та навколишнього природного середовища на що спрямовані і наші дослідження. (**Svetlana Ivanova et al., 2024**) наголошують і на фітобіотиках майбутнього коли виникає потреба в поєднанні фітобіотиків з іншими засобами для покращення біодоступності, подовження дії діючих речовин, ми не виключаємо поєднання з антиоксидантними властивостями фітобіопрепаратів (фітобіотиків) мінерально-вітамінними преміксами для виробництва екологічно безпечної продукції тваринництва та забезпечення утримання здорових корів у скотарських підприємствах.

Висновки. Згодовування дійним коровам мінерально-вітамінного преміксу сприяло виведенню важких металів на рівні обміну речовин за рахунок елементів антагоністів важких металів, котрі здатні в метаболічних процесах на рівні шлунково-кишкового тракту заміщати (витіснити) токсичні метали кадмій і свинець, сукцинат натрію та лимонна кислота нормалізували цикл трикарбонових кислот, а біологічно-активний фітопрепарат «БП-9» з екстракту лікарських рослин посилив антидотні властивості преміксу діючи як протектор безпосередньо в тканинах та органах організму корів третіх дослідних груп, утворюючи сполуки з важкими металами і доставляючи їх в органи виділення. За допомогою такого біотехнологічного методу досягнуто позитивного синергічного ефекту між преміксом і фітопрепаратом, ключова роль належить діючим речовинам водних екстрактів вдало підібраних лікарських рослин, що комплексно забезпечило хорошу захисну дію організму лактуючих корів в умовах хронічної інтоксикації Cd, Pb з виробництвом екологічно безпечного молока та збереженням стану здоров'я сільськогосподарських тварин.

Подальші дослідження спрямовані на підбір лікарських рослин з кращими протекторними, фітоморфологічними та біохімічними властивостями до дії токсичних металів, радіонуклідів, вдосконалення розроблених антидотних речовин і прийомів їх застосування в тваринництві.

Джерела

1. Al-Kuraishy, H. M., Al-Gareeb, A. I., & Hussien, N. R. (2019). Synergistic effect of berberine and pentoxifylline in attenuation of acute kidney injury. *International journal of critical illness and injury science*, 9(2), 69–74. https://doi.org/10.4103/IJCIIS.IJCIIS_85_18
2. Ata Ur Rehman, Sadia Nazir, Rabia Irshad, Kamran Tahir, Khalil ur Rehman, Rafiq Ul Islam, Zahid Wahab. (2021). Toxicity of heavy metals in plants and animals and their uptake by magnetic iron oxide nanoparticles, *Journal of Molecular Liquids*, Volume 321, 2021. <https://doi.org/10.1016/j.molliq.2020.114455>
3. Blancard, S., & Martin, E. (2014). Energy efficiency measurement in agriculture with imprecise energy content information. *Energy Policy*, 66, 198-208. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.10.071>
4. Cauty, M., Scanlon, A., Collins, D., McGrath, G., Clegg, T., Lane, E., Sheridan, M., More, S. (2014). Cadmium and other heavy metal concentrations in bovine kidneys in the Republic of Ireland. *Science of The Total Environment*, 485-486(1), 223-231. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2014.03.065>
5. Dkhil, M., Al-Quraishy, S., Diab, M., Othman, M., Aref, A., Abdel Moneim, A. (2014). The potential protective role of *Physalis peruviana* L. fruit in cadmium-induced hepatotoxicity and nephrotoxicity. *Food and Chemical Toxicology*, 74, 98-106. <https://doi.org/10.1016/j.fct.2014.09.013>

8. Donghun Lee, Juyeon Park, Jepil Yoon, Mi-Yeon Kim, Ho-Young Choi, Hocheol Kim. (2012). Neuroprotective effects of *Eleutherococcus senticosus* bark on transient global cerebral ischemia in rats. *Journal of Ethnopharmacology*, Volume 139, Issue 1, Pages 6-11. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2011.05.024>
9. Eun Young Kim, In-Hee Baek, Mee Ra Rhyu. (2011). Cardioprotective effects of aqueous *Schizandra chinensis* fruit extract on ovariectomized and balloon-induced carotid artery injury rat models: Effects on serum lipid profiles and blood pressure. *Journal of Ethnopharmacology*, Volume 134, Issue 3, Pages 668-675. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2011.01.019>
10. Fan, R., Hu, P.-C., Wang, Y., Lin, H.-Y., Su, K., Feng, X.-S., Wei, L., Yang, F. (2018). Betulinic acid protects mice from cadmium chloride-induced toxicity by inhibiting cadmium-induced apoptosis in kidney and liver. *Toxicology Letters*, 299, 56-66. <https://doi.org/10.1016/j.toxlet.2018.09.003>
11. Fischer, W., Schilter, B., Tritscher, A., Stadler, R. (2011). Contaminants of Milk and Dairy Products | Environmental Contaminants, *Encyclopedia of Dairy Sciences* (Second Edition), 898-905. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374407-4.00105-9>
12. Gutyj, B., Mursjka, S., Hufrij, D., Hariv, I., Levkivska, N., Nazaruk, N., Hayduk, M., Priyma, O., Bilyk, O., Guta Z. (2016). Influence of cadmium loading on the state of the antioxidant system in the organism of bulls. *Biosystems Diversity*, 24(1), 96-102 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15421/011611>
13. Gnatiuk, T. (2018). Reduction of anthropogenic loading on an agroecosystem by increasing its energy efficiency. *Biosystems Diversity*, 26(2), 71-76 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15421/011811>
14. Gong, P., Chen, F., Wang, L., Wang, J., Jin, S., Ma, Y. (2014). Protective effects of blueberries (*Vaccinium corymbosum* L.) extract against cadmium-induced hepatotoxicity in mice. *Environmental Toxicology and Pharmacology*, 37(3), 1015-1027. <https://doi.org/10.1016/j.etap.2014.03.017>
15. Hancke, J., Burgos, R., Cáceres, D., Brunetti, F., Durigon, A., Wikman, G. (1996). Reduction of serum hepatic transaminases and CPK in sport horses with poor performance treated with a standardized *Schizandra chinensis* fruit extract. *Phytomedicine*, Volume 3, Issue 3, Pages 237-240. [https://doi.org/10.1016/S0944-7113\(96\)80059-6](https://doi.org/10.1016/S0944-7113(96)80059-6)
16. Hejna, M., Gottardo, D., Baldi, A., Dell'Orto, V., Cheli, F., Zaninelli, M., Rossi, Review, L. (2018). Nutritional ecology of heavy metals. *Animal*, Volume 12, Issue 10, 2018, Pages 2156-2170. <https://doi.org/10.1017/S175173111700355X>
17. Hashemi, S. (2018). Heavy metal concentrations in bovine tissues (muscle, liver and kidney) and their relationship with heavy metal contents in consumed feed. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 154(15), 263-267. <https://doi.org/10.1016/j.ecoenv.2018.02.058>
18. Liu, J., Qu, W., Kadiiska, M. (2009). Role of oxidative stress in cadmium toxicity and carcinogenesis. *Toxicology and Applied Pharmacology*, 238(3), 209-214. <https://doi.org/10.1016/j.taap.2009.01.029>
19. Mayur Thakare, Hemen Sarma, Shradha Datar, Arpita Roy, Prajakta Pawar, Kanupriya Gupta, Soumya Pandit, Ram Prasad. (2021). Understanding the holistic approach to plant-microbe remediation technologies for removing heavy metals and radionuclides from soil. *Current Research in Biotechnology*, Volume 3, 2021, Pages 84-98. <https://doi.org/10.1016/j.crbiot.2021.02.004>
20. Milton Prabu, S., Muthumani, M., Shagirtha, K. (2012). Protective effect of Piper betle leaf extract against cadmium-induced oxidative stress and hepatic dysfunction in rats. *Saudi Journal of Biological Sciences*, 19(2), 229-239. <https://doi.org/10.1016/j.sjbs.2012.01.005>
21. Mohamed-Amine Jabri, Mohsen Sakly, Lamjed Marzouki, Hichem Sebai. (2017). Chamomile (*Matricaria recutita* L.) decoction extract inhibits in vitro intestinal glucose absorption and attenuates high fat diet-induced lipotoxicity and oxidative stress. *Biomedicine & Pharmacotherapy*, Volume 87, Pages 153-159. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2016.12.043>
22. Masoud Seddighfar, Sayid Mahdi Mirghazanfari, Masoumeh Dadpay. (2020). Analgesic and anti-inflammatory properties of hydroalcoholic extracts of *Malva sylvestris*, *Carum carvi* or *Medicago sativa*, and their combination in a rat model. *Journal of Integrative Medicine*, Volume 18, Issue 2, Pages 181-188. <https://doi.org/10.1016/j.joim.2020.02.003>
23. Hmel'nic'kij, G., Homenko, V., Kanjuka, O. (1994). *Veterinarna farmakologija*. – K.: Urozhaj, 502.
24. Pogány Simonová, M., Chrastinová, L., Lauková, A. (2022). Enterocin Ent7420 and sage application as feed additives for broiler rabbits to improve meat carcass parameters and amino acid profile. *Meat Science*, Volume 183, 108656. <https://doi.org/10.1016/j.meatsci.2021.108656>
25. Pandey, G., & Madhuri, S. (2014). Heavy metals causing toxicity in animals and fishes. *Research Journal of Animal, Veterinary and Fishery Sciences*, 2(2), 17-23.
26. Phyu, M.P., Tangpong, J. (2014). Neuroprotective effects of xanthone derivative of *Garcinia mangostana* against lead-induced acetylcholinesterase dysfunction and cognitive impairment. *Food and Chemical Toxicology*, 70, 151-156. <https://doi.org/10.1016/j.fct.2014.04.035>
27. Podobed, L., Candur, N., Skrylev, N., Nikitin, A. (1996). *Tehnika sostavlenija racionov kormlenija, kormosmesej i kombikormov dlja sel'skocho-zjajstvennyh zhivotnyh*. – Odessa: OGOSHOS, 85.
28. Portjannyk, S. (2002). Vplyv premiksu i preparatu "T" na otrymannja ekologichno chystogo moloka. *Visnyk Sums'kogo nacional'nogo agrarnogo universytetu. Naukovo-metodychnyj zhurnal serija "Tvarynyctvo"*, – Vypusk 6. - S. 471-474.
29. Praise, W. (1972). *Analytical atomic absorption spectrometry*. - London, New-York, Phein, 259-275.
30. Rahimi, E. (2013). Lead and cadmium concentrations in goat, cow, sheep, and buffalo milks from different regions of Iran. *Food Chemistry*, 136(2), 389-391. <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.09.016>
31. Rezza, C., Albanese, S., Ayuso, R., Lima, A., Sorvari, J., De Vivo, B. (2018). Geochemical and Pb isotopic characterization of soil, groundwater, human hair, and corn samples from the Domizio Flegreo and Agro Aversano area (Campania region, Italy). *Journal of Geochemical Exploration*, 184(B), 318-332. <https://doi.org/10.1016/j.gexplo.2017.01.007>
32. Roggeman, S., De Boeck, G., De Cock, H., Blust, R., Bervoets, L. (2014). Accumulation and detoxification of metals and arsenic in tissues of cattle (*Bos taurus*), and the risks for human consumption. *Science of The Total Environment*, 466-467(1), 175-184. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2013.07.007>
33. Sarshar, S., Brandt, S., Asadi Karam, M.R., Habibi, M., Bouzari, S., Lechtenberg, M., Dobrindt, U., Qin, X., Goycoolea, F.M., Hensel, A. (2017). Aqueous extract from *Orthosiphon stamineus* leaves prevents bladder and kidney infection in mice. *Phytomedicine*, Volume 28, Pages 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.phymed.2017.02.009>
34. Skukovsky, B. (1987). Trace elements in the blood of animals. *Physiology and biochemistry of farm animals*. Novosibirsk, 71-80.
35. Sokolov, V., Andreeva, N., Nozdrin, G. i dr. (2002). *Klinicheskaja farmakologija*. – M.: Kolos, 464.
36. Sau-Wan Lai, Man-Shan Yu, Wai-Hung Yuen, Raymond Chuen-Chung Chang. (2006). Novel neuroprotective effects of the aqueous extracts from *Verbena officinalis* Linn. *Neuropharmacology*, Volume 50, Issue 6, Pages 641-650. <https://doi.org/10.1016/j.neuropharm.2005.11.009>
37. Theron A.J., Tintinger G.R., Anderson R. (2012). Harmful Interactions of Non-Essential Heavy Metals with Cells of the Innate Immune System. *J Clin Toxicol* S3:005. <https://doi.org/10.4172/2161-0495.S3-005>
38. Winiarska-Mieczan, A. (2013). Protective effect of tannic acid on the brain of adult rats exposed to cadmium and lead. *Environmental Toxicology and Pharmacology*, 36(1), 9-18. <https://doi.org/10.1016/j.etap.2013.02.018>
39. Yuan Yuan Jiang, Li Zhang, H.P. Vasantha Rupasinghe. (2017). Antiproliferative effects of extracts from *Salvia officinalis* L. and *Salvia miltiorrhiza* Bunge on hepatocellular carcinoma cells. *Biomedicine & Pharmacotherapy*, Volume 85, Pages 57-67. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2016.11.113>
40. Yankun Hao, Fubo Zhou, Jianjiang Dong, Ying Wang, Zhifang Lang, Shu Li, Shuang Li. (2020). Study on the role of flavonoids derived extract from seed residues of *hippophae rhamnoides* on high-fat diet induced obese mice. *Journal of King Saud University - Science*, Volume 32, Issue 2, Pages 1597-1603. <https://doi.org/10.1016/j.jksu.2019.12.017>
41. Портянник, С. В., & Маменко, О. М. (2015). Вплив екстракту лікарських рослин на екскрецію надлишку кадмію і свинцю із організму дійних корів. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини*, (30 (1)), 228-234.
42. Svetlana Ivanova, Stanislav Sukhikh, Alexander Popov, Olga Shishko, Iia Nikonov, Elena Kapitonova, Olesia Krol, Viktoria Larina, Svetlana Noskova, Olga Babich. (2024). Medicinal plants: A source of phytobiotics for the feed additives. *Journal of Agriculture and Food Research*, Volume 16, 101172, ISSN 2666-1543. <https://doi.org/10.1016/j.jafr.2024.101172>

Післямова

У колективній монографії було досліджено актуальні питання розвитку сучасного суспільства. Досліджувались проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, екологія, туризм.

Над створенням колективної монографії працювали автори, які представляють наступні профільні наукові, навчальні, науково-педагогічні, творчі та мистецькі заклади та установи (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): National Technical University "Dnipro Polytechnic", Вінницький національний технічний університет, Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна», Державний біотехнологічний університет, Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Інститут демографії та проблем якості життя НАН України, Київський національний університет будівництва та архітектури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеська державна академія будівництва та архітектури, Одеський університет внутрішніх справ, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Чернівецький торговельно-економічний інститут ДТЕУ

Авторами монографії були досліджені питання професійної мотивації як чинник адаптації студентів до навчання, концептуального мистецтва у сучасній культурі, інформаційних технологій в оцінюванні навчальних досягнень студентів з англійської мови, годонімів Дніпра, трансформації урбанонімного простору Вінниці, соціальної комунікації як фактору впливу на сучасні міграційні процеси в Україні, розбудови інфраструктурної основи організації управління природно-ресурсними активами, гендерної рівності у державній службі, оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, штучного інтелекту та політичної епістемології в публічній сфері, поведінки працівників правоохоронних органів під час проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій, стратегії ефективного бюджетування в умовах нестабільної економіки, сучасного антикризового менеджменту підприємства, інноваційних біотехнологічних прийомів для виробництва екологічно безпечного молока.

Видавництво висловлює щирю подяку колективу авторів за їх роботу та особистий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Наукове видання

Колектив авторів

**Розвиток та удосконалення
сучасних напрямів трансформації
суспільних відносин**

Колективна монографія

Видання українською та англійською мовами

ISBN 978-617-7886-64-7

DOI: 10.61718/mon

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

Формат 60x90 1/8

Гарнітура «Times New Roman»

Авторські аркуші – 18,4.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»

Пр. Перемоги, 77, оф. 179, Харків, 61174, Україна

Тел.: +380962250903, +380500301905

Telegram, Viber: +380970440309

Сайт: www.newroute.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 8013 від 22.11.2023
Зареєстровано у Global Register of Publishers. Ідентифікатор видавця 7886.